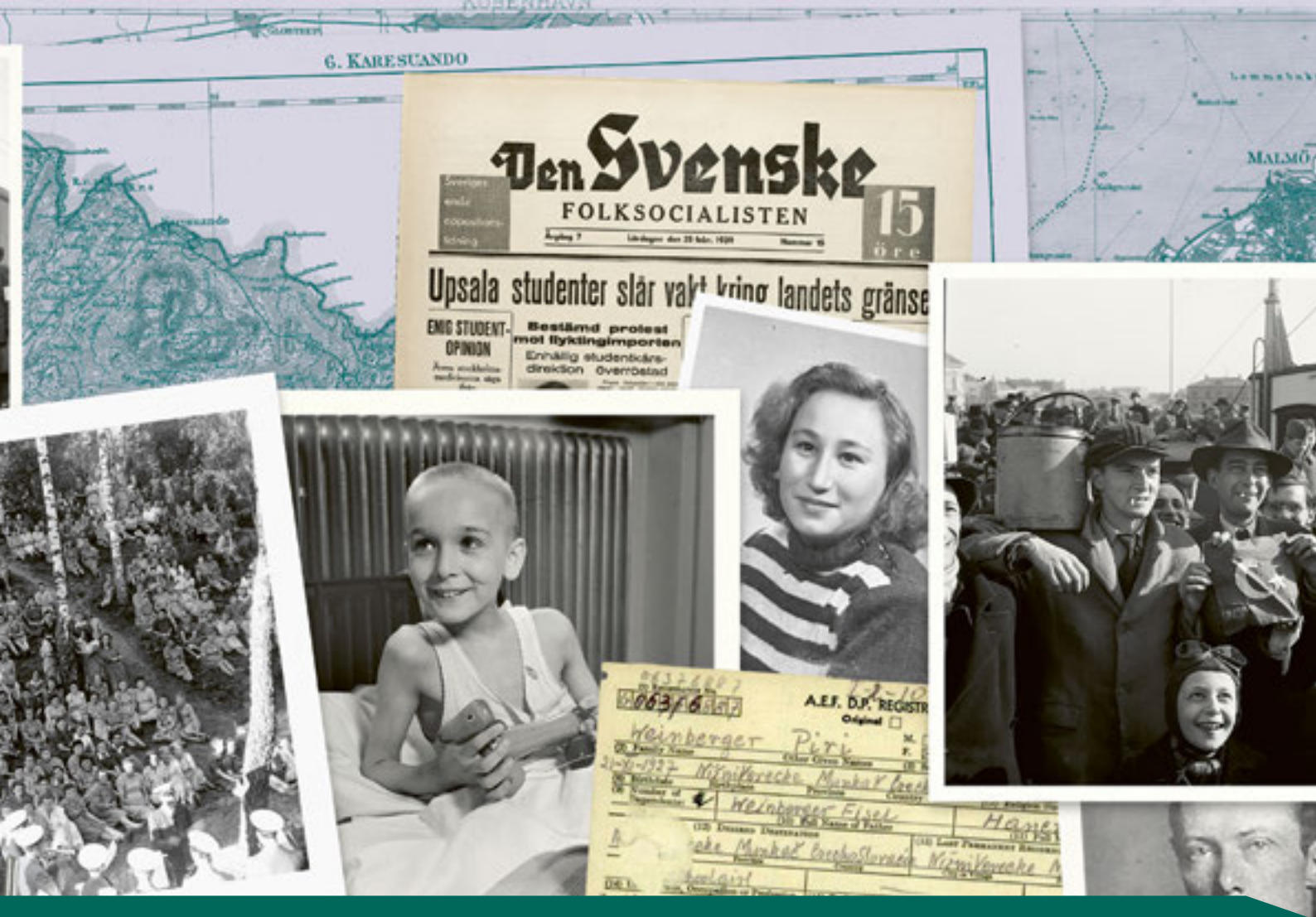

Någonstans i Sverige

Forum
för levande
historia

En antologi med lokalthistoriska perspektiv på Sverige och Förntelsen

Redaktör: Oscar Österberg

Någonstans i Sverige

Någonstans i Sverige

En antologi med lokalhistoriska perspektiv
på Sverige och Förintelsen

Redaktör: Oscar Österberg

Titel: *Någonstans i Sverige – en antologi med lokalthistoriska
perspektiv på Sverige och Förintelsen.*

Redaktör: Oscar Österberg

Grafisk design: Direktör Wigg

Utgiven: december 2022

Kartorna på omslag och vid kapitelinledningarna: *Generalstabens karta
över Sverige*, 1910–1943, De transporthistoriska samlingarna, SMTM

Forum för levande historia

Stora Nygatan 10–12, Box 2123, 103 13 Stockholm

Tel: 08-723 87 50

info@levandehistoria.se

www.levandehistoria.se

ISBN 978-91-86261-85-6

© Forum för levande historia

Trycksak
3041 0271

Förord

Forum för levande historia arbetar sedan många år med lokalhistoriska perspektiv på Sverige och Förintelsen. I berättelser om ett område, en stad eller en kommun i Sverige binds större skeenden samman med enskilda personers livsöden. Den lokala historien kan ge en känsla av närhet, identifikation och sammanhang för den som vill veta mer om det som skedde ”någonstans i Sverige” under denna tid.

Redan år 2005 påbörjade Forum för levande historia det lokalhistoriska projektet *På denna plats* för att öka kunskapen om Sveriges kopplingar till Förintelsen. Likt en stafettpinne färdades initiativen från en samarbetspart till en annan, runt om i landet. I Mellerud lyfte skolorna fram berättelser om tio judiska flyktingbarn som anlände till staden år 1939. I Uppsala framfördes en dramatisering av Bollhusmötet i Uppsala 1939 i studentkårens gamla tennispaviljong. På Gotland hölls föreläsningar och berättarkaféer om Gotland och Sverige i världskrigets skugga. I Stockholm föddes idén om en stadsvandring i Förintelsens spår, i samarbete med bland annat Stockholms stadsmuseum. Den är än i dag en del av vår verksamhet.

Sedan 2017 har så kallade snubbelstenar lagts ned på flera gatuadresser för att minnas personer som avvisades

från Sverige och föll offer för Förintelsen. I dag finns snubbelstenar i Stockholm och sedan 2022 även i Malmö.

Bidragen i *Någonstans i Sverige* är skrivna av såväl akademiskt verksamma forskare som lekmän. De har under många år ägnat sig åt lokalhistoriska undersökningar av svenska platser koppling till Förintelsens historia. Vi vill rikta ett varmt tack till dem som har bidragit till antologin.

Forum för levande historia hoppas att många läser denna antologi och lär sig mer om sin hemorts historia – och blir nyfikna på de platser och enskilda öden som det ännu inte har berättats om.

Vi hoppas också att *Någonstans i Sverige* kan inspirera fler att gräva djupt i arkiven om Sverige och Förintelsen, och undersöka lokala händelser med beröringspunkter såväl i historien som i vår samtid. Om detta må vi och ni berätta.

Petra Mårseius,
Överintendent vid Forum för levande historia

Innehåll

Inledning **15**

Oscar Österberg

Det andra världskriget och Förintelsen som lokalhistoria **16**. Bidragen i antologin **24**. Appendix **34**.
Noter **38**

”Det var ingen tillfällighet” **45**

Johan A. Lundin

Lund på 30-talet **46**. Misshandeln vid synagogan **49**. Trakasserierna mot Evert Rubenowitz **52**.
Lokalt judiskt motstånd **53**. Noter **56**

Pronazistisk högertidning tongivande i Linköping **59**

Johan Perwe

Linköpingspressen **60**. Östgöta-Correspondenten **62**. Östgöten **68**.
Östgöta-Tidningen **74**. Avslutande diskussion **77**. Noter **80**

Meyer Dvoretzkys flykt 1940 till 1942

85

Lars Hansson

Resan ut ur Norge **85**. Från Ryssland till Sverige **88**. I Norge **88**. Den svenska polisens mottagning **90**. Den finska statspolisens mottagning **91**. Tysk/norsk polis och deportationen **93**. Noter **97**

Ivar Philipson och de danska judarnas Dunkerque

99

Pontus Rudberg

Danmarks judar under besættelsen **100**. Mitt i stormen **107**. Ingen solskenshistoria **120**. Noter **122**

Mosaiska församlingen i Karlskrona: insamlings- och nödhjälpsverksamhet 1936–1956

125

Harry Rson Svensson

Inledning **125**. Källmaterial **126**. Den lokala kontexten **126**. Mosaiska Församlingen i Karlskrona – en kort historik **127**. Bidrag till Hechaluz **129**. Keren Kajemet LeYisrael – Judiska nationalfonden **130**. Wienerbröderna **133**. Bidrag till Malmö Mosaiska församlings understödsverksamhet **134**. Rodef Chesed **137**. De danska judarnas flykt 1943 **139**. Avslutning **142**. Noter **144**

Ankomna Helsingborg i mars 1945

149

Per-Magnus Johansson

Ett stopp på en lång resa **152**. I Göteborg **156**. På väg mot Istanbul **158**. Fast på gränsen **159**.

När tar ett krig slut? **162**. Noter **163**

Ett vitt skepp kommer lastat

167

Malin Thor Tureby

De vita skeppen kommer till Kalmar **167**. Kalmar mosaiska församling och Europas förföljda judar **168**.

Bortskickade, missnöjda och polisanmälda patienter vid Beredskapssjukhuset **171**.

”På tröskeln till friheten ha de stupat” – 24 nya gravar på den mosaiska begravningsplatsen **176**.

Begravningar av och gravar för katolska överlevande **179**. Noter **181**

En station på resan

187

Mordechay Giloh

Noter **198**

Doverstorps flyktingläger

201

Lars Lagergren, Anna Hellerstedt och Jan-Erik Svenblad

Mottagandet av krigets offer **202**. Den estniska tiden **202**. Mottagandet av överlevare från Förintelsen **205**. Doverstorpslägret som källa **209**. Doverstorpslägret och "dagens ungdom" **210**. Föreningen Doverstorps flyktingläger **213**. Att hålla historia levande **215**. Noter **217**

Uppståndelse i en kyrkby

219

Victoria Van Orden Martínez

Att förstå det ofattbara **220**. Läkandeprocessen inleds **222**. Mot nya liv **225**. De överlevandes fortsatta liv **227**. Arvet efter Öreryds flyktingläger **230**. Noter **232**

Till varje namn, ett ansikte, en berättelse

237

Peter Vig

Ivan och Gladys Neuman / Newman **240**. Efterforskningarna påbörjas **244**. Hur går jag vidare med min research? **246**. Sex överlevande systrar **247**. Halvvägs **249**. Hur upprätthålla sin mänsklighet? **249**. Madeleine, en av tusen som inte finns med i utställningen **252**. Utställningen tar form **254**. Inte alla överlevande överlevde **256**. Slutord **256**. Reflektioner och tankar om Reservsjukhuset Borgarskolan och utställningen I Livets Väntrum **258**. Noter **264**

Personliga synpunkter och erfarenheter om lokalhistoria kopplad till Förintelsen i Sverige

267

Roman Wasserman Wroblewski

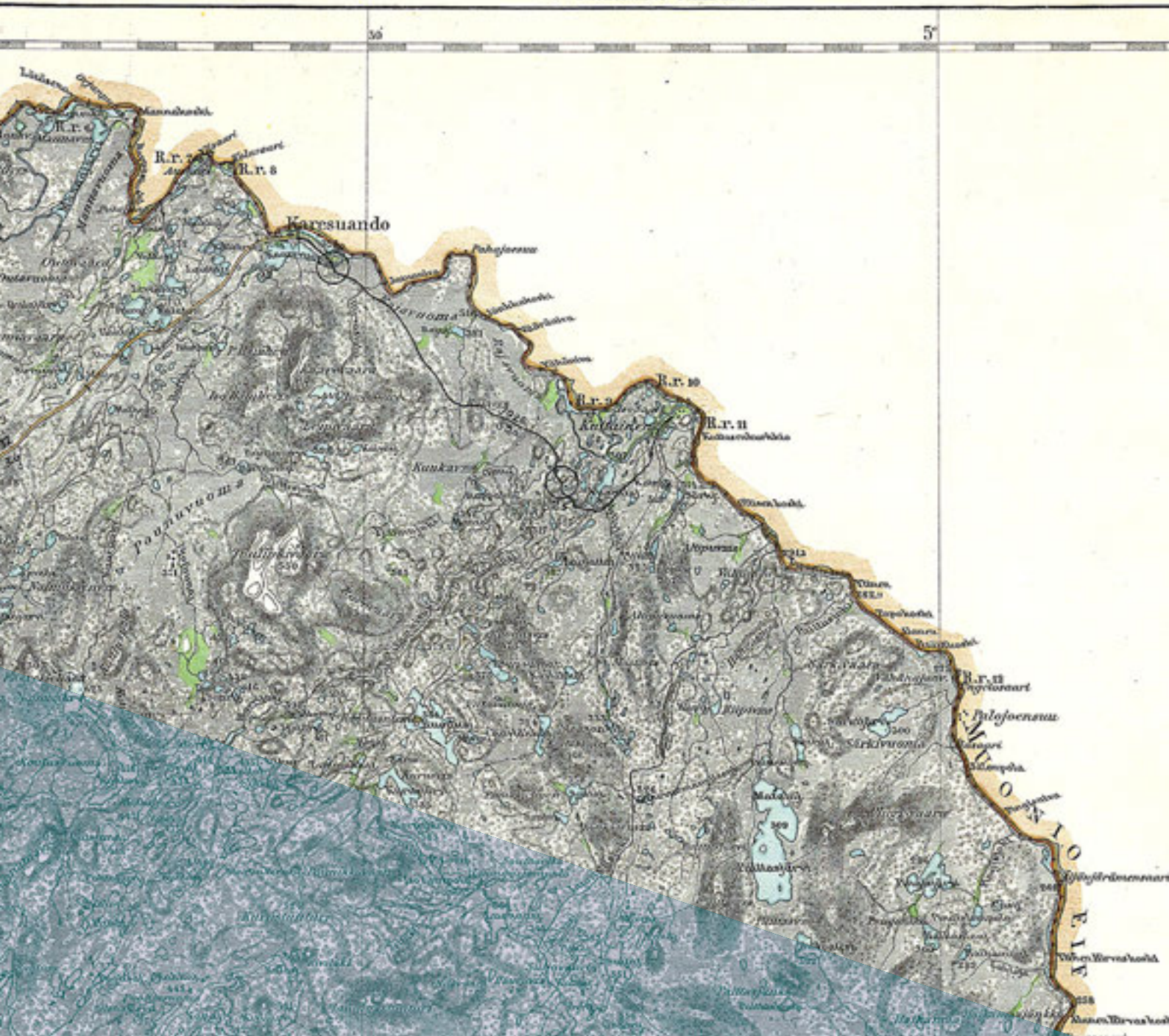
Lokalhistoria och tidningarna **268**. Lokalhistoria – tidsaspekten **270**. Lokalhistoria – undervisning, egna erfarenheter **271**. Lokalhistoria och hembygds museer samt artefakter **274**. Lokalhistoria och källor **276**. Lokalhistoria – återkoppling till existerande platser **280**. Lokalhistoria – användning av journalfilmer **281**. Lokalhistoria – användning av GPS och digitala verktyg **282**. Slutord **282**. Referenser **283**. Noter **284**

Författarpresentationer

286

Mordechay Giloh **286**. Lars Hansson **286**. Anna Hellerstedt **286**. Per Magnus Johansson **286**. Lars Lagergren **286**. Johan A. Lundin **286**. Johan Perwe **287**. Pontus Rudberg **287**. Jan-Erik Svenblad **287**. Harry R:son Svensson **287**. Malin Thor Tureby **288**. Peter Vig **288**. Roman Wasserman Wroblewski **288**

6. KARESUANDO

Inledning

Oscar Österberg, Forum för levande historia

Keinovuopio ligger vid Könkämäälven nio mil nordväst om Karesuando och lär vara Sveriges nordligaste belägna samhälle med en fast befolkning. Avståndet fågelvägen till Auschwitz är cirka 2 098 km och det finns ingen anledning att tro att platsen har någon historisk koppling vare sig till det ökända förintelse- och koncentrationslägret eller till Nazitysklands folk-mord på Europas judar rent allmänt. Som visas i ett av bidragen i denna antologi är detta antagande felaktigt. Keinovuopio är inte unik, utan byn är endast en av många platser i Sverige som har en beröringspunkt med Förintelsens historia. I vissa fall är denna punkt allmänt känd, i andra inte.

Syftet med antologin är dubbelt; dels att tillgängliggöra kunskaper om några fall där Förintelsens historia kom att beröra platser och människor i Sverige, dels att därigenom inspirera till ytterligare lokalhistoriska undersökningar och projekt på samma tema. Bidragen har skrivits såväl av akademiskt verksamma forskare som av lekmän som under många år ägnat sig åt lokalhistoriska undersökningar av svenska platser

kopplingar till Förintelsens historia. Författarna har själva valt ämne baserat på det de tidigare kommit i kontakt med i sina efterforskningar och variationen är därför relativt stor. Likväl behandlar de flesta bidragen på något sätt flyktingmottagandet, något som sannolikt speglar att det var först och främst genom detta som många svenska samhällen kom i någorlunda direkt kontakt med Förintelsen. Merparten behandlar även de södra delarna av Sverige. Detta ska inte leda till slutsatsen att det inte finns något motsvarande att skriva om i övriga delar av landet, endast till att det fortfarande förefaller vara ett ganska outforskat territorium.

Det är egentligen inte helt självklart vad som menas med lokalhistoria. Framför allt på 1990-talet pågick det en diskussion bland svenska historiker om vad som egentligen avses med termen. I den svenska historievetenskapen har sällan historiska studier av lokala förhållanden betraktats som intressanta i sig själva. I stället har man betraktat studier av det lokala som någonting som ska spegla större nationella eller åtminstone mer generella processer.¹ Likaså har det

varit ovanligt att betrakta den nutida befolkningen i det område som studeras som en särskild målgrupp för förmedlingen av forskningsresultaten eller, för den delen, som en grupp som forskningen behöver förankras i.² I grannlandet Norge, för att ta ett exempel, har däremot historiker ofta haft en hållning som i högre grad betraktat lokalhistoria som något värdefullt i sig och som ska involvera och komma lokalsamhället till del.³ Bidragen i denna antologi utgår inte från någon gemensam definition av lokalhistoria, men delar en ambition att lyfta fram lokala förhållandens betydelse och kanske framför allt att visa på värdet av en mikrohistorisk ansats, vilket inte nödvändigtvis är detsamma som lokalhistoria.

I resten av detta inledande kapitel presenteras antologins bidrag och de sätts kortfattat in i en övergripande historisk kontext. Givet spridningen i innehåll, tidpunkt och plats har det inte varit helt enkelt att bestämma i vilken ordning texterna ska följa. I slutändan har resultatet blivit en slags kompromiss mellan en kronologisk och tematisk ordningsföljd.

Det andra världskriget och Förintelsen som lokalhistoria

Det andra världskriget var en händelse som påverkade större delen av världens befolkning på något sätt och det är det krig som globalt förefaller tillskrivas störst historisk betydelse.⁴ När Forum för levande historia på våren 2020 i samarbete med Kantar Sifo bad 3 101 vuxna svenskar i åldrarna 18–84 år att nämna en eller två händelser som de uppfattade som särskilt betydelsefulla för 1900-talets historia nationellt eller globalt nämnde

52 procent av alla respondenter det andra världskriget, vilket gjorde kriget till den enskilt mest omnämnda händelsen i undersökningen.

I de stora berättelserna om det andra världskriget förekommer ofta platser vilka, kopplade till årtal, har givits en särskild symbolisk betydelse som milstolpar på vägen genom berättelsen. Det kan handla om namn som Westerplatte 1939, Dunkirk och Coventry 1940, Pearl Harbor 1941, Midway, El Alamein och Stalingrad 1942, Guadalcanal 1942–43, Kursk och Teheran 1943, Monte Cassino, Normandie och Warszawa 1944, Jalta och Hiroshima 1945. Listan skulle kunna göras både annorlunda och längre, men principen består.

I sådana berättelser är det emellertid oftast den internationella eller nationella händelseutvecklingen som står i fokus och den lokala platsen är endast viktig i sin relation till denna. Även om berättelser om kriget ofta förmedlas inom sådana internationella eller nationella ramverk var kriget något som ofta direkt påverkade lokalsamhällen, om än på olika sätt. På många platser i flera europeiska länder går det föga förvånande att finna lokala monument, minnestavlor, museer etcetera som lyfter fram platsens koppling till krigets historia. Ibland är det ganska oproblematiskt att förena den lokala med den nationella berättelsen. Andra gånger kan det vara betydligt svårare. Ibland kan det till och med uppstå konflikter mellan nationella och lokala perspektiv som i till exempel Oradour-sur-Glane i Frankrike eller St Anna di Stazzema i Italien. På dessa orter har lokala berättelser om tyska massakrer på den civila lokalbefolkningen ställts mot nationella och officiellt

Förintelsen har sällan haft en central plats i vare sig nationellt eller lokalt förmedlade historier om det andra världskriget i Europa och framför allt inte under de första decennierna efter krigsslutet.

sanktionerade berättelser om det andra världskriget. I båda fallen har människor i lokalsamhället anklagat franska respektive italienska partisaner för att genom sina aktiviteter i närheten av samhällena ha provocerat fram tysk ”vedergällning”. I de nationella berättelserna har däremot motståndsrörelserna haft en framskjuten och glorifierad plats och strävan har i stället varit att framställa offren för sådana massakrer som en del av det lokala ”motståndet” mot ockupationsmakten.⁵

Förintelsen har sällan haft en central plats i vare sig nationellt eller lokalt förmedlade historier om det andra världskriget i Europa och framför allt inte under de första decennierna efter krigsslutet. I stora delar av Europa utanför Förbundsrepubliken Tyskland fokuserade det officiella minneshållandet länge framför allt på motstånd och utmärktes av en strävan att marginalisera den egna befolkningens inblandning i nazityska övergrepp. Förintelsen passade sällan väl in i de sanktionerade berättelserna. Strävan att lägga historien till rätta i detta avseende har ofta varit minst lika stark i lokalsamhällena. Det kan finnas olika bakomliggande motiv. Oftast förefaller oviljan till att inkludera Förintelsen i lokala historier om kriget vara relaterad till frågor kring skuld och ansvar.

När sociologen Barbara Törnquist Plewa, sedan många år verksam vid Lunds universitet, i början av 2000-talet intervjuade invånare i sin gamla hemstad Szydłowiec i centrala Polen om stadens forna judiska befolkning,⁶ upptäckte hon en skillnad mellan två olika grupper. För många av de äldsta invånarna som bodde i eller i anslutning till staden redan före och under kriget

var minnet av stadens judiska befolkning inget att högtidlighålla eller hålla fast vid. Yngre människor däremot, och särskilt de vars familjer bosatt sig på platsen efter kriget, var mer villiga att tänka sig att man i staden gjorde en insats för att hålla minnet i liv.⁷ Sannolikt handlar det inte om ett isolerat fenomen, även om det saknas systematiska studier på området.

Ett annat exempel är öarna Jersey och Guernsey i Engelska kanalen nära den franska kusten. Rent formellt är de inte delar av Storbritannien, utan självstyrande fögderier (*bailiwicks*) direkt underställda den engelska monarken, men i mycket har de präglats av den stora brittiska berättelsen om det andra världskriget. Fastän öarna faktiskt ockuperades av Tyskland under flera år, och lokalbefolkningen därigenom snarare upplevde kriget på ett sätt som liknade den franska eller den norska befolkningens erfarenheter, domineras Kanalöarnas bild av kriget av det ”Churchillska paradigmet” – ’blod, slit och tårar’ av sublim och ståndaktig orubblighet ställd inför motgångar”.⁸ På båda öarna, men framför allt på Guernsey där sonsonen till den krigstida fogden har haft ett avsevärt politiskt inflytande, har det länge varit ytterst känsligt att diskutera den lokala administrationens inblandning i deportationerna av dem som klassades som judar.⁹ De öbor som faktiskt bjöd aktivt motstånd mot ockupationsmakten betraktades under decennierna efter krigsslutet som bråkmakare, snarare än hjältar.¹⁰

I båda exemplen förefaller motviljan mot att konfrontera platsens kopplingar till Förintelsens historia att handla om lokalbefolkningens agerande eller

icke-agerande under andra världskriget, men platsen som sådan förefaller inte vara betydelsefull. Annorlunda förhåller det sig i Benito Mussolinis födelsestad Predappio i Emilia Romagna.

Egentligen består Predappio av två stadsdelar, den äldre staden Predappio Alta och den yngre stadsdelen Predappio Nuova som byggdes på platsen för den lilla byn Dovia där Mussolini föddes. Predappio Nuova konstruerades under 20 års tid i enlighet med regimens intentioner för att bli en central ort för personkulten kring *Il Duce*, med bidrag från många av Italiens ledande arkitekter. Centrala platser i staden var Mussolinis födelsehem, kyrkogården San Cassiano med familjen Mussolinis familjegrav och den fascistiska motsvarigheten till Folkets hus, *Casa del Fascio e dell'ospitalità*. Efter krigsslutet upphörde kulten för en tid, men allt sedan 1957 när Mussolinis kvarlevor till sist begravdes i familjegraven har staden varit en vallfärdsort för italienska neofascister, vilket i sin tur har provocerat fram antifascistiska reaktioner.¹¹

2016 föreslog staden att man skulle låta uppföra ett museum om den italienska fascismens historia i byggnaden som tidigare hade utgjort *Casa del Fascio*. Detta utlöste en häftig debatt i Italien. Egentligen var det inte något konstigt med förslaget som sådant, eftersom det saknades ett museum som tog ett helhetsgrepp på den italienska fascismens historia, men det faktum att det föreslogs ligga just på denna historiskt laddade plats gjorde frågan konfliktfylld. Än värre blev det när stadsfullmäktige i Predappio 2019 nekade ekonomiskt bidrag (370 euro) till två av stadens ungdomar som önskade

Forum för levande historia arrangerar stadsvandringar i centrala Stockholm. Här tas deltagarna med till platser som har koppling till Förintelsens historia 1933–1945.

Foto: Forum för levande historia

delta i det årets resa med det så kallade ”minnets tåg”. Detta är ett italienskt projekt där ungdomar från hela Italien åker på ett specialinrett tåg till Auschwitz och får en grundlig utbildning i Förintelsens historia. Borgmästaren Roberto Canali förklarade beslutet med att ”detta tåg går endast i en riktning, det vill säga endast till Auschwitz”. Han menade att detta gav en ensidig bild av historien: ”när det organiseras tågresa också till Berlinmuren eller Foibe¹² eller Gulag, då kommer vår administration att bidra till initiativet. Jag menar att man måste lära ut hela historien, i 360 grader, och inte endast en del: man behöver även veta vad kommunismen gjorde under 50 år”.¹³ Den dåvarande italienske utbildningsministern Lorenzo Fioramonti var en av många som reagerade skarpt och förklarade att regeringen inte endast var villig att betala resan för de två ungdomarna, utan även för borgmästare Canali som kunde följa med på följande års tågresa.¹⁴ Canalis åsikter är inte särskilt ovanliga inom den italienska högern, men det som sannolikt gjorde frågan så stor var att han var borgmästare just i Predappio.

Ett annorlunda motiv låg bakom kontroverser i Tjeckien 1994 i samband med att filmen *Schindler's list* hade premiär. Här ställdes lokala och nationella berättelser mot en internationellt dominerande berättelse. Oskar Schindler var född i Österrike-Ungern i den numera tjeckiska staden Svitavy där han under mellankrigstiden tillhörde Tjeckoslovakiens tysktalande minoritet som efter kriget fördrevs från landet.¹⁵ Framför allt det faktum att Schindler under mellankrigstiden inte bara hade varit aktiv i det

pronazistiska *Sudetendeutsche Partei* som hade verkat för att underminera staten och därigenom bereda mark för Münchenöverenskommelsen 1938, utan även vid denna tid varit tysk spion gjorde att många i Svitavy hade svårt att acceptera honom i den hjälteroll han gavs i Spielbergers film. När staden trots en del protester lät sätta upp ett minnesmärke tillägnat Schindler placerades det inte som ursprungligen var tänkt på huset där han föddes, utan i en park på andra sidan gatan. Enligt vad som rapporterades i den lokala pressen berodde det på att husets ägare vägrade att tillåta ett sådant minnesmärke på sitt hus eftersom Schindler hade varit ”fascist”.¹⁶ Polemiken kvarstår trettio år senare. Sedan några år tillbaka planeras uppförandet av en minnesplats med tillhörande museum i den fabrikslokal i staden Brněnec där Schindler i slutet av kriget bedrev sin verksamhet med judisk arbetskraft som därigenom räddades. I en intervju 2019 förklarade stadens borgmästare Blahoslav Kašpar att han inte hade något emot en minnesplats eller museum tillägnat de judiska tvångsarbetarna, men att han inte kunde acceptera att det nya muséet gjordes till ett minnesmärke över Oskar Schindler: ”den rövaren förtjänar det inte”.¹⁷ I Brněnec är det alltså inte de lokala händelserna i slutet av det andra världskriget som är problemet, utan möjligheten att Schindler i berättelser om dessa framställs i en positiv dager, trots sin bakgrund i mellankrigstidens Tjeckoslovakien som statsfientlig sudettysk aktivist och spion för Nazityskland.

I Förbundsrepubliken Tyskland är förhållandena andra. I den officiella tyska historiekulturen, som i mycket är förankrad i ansvarstagande för det

nationalsocialistiska Tysklands övergrepp, är lokala perspektiv ofta framträdande. Viktiga noder är de många så kallade *Gedenkstätten* (ungefär: "åminnelseplatser") ägnade åt den nationalsocialistiska tiden som finns utspridda överallt i landet och som ofta bedriver pedagogisk verksamhet. Utmärkande för pedagogiken för tyska *Gedenkstätten* är att de utgår från den lokala platsens historia.¹⁸ I en enkätundersökning från årsskiftet 2021/2022 framkom det att av 1 000 tillfrågade tyskar i åldrarna 16–93 år hade 22 procent vid ett tillfälle besökt ett *Gedenkstätte* som behandlar den national-socialistiska perioden, 18 procent hade gjort två besök, 10 procent tre besök och 27 procent hade besökt sådana minnesplatser vid fyra tillfällen eller fler.¹⁹ Ett internationellt uppmärksammat tyskt projekt med platsen som utgångspunkt är även konstnären Gunter Demnigs *Stolpersteine* (snubbelstenar). Dessa är små minnesmärken som placeras i trottoarerna framför platser som var den sist kända uppehållsorten för offer för Förintelsen.²⁰ Projektet har sedan spridits till andra länder såsom Ungern, Österrike, Nederländerna och Sverige (mer om det nedan).²¹

Även i Sverige har historieförmedlingen om det andra världskriget i mycket varit präglad av det nationella perspektivet, trots att beredskapsåren rimligen inte kan ha upplevts på samma sätt i hela landet. Längst i norr och i söder kunde befolkningen till och med bevittna krigshandlingar såsom striderna mellan finska och tyska förband på andra sidan Torneälven 1944 eller nedskjutningar av flygplan längs den svenska sydkusten. Sådant förskonades man ifrån i de centrala delarna av

landet. Kriget upplevdes sannolikt olika i storstaden Stockholm än det gjordes i små orter på landsbygden. Sådana skillnader hade dock inte en framskriven plats i den efterkrigstida historieforskningen och historieu-ndervisningen om krigsåren. Möjligen kan det vara en av anledningarna till att TV-serien *Någonstans i Sverige*, baserad på ett manus av Jan Olof Johnsson (Jolo), direkt blev en stor succé när den började sändas på juldagen 1973 och att den därefter har sänts i repris ett flertal gånger.²² Titeln lånade Jolo, likt Forum för levande historia för denna antologi, från refrängen i beredskaps-årens stora hit *Min soldat*, mest känd från Ulla Billquists inspelning från våren 1940. Den fiktiva berättelsen, som följde en grupp inkallade soldater genom beredskapsåren, syftade självfallet inte till att skildra vad som verkligen hade ägt rum, men öppnade likväl upp för olika lokala krigserfarenheter. Bortsett från sådana undantag förmedlades emellertid de lokala berättelserna om det andra världskriget sannolikt främst i familjesammanhang och mellan bekanta.

En indikation på att det förhåller sig så gavs i ovannämnda Kantar Sifo-undersökning som också inkluderade en fråga om hur respondenterna bedömde de egna kunskaperna om vad som hade hänt under det andra världskriget på platsen där de bor. Det visade sig då att äldre människor var mer benägna än yngre att bedöma sina kunskaper som goda eller mycket goda. Personer med ett starkt historieintresse ansåg också i betydligt större utsträckning än de som saknade intresse för historia att de hade goda eller mycket goda kunskaper i ämnet. Mer förvånande är att människor bosatta långt

norrut i landet var de som i högst utsträckning ansåg sig ha goda kunskaper om lokala händelser under beredskapsåren. Den sannolika förklaringen till detta är att det, jämfört med övriga delar av landet, inte har flyttat in särskilt många nya familjer under efterkrigstiden, vilket har givit historietraderingen inom familjerna en större betydelse för de lokalhistoriska kunskaperna. I hela landet visade det sig finnas ett tydligt positivt samband mellan benägenheten att samtala med familj och släktingar om historia och hur personer bedömde sina kunskaper om vad som hände under det andra världskriget på platsen de bor, men sambandet var särskilt starkt i Siforegionen Norra Sverige.²³

En aktör som har arbetat relativt länge med att förmedla lokalhistoriska perspektiv på Sverige och Förintelsen är Forum för levande historia, framför allt genom det kameleontiska projektet *På denna plats*. Projektet började i Mellerud på våren 2005 som ett pedagogiskt projekt i samarbete med tre skolor och fokuserade på 10 judiska flyktningbarn som kom till Mellerud.²⁴ Året efter ledde det till ett samarbete med Stadsteatern i Uppsala runt en dramatisering av Bollhusmötet i Uppsala 1939 som framfördes på den autentiska platsen i studentkårens gamla tennispaviljong på Förintelsens minnesdag den 27 januari, med ett påföljande seminarium på Uppsala slott.²⁵ På hösten 2006 flyttade projektet till Gotland där det tog formen av ett lokalt samarbete med fem parter på ön och resulterade i lärarseminarier, föreläsningar och berättarcaféeer. Teman kunde till exempel vara "Gotland och Sverige i världskrigets skugga", "Hur minns vi en svår

tid", "Nazism på Gotland?" och "Flyktningarnas egna berättelser".²⁶ I Stockholm arbetade Forum för levande historia samtidigt inom ramen för projektet med bland andra Konstfack och Stockholms stadsmuseum, vilket bland annat resulterade i en stadsvandring i Förintelsens spår som fortfarande är en del av myndighetens verksamhet.²⁷

Inför sommaren 2007 förberedde Forum för levande historia en utveckling av projektet i samarbete med kommunikationsbyrån Soya AB. I centrala Stockholm valdes 30 platser ut som hade koppling till Förintelsens historia. De skulle märkas ut med en skylt vars rubrik kortfattat beskrev händelsen, till exempel "På denna plats sköts en nazist 1934", och det skulle sedan vara möjligt att få mer information genom att läsa i en broschyr eller lyssna på en inläst berättelse genom att ringa ett särskilt telefonnummer. Projektet kunde emellertid inte genomföras eftersom Trafikkontoret i Stockholm Stad vägrade att ge tillstånd, bland annat med motiveringen att "påminnelser av tragisk art eller dramatiska uppskakande händelser inte enbart är av positivt slag utan också kan upplevas en aning skrämmande. Gående som passerar en sådan plats kan kanske rentav känna en motvilja mot att röra sig fritt."²⁸ I stället utvecklades projektet i en annan riktning 2010–2011 i samarbete med lärare från fyra skolor i Östersund, Malmö, Vellinge och Örebro. Tillsammans med sina elever arbetade lärarna med myndigheten för att utveckla metoden för ett skol-sammanhang, projektet ledde emellertid inte till någon landsomfattande satsning. I skrivande stund erbjuder

”Gående som passerar en sådan plats kan kanske rentav känna en motvilja att röra sig fritt.”

myndigheten emellertid ett webbaserat material, fokuserat på Stockholm.²⁹

På våren 2017 väcktes frågan om även Stockholm borde ansluta sig till det kontinentala initiativet med snubbelstenar. Ett antal liberala ledamöter av stadsfullmäktige undrade vilka förutsättningarna var för ett liknande projekts genomförande i Stockholm, samt var och hur ett sådant initiativ lämpligen genomfördes.³⁰ I Kulturförvaltningens svar påpekades att Sverige genom neutraliteten stod utanför kriget ”och förföljelse och deportationer av etniska grupper som de som de internationella exemplen uppmärksammar förekom inte här”. Därför var egentligen inte konceptet med snubbelstenar applicerbart på Stockholm. Emellertid kunde det likväl finnas anledning att uppmärksamma händelser och personöden under det andra världskriget som kunde kopplas till staden.³¹ I mitten av juni samma år tog Kulturnämnden beslutet att ge ”Kulturförvaltningen i uppdrag att i fortsatt kontakt med Forum för levande historia och andra intressenter arbeta för att på olika sätt uppmärksamma minnet av förintelsens [sic] offer, exempelvis genom koncept i enlighet med de tankar som finns bakom snubbelstenarna. Hur och var detta ska utformas är som i andra konstnärliga sammanhang inte en fråga för politiken.”³²

I skrivande stund finns tre snubbelstenar på plats i Stockholm till minne av Erich Holewa (Kungsholms-torg 6), Hans Eduard Szybilski (Apelsbergsgatan 36) och Curt Moses (Gumshornsgatan 6) vilka alla sökte uppehållstillstånd i Sverige på 1930-talet, avvisades och mördades i Förintelsen. I slutet av augusti 2022 invigdes

även tre snubbelstenar på Posthusplatsen i centrala Malmö till minne av Schulim Bürger, Walter Gerson och Siegfried Gutmann som även de avvisades från staden och landet och inte överlevde kriget.

Bidragen i antologin

Antologins inledande bidrag behandlar inte Nazityskland, utan Sverige under mellankrigstiden. Även om Förintelsen, i bemärkelsen folkmordet på Europas judar, inte ägde rum förrän efter krigsutbrottet var den nationalsocialistiska antisemitismen något som många svenskar kom i kontakt med långt tidigare till och med på hemmaplan. De svenska nazisterna var likt sina tyska föregångare öppett antisemitiska och verksamma i stora delar av landet. De sökte även medvetet och stridslystet uppmärksamhet på gator och torg, varför deras antisemitiska budskap knappast kan ha undgått någon.³³ Det förekom även andra uttryck för antisemitism i det offentliga rummet.³⁴ Det kanske mest ökända fallet rör Einar Åberg som 1941 satte upp en skylt i fönstret till sin bokhandel i centrala Stockholm med texten ”Judar och halvjudar äga icke tillträde”.³⁵ Åberg var emellertid inte ensam, även om handlingen nog tillhörde de ovanliga. På hösten samma år rapporterade till exempel *Trelleborgs Tidningen* om att innehavaren av en liten affär på Södra Förstadsgatan i Malmö fortsatte, trots upprepade polisingripanden, att placera antisemitiska karikatyror i skyltfönstret och på dörren en papperslapp med texten ”Judar undanbedjas vänligt men bestämt”.³⁶

Även om många i Sverige på 1930-talet förefaller ha varit betydligt mer oroade över kommunisternas

verksamhet, var de svenska nazisterna något som myndigheterna tog på någorlunda stort allvar relativt tidigt. Redan i juni 1933 skrev till exempel Justitiedepartementet till Kungliga Skolöverstyrelsen och önskade upplysningar om såväl kommunistisk som nazistisk propagandaverksamhet i det svenska skolväsendet.³⁷ Skolöverstyrelsen skickade därför ut en hemlig cirkulärskrivelse till bland andra läroverkens rektorer och bad om information om detta.³⁸ En som besvarade förfrågan var den vikarierade rektorn vid Lunds allmänna läroverk, Svante Danielsson, som rapporterade att den ordinarie rektorn hade i slutet av föregående termin fått syn på en elev som bar ett litet hakkors på rockuppslaget. Vid förhör visade sig att nio av skolans elever tillhörde en nybildad nazistisk scoutklubb. Detta ledde omedelbart till ett förbud mot hakkors och liknande symboler på skolan och rektorn varnade eleverna för att befatta sig med partipolitik.³⁹

Att detta utspelades i Lund är inte särskilt förvånande. Det är välkänt att många studenter och forskare vid Lunds universitet uppvisade en pronazistisk hållning under 1930-talet och i början av 1940-talet.⁴⁰ Däremot vet vi mindre om vad som utspelade sig utanför akademien på stadens gator och torg, och vi vet ganska lite om lokala motreaktioner från stadens övriga medborgare. I sitt bidrag till antologin uppmärksammar Johan Lundin en händelse där en judisk person gav sig handgripligen på en nazistisk lundastudent som störde en gudstjänst i Lunds synagoga. Det är svårt att utifrån tillgänglig forskning avgöra om detta var en unik händelse eller om liknande händelser utspelade sig

Det var inte endast vid Lunds universitet som studenter gav uttryck för antisemitism. En ökad händelse var det så kallade Bollhusmötet som arrangerades av studentkåren i Uppsala den 17 februari 1939. Här kommenterat av *Den Svenske Folksocialisten* som var huvudorgan för det nazistiska partiet Svensk socialistisk samling.

på andra platser, men bidraget visar på värdet av att mer ingående studera lokalsamhällens, inklusive den judiska befolkningens, reaktioner på de svenska nazisternas verksamhet. Motstånd mot nazismen var inte något som enbart förekom på tidningarnas ledarsidor och Sveriges judiska befolkning förhöll sig inte passiv inför nazistiska provokationer.

Likväl var tidningarna av betydelse. De flesta svenskar kom aldrig i direkt kontakt med det nazistiska Tysklands övergrepp och folkmord, utan var framför allt hänvisade till att läsa om utvecklingen. I debatten och forskningen om den svenska pressens villkor under det andra världskriget har mycket kommit att handla om samlingsregeringens försök att förhindra kritik av den tyska regimen och om några ikoniska tidningars kamp däremot, framför allt Torgny Segerstedts *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* samt Ture Nermans *Trots Allt!* brukar lyftas fram i detta sammanhang. De flesta studier av vad den svenska pressen skrev om Nazityskland tenderar också att utgå från dessa tidningar samt från liberala och konservativa storstadstidningar som *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Stockholms Tidningen* och *Svenska Dagbladet* eller större tidningar på vänsterkanten såsom *Arbetet*, *Social Demokraten*, *Morgon Tidningen* eller *Ny Dag*. Likväl indikerade en Gallupundersökning från våren 1945 att 55 procent av den tidningsläsande befolkningen i Sverige endast läste lokala tidningar, medan ytterligare 36 procent läste både en lokaltidning och en storstadstidning. Annorlunda uttryckt pekade undersökningens resultat på möjligheten att 91 procent av landsortsbefolkningen

läste en lokaltidning. Generellt sätt föreföll det dessutom vara så att det var lokaltidningen som man läste grundligast.⁴¹ I slutet av december 1945 var 5 306 742 av Sveriges totalt 6 673 749 invånare bosatta utanför storstäderna Stockholm, Göteborg och Malmö.⁴² Givet detta kan det tyckas märkligt att det i stort saknas studier av lokalpressens rapportering och opinionsbildning om Nazityskland.⁴³

I sitt bidrag skriver Johan Perwe om hur lokalpressen i Linköping behandlade nazismen och förföljelsen av judar i Tyskland efter 1933. Han visar hur den lokalt ledande tidningen *Östgöta Correspondenten* väldigt länge intog en protysk, närmast pronazistisk, hållning. Visserligen fanns det motröster i socialdemokratiska och liberala lokaltidningar såsom *Östgöten* och *Östgöta-Tidningen*, men de hade sannolikt inte samma lokala genomslag som den äldre konkurrenten. Fastän det redan under kriget fanns en hel del information om det som hände med Europas judar att tillgå för den som ville veta och var beredd att aktivt söka efter den, förblev den som endast läste *Östgöta Correspondenten* sannolikt ganska okunnig om folkmordet.

Under 1930-talets sista år kom flyktingfrågan att bli alltmer pockande i takt med att förföljelsen av judar tilltog i Tyskland, i samband med Österrikes ”anslutning” till det tyska riket i februari 1938, med de tjeckoslovakiska så kallade Sudetlänternas införlivande i Tyskland i september samma år och med upprättandet av det så kallade riksprotektoratet Böhmen-Mähren i mars 1939. Längre hanterades frågan om vilka som fick komma till Sverige centralt av Utrikesdepartementet och av

Socialstyrelsen.⁴⁴ Det tyska anfallet på Norge den 9 april 1940 kom emellertid att i grunden förändra situationen. Inte bara befann sig Sverige i ett mycket mer utsatt säkerhetspolitiskt läge än tidigare, utan plötsligt kom organiseringen av flyktingmottagandet att radikalt behöva förändras i och med att de svenska myndigheterna nu hade att hantera en cirka 1 620 kilometer lång landgräns mot det av Tyskland ockuperade Norge. Som Lars Hansson har visat bemyndigades de 26 landsfiskalerna i gränsdistrikten mot Norge att utfärda nödfallsvisering för norska medborgare. Förhoppningen var att detta skulle ge en snabbare hantering än Socialstyrelsens tidsödande utredningar men det gav samtidigt också landsfiskalerna en central roll vid genomförandet av den praktiska flyktingpolitiken och en möjlighet till stort inflytande över vem som tilläts komma in i landet.⁴⁵

För den jude som försökte fly över norska gränsen till Sverige 1940–1941 var det därför av avgörande betydelse vilken landsfiskal som hen ställdes inför. En del accepterade helt i linje med Utrikesdepartementets hållning under de första krigsåren inte ”rasförföljelse” som skäl till att få stanna i Sverige och avvisade därför judiska flyktingar som inte åberopade politiska flyktingskäl. Andra tolkade regelverket annorlunda och lät dem stanna. I några dokumenterade fall blev judiska personer först avvisade men kunde, efter tips från svenska värnpliktiga som eskorterade dem tillbaka till den norska gränsen om var det fanns mer välvilligt inställda landsfiskaler, direkt korsa gränsen vid ett annat distrikt där landsfiskalen lät dem stanna i Sverige.⁴⁶ Här blev platsens betydelse fundamental. I sitt bidrag beskriver

Lars Hansson vad som hände en av de norska judar som avvisades vid den svenska gränsen av landsfiskalen i Karesuando, men inte till Norge utan till Finland. Likväl slutade han sina dagar i Auschwitz fångad i en tragisk process som involverade tre olika nordiska polismyndigheter.

På hösten 1942 svängde den svenska politiken när det gällde villigheten att hjälpa förföljda judar.⁴⁷ Bakgrunden var inte minst arresteringarna och deportationerna av judar i Norge som påbörjades i oktober 1942. Det tyska agerandet väckte upprörda protester bland annat i den svenska pressen och inom den svenska kyrkan. En Gallup-undersökning från slutet av samma år indikerade att deportationerna av judar från Norge var den utrikespolitiska händelse som svenskarna trodde att det skulle minnas starkast från 1942.⁴⁸ Även Utrikesdepartementet började nu byta linje till att mer aktivt försöka motverka den tyska folkmordspolitiken, även om det skedde i det tysta och inte i offentligheten.⁴⁹ Vid den norska gränsen hade det emellertid skett en förändring redan i oktober 1941. Därefter avvisades inga fler judar vid gränsen, utan landsfiskalerna accepterade samtliga judar som flyktingar.⁵⁰

När turen var kommen till de danska judarna på hösten 1943 var förutsättningarna därför annorlunda. I sitt bidrag till antologin skildrar Pontus Rudberg den så kallade flykten över sundet genom att följa den svenskjudiske advokaten Ivar Philipson som under några hektiska dygn befann sig på plats i Skåne för att på uppdrag av Mosaiska församlingen i Stockholm försöka stödja och delta i räddningsaktionen. Rudberg visar hur

Philipson agerade i ett intrikat nätverk av kontakter där inte endast representanter för den danska motståndsrörelsen ingick utan vi även kan skymta spåren av ett visst inofficiellt stöd från den svenska statsmaktens sida. Likväl var det först och främst det ekonomiska stödet från svenska judar som möjliggjorde Philipsons arbete. Enbart på en förmiddag i början av oktober lyckades han samla in 103 000 kronor, vilket skulle motsvara cirka 2 400 000 kronor i dagens penningvärde.

Bland dem som skänkte pengar till förmån för de danska judarna 1943 var den Mosaiska församlingen i Karlskrona. Harry R:son Svensson bidrar till antologin med en analys av hur denna till antalet ganska begränsade församling (1941 hade den endast 20 skattskyldiga medlemmar) åren 1936–1956 försökte hjälpa judiska flyktingar i Sverige och utomlands. Enbart under perioden 1941–1948 bidrog församlingen i Karlskrona med mer än 12 000 kronor i dåtidens penningvärde, vilket motsvarar någonting i storleksordningen av 260 000–302 000 kronor idag. Svensson visar att även delar av den icke-judiska befolkningen i och utanför staden hjälpte till med församlingens insamlingsverksamhet. Hösten 1943 kontaktades till exempel församlingen av en representant för fiskarhushållen på Hasslö i skärgården utanför Karlskrona som på eget bevåg hade samlat ihop pengar för att hjälpa de danska judiska flyktingarna som de hade läst om i tidningarna.

De sista krigsåren såg en betydligt mer engagerad och målmedveten svensk utrikespolitik för att hjälpa människor förföljda av Nazityskland. Mest omskrivna är Raoul Wallenbergs och Per Angers räddningsinsatser

i Ungern 1944–1945 samt svenska Röda Korsets räddningsaktion med de så kallade Vita bussarna på våren 1945. Dessa aktioner ägde emellertid rum i en större kontext där andra makter vände sig till Sverige och bad om understöd. Redan i början av februari 1944 kontaktade den holländska exilregeringen det svenska utrikesdepartementet. Man önskade att nederländska medborgare som befriats av Röda armén under dess framryckning västerut skulle överföras till Sverige ”för att invänta tillfället när det kommer vara möjligt att repatriera dem till de befriade Nederländerna”.⁵¹ Enligt de uppgifter som exilregeringen disponerade över handlade det om omkring ”100 000 nederländska judar och cirka 20 000 icke-judiska nederländare”. Den nederländska legationen i Stockholm påpekade dock att det saknades information om hur många av dessa människor som var döda.⁵² Kabinettsekreteraren, Erik Boheman, svarade att man självfallet kunde räkna med svenskt bistånd i denna fråga.⁵³ Några dagar senare skrev rättschefen, Gösta Engzell, till den svenske ministern i Berlin, Arvid Richert, och bad om dennes åsikt om hur realistiskt detta projekt egentligen var. Engzell betonade dock att ”[g]ivetvis äro vi beredda mottaga dessa personer, om de kunna komma ut”.⁵⁴

Att det svenska agerandet i dessa frågor inte enbart styrdes av rent humanitära överväganden framgår av en skrivelse från Gunnar Hägglöf till Erik Boheman i slutet av samma år. Den belgiska exilregeringen hade då på ett liknande sätt förhört sig om möjligheterna att repatriera (återbörda till hemlandet) belgiska medborgare från östra Tyskland och Polen med svensk hjälp,

”[g]ivetvis äro vi beredda
mottaga dessa personer, om
de kunna komma ut.”

eventuellt med en mellanlandning i Sverige. Hägglöf såg i denna förfrågan ett gyllene tillfälle att bättra på ”Sverige bilden”:

Ur synpunkten av de svensk-belgiska förbindelserna är väl endast att konstatera att en svensk medverkan vid hemförandet av de belgiska fångarna skulle i förmodligen högre grad än någon annan ifrågakommande hjälpaktion bidra att befästa vårt goda rykte hos det belgiska folket. Vid eventuellt kommande förhandlingar med de allierade myndigheterna kan det måhända vara värdefullt att peka på avtal, vilka innebär ett i anspråkstagande av svenskt tonnage för humanitära ändamål. Jag förmodar att man från svensk sida icke önskar begränsa en svensk hjälpaktion att avse endast belgiska fångar. Men även om man skulle vilja utvidga aktionen till att omfatta fransmän och holländare, tror jag att det är mest praktiskt (och ur propagandasynpunkt värdefullast) att sluta bilaterala avtal.⁵⁵

När *S/S Drottningholm* angjorde Cherbourg på kvällen den 20 juli 1945 med 750 franska före detta koncentrationslägerfångar och tvångsarbetare hade det svenska utrikesdepartementet arbetat hårt för att skapa den rätta inramningen. Passagerarna, som debarkerade först på morgonen påföljande dag, möttes av en ”mottagningsceremoni i den fransk-svenska vänskapens tecken”,⁵⁶ och flera franska tidningar rapporterade i positiva ordalag om händelsen.⁵⁷ Legationsrådet Kjell Strömberg, som hade bearbetat den franska

pressen inför fartygets ankomst, skrev till chefen för Utrikesdepartementets pressbyrå, Oscar Thorsing, att ”nu bestormas jag med förfrågningar från deltagarna i detta reportage, huruvida inte en pressresa till underlandet Sverige kunde ligga inom möjligheternas gräns redan denna höst”.⁵⁸

När *Drottningholm* påbörjade resan till Cherbourg hade hon nyss återkommit från en liknande resa till Istanbul. Under kriget hade Turkiet, samtidigt pressad av Tyskland, Sovjetunionen och Storbritannien, likt Sverige försökt inta en ”aktiv” neutral hållning. Allt eftersom kriget vände till de allierades fördel ökade trycket på den turkiska regeringen som till sist den 23 februari 1945 förklarade krig mot Tyskland.⁵⁹ Allt detta var man fullt på det klara med i Arvfurstens palats i Stockholm. I en rapport till Utrikesdepartementet skrev det svenska sändebudet i Ankara, Einar Modig, att ”beslutet av den 23 februari icke dikterats av hängivenhet för de förenade makternas demokratiska program eller ännu mindre av någon önskan om Tysklands krossande, vilket man i grund och botten ser som en stor olycka. [...] Massmorden på judar och terrorismen i övrigt har knappast vållat turkarna några sömnlösa nätter”.⁶⁰ Med hjälp av schweizisk förmedling beslutades det om ett utbyte av turkiska personer bosatta i Tyskland och tyska personer bosatta i Turkiet. Till den förstnämnda gruppen hörde inte endast turkiska diplomater och deras familjer utan även affärsmän, arbetare, studenter, samt en grupp av före detta koncentrationslägerfångar från Bergen-Belsen och Ravensbrück, de flesta med turkisk-judisk bakgrund.

Resan gick via Sverige och i sitt bidrag skildrar Per-Magnus Johansson denna relativt okända händelse. Resan gick via Danmark till Helsingborg dit gruppen anlände den 10 mars 1945, det vill säga en månad innan den första gruppen av människor som hämtats av de vita bussarna anlände med Köpenhamnsfärjan till Malmö.⁶¹ Därefter reste gruppen vidare till Göteborg där *Drottningholm* väntade för vidare transport till Istanbul. Resan följdes och kommenterades i såväl lokala tidningar som i den nationella svenska pressen. Som Johansson visar kom det svenska fartyget att sedan bli liggande i Istanbuls hamn i nästan två veckor i april 1945, eftersom de turkiska myndigheterna länge var ovilliga att låta alla judiska överlevande gå iland.

Sent på våren 1945 påbörjades även fartygstransporter direkt från Tyskland till Sverige med människor som hade överlevt koncentrationslägren. Det handlade då inte om oceanångare som *Drottningholm* utan om mindre fartyg.⁶² Samtidigt förhörde sig *United Nations Relief and Rehabilitation Administration* (UNRRA) hos Svenska kommittén för internationell hjälpverksamhet om i vilken utsträckning Sverige kunde tänka sig att samarbeta i omhändertagandet av före detta fångar från koncentrationslägren, kvinnor, barn, äldre och sjuka personer för en begränsad tid. Det skulle röra sig om cirka 1–6 månaders uppehåll så att dessa människor kunde i någon utsträckning återhämta sig. UNRRA önskade även att Sverige kunde bidra med fartyg för transporterna från Tyskland till Sverige.⁶³

Även om beslut togs formellt först vid konseljen den 1 juni beslutade den svenska regeringen redan i början

av maj att genom UNRRA:s förmedling ta emot högst 10 000 personer. De svenska villkoren var att högst 5 000 av dessa fick vara personer i behov av sjukhusvård och högst 1 000 fick vara ensamma barn. Återstoden ”må utgöras av personer, som äro i behov av en tids vila och lugn för att återhämta sig”.⁶⁴ I konseljbeslutet uppdrog regeringen åt Marinförvaltningen att ställa lasaretsfartyget *HMS Prins Carl* till Civilförsvarsstyrelsens förfogande samt att i samråd med statens trafikkommission hyra in tillräckligt många fartyg för att genomföra transporterna till Sverige.⁶⁵ Under en månad från slutet av juni till slutet av juli transporterade *Prins Carl* tillsammans med *S/S Kastelholm*, *M/S Kronprinsessan Ingrid*, *M/S Rönnskär* och *M/S Karskär* drygt 9 000 före detta koncentrationslägerfångar till Sverige. Även om det fanns svensk personal på plats i Lübeck var det de brittiska ockupationsmyndigheterna som bestämde vilka som skulle få följa med. Detta skapade irritation men en överenskommelse gjordes med britterna om att de endast skulle välja patienter som tålde transporten, som förväntades bli helt eller påtagligt återställda i Sverige och som inte led av någon epidemisk sjukdom.⁶⁶ Enligt fartygschefen på *Prins Carl*, Hugo Edvinsson, kände sig britterna inte särskilt bundna av dessa krav:

Här måste emellertid nämnas, att de fordringar, som de svenska myndigheterna ställt på patienternas hälsotillstånd, ej uppfylldes. Åtminstone ej under de första transporterna. Många voro så sjuka och medtagna, att de redan voro dödsdömda, och då våra läkare påpekade detta, medgav engelsmännen

Fem personer dog ombord på *Prins Carl* redan under hennes fyra resor till Kalmar

att de voro fullt på det klara därmed, men att de ville ge dem ”ett par lyckliga månader i Sverige innan de dogo”! Hur urvalet av patienter skedde har jag ej lyckats få någon klarhet i, men det verkade som om de svenska rödakorsläkarna ej hade mycket att säga till om, utan engelsmännen bestämde vilket klientel, som skulle få fara till Sverige, d v s rubb och stubb i stort sett.⁶⁷

Detta var sannolikt anledningen till att fem personer dog ombord på *Prins Carl* redan under hennes fyra resor till Kalmar, dit de mest medtagna patienterna fördes.⁶⁸ I sitt bidrag påpekar Malin Thor Tureby att det är en intressant omständighet att de huvudorter som de svenska myndigheterna bestämde skulle motta de överlevande som kom med fartygen också var platser där det fanns mosaiska församlingar. Som Thor Tureby visar blev Mosaiska församlingen direkt involverad i mottagandet av överlevande på Beredskapssjukhuset i Kalmar. Likt församlingen i Karlskrona hade Kalmars mosaiska församling sedan 1930-talet bedrivit hjälp- och flyktingverksamhet för judiska flyktingar, bland annat hade man tagit emot danska flyktingar på hösten 1943, och på våren 1945 bildades ”kommittén för flyktinghjälp” som skulle hjälpa koncentrationslägrens offer oavsett nationalitet. Hjälpen inskränktes inte till enbart materiellt understöd utan även till exempel att begrava de som avled under tiden i Kalmar. Kommitténs ordförande hjälpte därutöver de överlevande med att föra fram klagomål över förhållandena på beredskapssjukhuset. Bidraget visar inte minst hur oförberedd den svenska

sjukvården var på mötet med traumatiserade människor från koncentrationslägren, vilket bland annat tog sig uttryck i okänslighet och brist på förståelse för de överlevandes erfarenheter.

I Kalmar var det centrallasarettet som tillfälligt gjordes till beredskapssjukhus, medan det på andra platser kunde handla om byggnader som egentligen användes för andra verksamheter.

I Malmö gjordes Malmös Nya Borgarskola (dagens Malmö Borgarskola) om till ett reservsjukhus för att kunna ge vård till de som behövde det, av dem som kom till Malmö med de vita bussarna och de vita fartygen från Tyskland. I sitt personligt hållna bidrag skildrar Peter Vig vad som hände på denna plats sommaren 1945 och hur det gick till att producera en permanent utställning i skolans lokaler om Reservsjukhuset Borgarskolan. Utställningen *I Livets väntrum* invigdes den 10 november 2020.⁶⁹

När de överlevande hade återhämtat sig tillräckligt för att lämna beredskapssjukhusen placerades de i allmänhet i olika läger som hade uppförts på olika platser inne i landet under krigsåren för att hantera det allt större antalet flyktingar som vistades i Sverige. Förutom cirka 60 000 norrmän tog sig omkring 17 000 danskar, 6 850 estlandssvenskar, och runt 33 000 ester, letter och litauer till Sverige. Därtill anlände under perioden december 1944 till oktober 1945 omkring 26 000 polska medborgare, varav kanske hälften var judar.⁷⁰ Det ansågs önskvärt att flyktingarna bidrog till sin egen försörjning och till det svenska folkhushållet och vissa läger blev närmast arbetsläger, till exempel i Skåne där

baltiska flyktingar och polska före detta koncentrationslägerfångar sattes i arbete på betfälten.⁷¹ Det fanns dock en allmän strävan från svenska myndigheter att få de polska medborgarna att återvända till Polen.⁷² Detta skapade en oro bland många överlevande av judisk börd som kommit till Sverige eftersom de inte önskade återvända.⁷³ Den svenska regeringen uppmanades därför vid upprepade tillfällen av såväl Mosaiska församlingen i Stockholm som internationella judiska organisationer att inte tvinga någon tillbaka till Polen.⁷⁴

Tre av bidragen handlar om läger som fick ta emot före detta koncentrationslägerfångar sommaren 1945. Mordechai Giloh skildrar mottagandet i Doverstorp utanför Finspång av 1 050 polsktalande kvinnor, varav cirka 450 var judar, och hur livet gestaltade sig för dem i lägret sommaren och hösten 1945. Tillvaron var ofta långt ifrån harmonisk och det förekom spänningar mellan de judiska och de katolska polska kvinnorna, något som även har dokumenterats i tidigare forskning.

Även Lars Lagergren, Anna Hallstedt och Jan-Erik Svenblad behandlar lägret i Doverstorp. Deras ingång är mer lokalhistorisk och behandlar även tiden före de polska kvinnornas ankomst och fokuserar inte minst på relationen mellan människorna i lägret och befolkningen i lokalsamhället. I bidraget skildras även hur man lokalt i nutiden försökt vidmakthålla minnet av lägret, inte minst genom att starta Föreningen Doverstorps Flyktingläger.

Ett annat viktigt läger låg i Öreryd i Småland och det står i fokus för Victoria Van Orden Martínez bidrag till antologin. Likt Doverstorp hade lägret i Öreryd uppförts redan före krigsslutet och hade först fungerat

som ett transitläger för norska flyktingar och därefter som ett hemligt träningsläger för norska polisförband. På sommaren 1945 ersattes norrmännen med tusentalet judiska och icke-judiska överlevande från koncentrationslägren. Precis som var fallet i Doverstorp visar Martínez att det fanns spänningar mellan judiska och icke-judiska polska kvinnor och hon diskuterar även motviljan hos många judiska överlevande att återvända till hemlandet. I stället valde många att stanna och börja bygga upp nya liv i Sverige. Även i Öreryd har man lokalt under senare år börjat intressera sig för platsens historia och dess kopplingar till Förintelsen.

I antologins avslutande bidrag diskuterar Roman Wasserman Wroblewski sina mångåriga erfarenheter av att med utgångspunkt i lokala historier förmedla Förintelsens historia till unga människor i Sverige. Han tipsar om olika former av källor och kvarlevor, och delar med sig av sina erfarenheter från några platser i Sverige där han arbetat med lokalhistoriska perspektiv.

De olika bidragen i antologin visar sammantaget på många olika platser i olika delar av landet som på olika sätt går att koppla till såväl större händelser och utvecklingslinjer som till enskilda levnadsöden. Likväl handlar det endast om en liten del av allt som skulle kunna berättas. Sannolikt finns det fler platser, fler dokument, fler spår i terrängen och fler föremål med kopplingar till Förintelsens historia som fortfarande väntar på att upptäckas, utforskas och dokumenteras någonstans i Sverige.

Appendix

Tabell 1. Svarspersonernas uppfattning om sina kunskaper om vad som hände under det andra världskriget på platsen där de bor (procent). Vägda data.

	Mycket eller ganska dåliga	Ganska eller mycket bra	Tveksam/ vet ej	Antal svar/ vägda bastal	Balansmått
Samtliga	64	29	7	3 101	-39
Kön					
Kvinnor	66	25	9	1 541	-41
Män	62	32	6	1 559	-30
Åldersgrupp					
18–29 år	76	19	5	631	-57
30–49 år	69	26	4	1 027	-43
50–64-år	60	32	8	729	-28
65–84 år	50	38	12	714	-12
Utbildningsnivå					
Grundskola	60	27	13	494	-33
Gymnasium	67	26	7	1 358	-41
Universitet/högskola	63	33	4	1 239	-30

	Mycket eller ganska dåliga	Ganska eller mycket bra	Tveksam/ vet ej	Antal svar/ vägda bastal	Balansmått
SIFO-region					
Norra Sverige	54	36	10	341	-18
Norra Mellansverige	65	30	5	241	-35
Östra Mellansverige förutom Stockholm	68	25	7	580	-43
Stockholm	61	32	7	677	-29
Västsverige förutom Göteborg	65	29	6	278	-36
Göteborg	69	26	5	307	-43
Småland	68	24	8	266	-44
Sydsverige förutom Malmö	64	28	8	210	-36
Malmö	62	30	8	197	-32

	Mycket eller ganska dåliga	Ganska eller mycket bra	Tveksam/ vet ej	Antal svar/ vägda bastal	Balansmått
Historieintresse					
Är inte alls eller inte särskilt intresserad av historia	78	13	9	834	-65
Är ganska intresserad av historia	63	30	7	1669	-33
Är mycket intresserad av historia	48	48	4	598	0
Samtalar med familj och släktingar om historia					
Aldrig/inte särskilt ofta	73	19	8	1753	-54
Ganska ofta	55	40	5	1123	-15
Mycket ofta	40	58	2	195	18

Kommentar: Frågan lyder: "Hur skulle du skatta dina kunskaper om följande? Vad som hände under det andra världskriget på orten där du bor idag." Fet stil betyder att ett chi²-test indikerar en statistisk signifikant skillnad ($p < 0,05$) mellan gruppen och en komplementgrupp bestående av övriga medlemmar inom kategorin i fråga.

Tabell 2. Andelen svarspersoner som uppger att deras kunskaper om vad som hände under det andra världskriget på platsen där de bor är ganska eller mycket bra i förhållande till hur ofta de samtalar om historia med familj och släktingar (procent). Vägda data.

	Övre Norrland	Övriga Sverige
Samtalar aldrig eller inte särskilt ofta med familj och släktingar om historia	22	18
Samtalar ganska ofta eller mycket ofta med familj och släktingar om historia	57	41

Kommentar: Antal svar = 3 101. Ett chi2 test indikerar att det observerade sambandet inte är orsakat av slumpen ($p < 0,05$).

Noter

- 1 Se, till exempel, Peter Aronsson, *Bönder gör politik: Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850* (Lund 1992) s. 49; Lars Nilsson, *Den urbana frågan: Svensk stadshistoria i retrospectiv och internationellt ljus*, (Stockholm 1990) s. 84–86.
- 2 För ett undantag, se Sören Klingnéus, "Lokalhistoria – historieskrivning på bredden", i Sören Klingnéus (red.) *Clio i lokalsamhället* (Örebro 1990) s. 18.
- 3 Se, till exempel, Axel Hultman, *Lokalhistoria i norsk och svensk skola: historiekulturella perspektiv*, Forskarskolan i historia och historiedidaktik (Lunds & Malmö 2012).
- 4 I slutet av 1980-talet och början av 1990-talet gjordes en del undersökningar i Japan, Tyskland och USA som ställde fritextfrågor om vilka historiska händelser respondenterna ansåg särskilt viktiga. Eftersom syftet med dessa undersökningar främst var att undersöka effekten av generationsupplevelser var emellertid den bortre gränsen för tidsramen som frågan gällde endast 50 år tillbaka i tiden. Ett genomgående drag i alla länder var emellertid den framträdande plats som det andra världskriget gavs i svaren. I Japan och USA var kriget den överlägset mest omnämnda händelsen. I Tyskland kom det på andra plats (38 procent av respondenterna) efter Tysklands återförening (51 procent), som hade ägt rum endast några månader tidigare. Howard Schuman & Jacqueline Scott, "Generations and Collective Memories" 54:3 *American Sociological Review* (1989) s. 362–363; Howard Schuman, Hiroko Akiyama & Barbel Knauper, "Collective Memories of Germans and Japanese About the Past Half-century" 6:4 *Memory* (1998) s. 435, 441. Senare har ett antal studier i interkulturell psykologi ställt frågor om vad människor i olika delar av världen tillskriver störst historisk betydelse (Sverige har inte ingått i undersökningarna). Dessa studier baseras emellertid nästan alltid på svar från relativt små grupper av svars personer i respektive land. Dessutom handlar det nästan uteslutande om universitetsstudenter, vilket skapar osäkerhet kring hur nationellt representativa resultaten kan sägas vara. Ames J. Liu, Denis Hilton, Li-Li Huang, & Maria Cecilia C. Gastardo-Conaco, "Social Representations of Events and People in World History Across 12 Cultures" 36:2 *Journal of Cross-Cultural Psychology* (2005); J. W. Pennebaker, D. Páez, J. C. Deschamps, "The Social Psychology of History" 32 *Psicologia Política*, (2006); Elza Techio, Magdalena Bobowik, Darío Páez, Rosa Cabecinhas, James Liu, Elena Zubieta & Agustín Espinosa, "Social representations of history, wars and politics in Latin America, Europe and Africa" 25:1 *Revista de Psicología Social* (2010); Rosa Cabecinhas, Henry H. Liu, Laurent Licata, Olivier Klein, Júlio Mendes, João Feijo, & Aline Niyubahwe, "Hope in Africa? Social representations of world history and the future in six African countries", *International Journal of Psychology* (2011). Likväl är ett genomgående mönster att det andra världskriget tenderar att dominera svaren, oavsett världsdel. Se till exempel Henning Ellermann, David Glowsky, David Kromeier, & Veronika Andorfer, "How Global are Our Memories? An Empirical Approach using an Online Survey" 18:2 *Zeitschrift für Globalgeschichte und vergleichende Gesellschaftsforschung* (2008) s. 106; Liu m.fl. (2009) s. 674; Cabecinhas m. fl. 2011.
- 5 Oscar Österberg, "'Eftervärldens dom har fallit hård': Lidice, Oradour-sur-Glane och St'Anna i berättelser om det andra världskriget", i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Katastrofernas århundrade: Historiska och verkningshistoriska perspektiv* (Lund 2009).
- 6 Före kriget hade Szydlowiec cirka 11 000 invånare, varav omkring 7 400 personer tillhörde den judiska befolkningsgruppen. Nästan alla av de sistnämnda människorna mördades under Förintelsen. Efter krigsslutet återvände endast 105 av stadens judar, men eftersom de kände sig ovälkomna och otrygga hade alla lämnat staden redan i slutet av 1945. Barbara Törnquist Plewa, "The Tale of Szydlowiec. Memory and Oblivion in a Former Shtetl in Poland", i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.) *The Holocaust – Post-War Battlefields: Genocide as Historical Culture* (Malmö 2006) s. 192
- 7 Ibid. s. 209–214.
- 8 "the 'Churchillian paradigm' – the 'blood, toil and tears' of sublime and unwavering steadfastness in the face of adversity" Gilly Carr,

- ”‘Have you been offended?’ Holocaust Memory in the Channel Islands at HMD 70”, *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History* 22:1 (2016) s. 44–45.
- 9 Exempel på hur denna inblandning kunde se ut ges i Gilly Carr, ”‘You are requested to ascertain the nationality of Jews residing in Guernsey’: analysing an artefact of collaboration from the Channel Island of Guernsey, 1933–1940”, *Holocaust Studies: A Journal of Culture and History* 28:1 (2022).
 - 10 Carr (2016).
 - 11 Sergio Luzzatto, *Il corpo del duce: Un cadavere tra immaginazione, storia e memoria* [Ledarens kropp: ett lik mellan fantasi, historia och minne](Torino 1998) s. 211–218; Sofia Serenelli, “It was like something that you have at home which becomes so familiar that you don’t even pay attention to it’: Memories of Mussolini and Fascism in Predappio, 1922–2010”, *Modern Italy* 18:2 (2013).
 - 12 Foibe syftar på jugoslaviska partisaners övergrepp och massakrer på den italienska civilbefolkningen i Istrien i slutet av det andra världskriget. Se, till exempel, Raoul Pupo & Roberto Spazzali, *Foibe* (Milano 2004).
 - 13 ”questo treno va in un’unica direzione, cioè solo verso Auschwitz”; “quando saranno organizzati treni anche per il muro di Berlino o le Foibe o i gulag, allora la nostra amministrazione contribuirà all’iniziativa. Io dico che la storia va conosciuta tutta, a 360 gradi, e non solo quella di parte: bisogna sapere anche cosa ha fatto il comunismo per 50 anni” Micol Lavinia Lundari, “Il Treno della Memoria è di parte”, il Comune di Predappio nega i fondi per la visita a Auschwitz”, *La Repubblica* 8/11 2019.
 - 14 Ibid.
 - 15 Se, till exempel, Tomáš Staněk, *Odsun Němců z Československa 1945–1947* [Tyskarnas överföring från Tjeckoslovakien 1945–1947] (Prag 1991).
 - 16 Detta analyseras utförligt i Tomas Sniegón, *Den försvunna historien: Förintelsen i tjeckisk och slovakisk historiekultur* (Lund 2008) s. 139–171.
 - 17 ”[t]en loupežník si to nezaslouží” citerad i Jiří Šmeral, ”Válečný zločinec nebo hrdina? Schindlerův památník v Brněnci znovu budí vášně”, *deník.cz* 10/10 2019.
 - 18 Se, till exempel, Thomas Lutz, *Zwischen Vermittlungsanspruch und emotionaler Wahrnehmung: Die Gestaltung neuer Dauerausstellungen in Gedenkstätten für NS-Opfer in Deutschland und deren Bildungsanspruch*, opublicerad doktorsavhandling vid Technische Universität (Berlin 2009). Se även informationen på <<https://www.gedenkstaettenforum.de/>> (22/9 2022).
 - 19 Michael Papendick m. fl., *Multidimensionaler Erinnerungsmonitor. Studie V* (Bielefeld 2022) s. 21.
 - 20 Se, till exempel, Brinda Sommer, *Gesellschaftliches Erinnern an den Nationalsozialismus: Stolpersteine wider das Vergessen*, Mitteilungen und Berichte aus dem Institut für Museumsforschung 41 (Berlin 2007). För en mindre tysk receptionsstudie av om och hur människor uppfattar snubbelstenarna, se Julia Gilowsky & Horst-Alfred Heinrich, ”Stolpersteine: Eine empirische Annäherung an die alltägliche Rezeption”, *Jahrbuch Politik und Geschichte* 7 (Stuttgart 2018).
 - 21 För Nederländerna, se Arnoud-Jan Bijsterveld, ”Gunter Demnig Stolpersteine in den Niederlanden und ihre Auswirkungen auf nationale und persönliche Erinnerungsnarrative“, i Silvija Kavčič, Thomas Schaarschmidt, Anne Warda, Irmgard Zündorf (red.), *Steine des Anstoßes: Die Stolpersteine zwischen Akzeptanz, Transformation und Adaption* (Berlin 2021).
 - 22 Den finns numera att ta del av i sin helhet på SvT arkiv: <<https://www.svtplay.se/nagonstans-i-sverige>> (22/9 2022).
 - 23 Se tabell 1 och 2 i appendix för redovisningen av dessa resultat.
 - 24 Projektrapport för På denna plats...Mellerud, 3/4 2006 Forum för levande historia (FLH). Projektet blev även uppmärksammat i lokalpressen. ”Jag visste att allt skulle bli bra”, *TTLA* 10/5 2005.
 - 25 Projektrapport för På denna plats...Uppsala, 3/4 2006, FLH. För en recension se Nils Schwartz, ”Det ekar i Bollhuset”, *Expressen* 30/1 2006.
 - 26 Projektrapport för På denna plats... Gotland, 3/4 2006, FLH.
 - 27 Projektrapport för På denna plats... Stockholm A och B, 3/4 2006, FLH.
 - 28 Bengt Lagerkvist till Soya AB, Angående: Skyltning/utmärkning av gångbaneplattor på diverse platser i Stockholms innerstad, Dnr MI 2007–0149/2, 19/2 2007. FLH. För kritik av detta beslut, se till exempel Ola Larsmo, ”Stockholmare klarar inte tuffa minnen”, *Dagens Nyheter* 3/6 2009; Birgitta Ohlsson, ”Gör upp med Stockholms sörgårdsidyll”, *Aftonbladet* 27/1 2010.

- 29 <<https://www.levandehistoria.se/search/P%C3%A5%20denna%20plats>> (20/9 2022).
- 30 Rasmus Jonlund, Hanna Gerdes och Anne-Lie Elfén, Inför "snubbelstenar" till minne av Förintelsens offer, Skrivelse till kulturnämnden, 7/3 2017, Stockholms Stad.
- 31 Robert Olsson & Ann-Charlotte Backlund, Inför "snubbelstenar" till minne av förintelsens offer av Rasmus Jonlund, Hanna Gerdes och Anne-Lie Elfén (samtliga L). Svar på skrivelse, Tjänsteutlåtande, Dnr 1.1/1165/2017–1, 15/5 2017, Stockholms Stad.
- 32 Kulturnämnden, Ärende 17. Inför "snubbelstenar" till minne av förintelsens offer. Svar på skrivelse från Rasmus Jonlund m.fl. (L), Dnr 1.1/1165/2017, 13/6 2017, Stockholms Stad.
- 33 Heléne Löow, *Hakkorset och Wasakärven: En studie av national-socialismen i Sverige 1924–1950* (Göteborg 1990) s. 163–192.
- 34 Lena Berggren, *Blodets renhet: En historisk studie av svensk antisemitism* (Malmö 2014).
- 35 Görel Granström, "Den antisemitiske bokhandlaren och kriminaliseringen av hets mot folkgrupp", *SKMA:s Nyhetsbrev*, 20/6 (2017) <<https://skma.se/2017/06/gorel-granstrom-den-antisemitiske-bokhandlaren-och-kriminaliseringen-av-hets-mot-folkgrupp/>> (2022-09-22). För ytterligare information om Einar Åberg se även Berggren (2014).
- 36 "Antisemitisk propaganda i Malmö", *Trelleborgs Tidningen* 29/10 1941.
- 37 För bakgrunden se Oscar Österberg, "Propaganda som hot i mellankrigstidens Sverige", i Oscar Österberg (red.), *Propaganda: En antologi om påverkan* (Stockholm 2020).
- 38 Skolöverstyrelsen till Justitiedepartementet 31/8 1933, Kommittén ang. Statsfientlig verksamhet, vol. 7, 1933, 320676 Riksarkivet (RA).
- 39 Ibid.
- 40 Sverker Oredsson, *Lunds universitet under andra världskriget: motsättningar, debatter och hjälpsatser* (Lund 1996).
- 41 Svenska Gallupinstitutet, *Provinspressen: En Gallupundersökning April 1945* (Stockholm 1945), s. 1, 16–19.
- 42 Statistiska Centralbyrån, *Folkräkningen den 31 december 1945: I. Areal och folkmängd inom särskilda förvaltningsområden m.m. Befolkningsagglomerationer* (Stockholm 1947).
- 43 Det finns självfallet undantag. Ett exempel är Malin Thor Tureby, "Svenska änglar och hyenor möter tacksamma flyktingar. Mottagningen av befriade koncentrationslägerfångar i skånsk press under året 1945", *Historisk tidskrift* 135:2 (2015).
- 44 Se till exempel Paul A. Levine, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938–44* (Uppsala 1998) s. 91–107; Karin Kvist Geverts, *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944* (Uppsala 2008) s. 53–62.
- 45 Lars Hansson, *Vid gränsen: Mottagningen av flyktingar från Norge 1940–1945* (Göteborg 2019) s. 191, 193–195.
- 46 Ibid. s. 240–242.
- 47 Även om det finns en diskussion när det gäller hur snabbt denna process tog framstår hösten 1942 som den stora skiljelinjen i varje fall i avseende på villigheten att ta emot judiska personer från de nordiska grannländerna.
- 48 Se, till exempel, dokumentationen i Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Sverige och Förintelsen: Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945* (Stockholm 1997) s. 248–261.
- 49 Levine (1998) s. 138–155.
- 50 Hansson (2019) s. 295.
- 51 "en attendant le moment où il serait possible de les repatrier aux Pays-Bas libérés". Légation de Pays-Bas, Aide-Memoire, 3/2 1944, HP vol. 1683, Utrikesdepartementet (UD) 1920 års dossiersystem, RA.
- 52 "100.000 juifs néerlandais et environ 20.000 néerlandais non juifs". Ibid.
- 53 Kumlin till Sjöborg "ang. repatriering av nederländska undersåtar", 5/2 1944, HP vol. 1683, UD 1920 års dossiersystem, RA.
- 54 Engzell till Richert "ang. holländare i Polen", 10/2 1944, HP vol. 1683, UD 1920 års dossiersystem, RA.
- 55 Hägglöf till Boheman, 16/11 1944, HP vol. 1683, UD 1920 års dossiersystem, RA.

- 56 Strömberg, "V.P.M. angående mottagandet av med Drottningholm repatrierade franska medborgare", 24/7 1945, HP vol. 1689, UD 1920 års dossiersystem, RA.
- 57 Se, till exempel, "Rescapés des camps allemands, 750 Français venant de Suède débarquent en Cherbourg", *La Croix* 21/7 1945; F. Parturier, "Venant de Suède des prisonniers libérés par les Russes ont débarqué hier à Cherbourg", *L'Époque* 23/7 1945; Maurice Tillier, "750 rescapés de bagnes nazis sont arrivés à Cherbourg", *Front National* 23/7 1945; Marcel Roels, "Soul le signe de l'amitié franco-suédoise", *Le Populaire*, 23/7 1945; Pierre Fallot, "La plus belle des croisières", *Resistance*, 23/7 1945
- 58 Strömberg till Thorsing den 31/7 1945, HP vol. 1689, UD 1920 års dossiersystem, RA.
- 59 Se till exempel Onur Isci, "The Massigli Affair and its Context: Turkish Foreign Policy after the Molotov-Ribbentrop Pact", *Journal of Contemporary History*, 55:2 (2020); Bülent Gökay, "Turkish Neutrality in the Second World War and Relations with the Soviet Union", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 23:6 (2021).
- 60 Modig till Günther, "ang. Turkiets krigsförklaring mot Tyskland och Japan", 19/3 1945, HP vol. 572, UD 1920 års dossiersystem, RA.
- 61 Telefonmeddelande från beskickningen i Köpenhamn till Utrikesdepartementet, 30/4 1945 kl. 13:10, HP vol. 1683, UD 1920 års dossiersystem, RA.
- 62 Telefonmeddelande från Lübeck till vakthavande på Utrikesdepartementet, 29/4 1945, HP vol. 1683, UD 1920 års dossiersystem, RA.
- 63 "Items for preliminary discussions between the UNRRA delegates in Stockholm, Doctor Csigny and Mr. Andreassen, and Swedish authorities concerned", 28/4 1945, HP vol. 1683, UD 1920 års dossiersystem, RA.
- 64 Utrikesdepartementet, Promemoria från den 5/5 1945, HP vol. 1683, UD 1920 års dossiersystem, RA.
- 65 Promemoria skickad från Socialdepartementet till Utrikesdepartementet, 1/6 1945, HP vol. 1683, UD 1920 års dossiersystem, RA.
- 66 Sune Birke, "De vita skeppen – en svensk humanitär operation 1945", *Forum navale: Skrifter utgivna av Sjöhistoriska samfundet* 58 (2003) s. 22.
- 67 Chefen H. M. Lasarettsfartyg Prins Carl till Chefen för Marinstaben, 31/7 1945, HP vol. 1690, UD 1920 års dossiersystem, RA.
- 68 Birke (2003) s. 23.
- 69 <<https://sverigesradio.se/artikel/7596676>> (20/9 2022).
- 70 Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (Stockholm 2011) s. 577–585; Hansson (2019) s. 183–189.
- 71 Lars Olsson, *På tröskeln till folkhemmet: Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget* (Malmö 1995) s. 89–135.
- 72 Åmark (2011) s. 581.
- 73 Andrzej Nils Uggle, *I Nordlig Hamn: Polacker i Sverige under andra världskriget* (Uppsala 1997) s. 206, 216.
- 74 Redan i slutet av juli 1945 kunde den svenska beskickningen i Washington DC rapportera om rykten i USA om att Sverige skulle tvinga judiska överlevande att resa tillbaka till sina hemländer, inklusive Polen. Telegram Wistrand till Cabinet, 21/7 1945, HP vol. 1689, UD 1920 års dossiersystem, RA. I slutet av augusti och i början av september uppvaktade representanter för Mosaiska församlingen Statens utlänningskommission, Justitieministern och Utrikesministern i detta ärende. Johannes Heumann & Pontus Rudberg, "Holocaust Memory in Sweden: A Re-evaluation", i Johannes Heumann & Pontus Rudberg (red.) *Early Holocaust Memory in Sweden: Archives, Testimonies and Reflections* (Cham 2021) s. 18. I september 1945 sammanförde den amerikanske handelsattachén i Stockholm UD:s rättschef Gösta Engzell med den amerikanske rabbinen Solomon P. Wohlgeleerter som hade skickats till Sverige av *The Orthodox Jewish Emergency Relief Committee* för att försöka hjälpa de judiska flyktingarna i Sverige i avseende på deras religiösa behov. Rabbinen betonade då vikten av att polska överlevande fick stanna kvar i Sverige och inte skickades tillbaka till Polen "där redan flera judeprogromer ägt rum och där de hemvändande judarna blott skulle finna ruiner av alla judiska tempel m.m. och dessutom formligen benknotorna efter sina mördade

anförvanter”. PM av Gösta Engzell, 10/9 1945, HP vol. 1690, UD 1920 års dossiersystem, RA. Några veckor senare telegraferade utrikesdepartementet till den svenska beskickningen i Washington DC att den svenska regeringen övervägde att tillåta de polska judarna att tills vidare stanna i Sverige ”med hänsyn även framställningar [sic] judiskt håll i USA”. Ett sådant beslut ”skulle underlättas” om den amerikanska regeringen kunde utlova att ”ett avsevärt antal” av dessa personer kunde få resa till USA redan nästa år och beskickningen instruerades därför att ta reda på den amerikanska inställningen till detta. Chiffertelegram från Cabinet till den svenska beskickningen i Washington DC, 2/10 1945, HP vol. 1690, UD 1920 års dossiersystem, RA. I mitten av oktober 1945 fick Gunnar Hägglöf i London besök av en representant för *World Jewish Congress*, Štěpán Barber, som också var oroad över att representanter för den nya kommunistiska polska regeringen uppgavs vara verksamma i de svenska flyktinglägren och sätta press på judiska personer att återvända till Polen. Hägglöf svarade att de svenska regeringens politik var att inget tvång fick förekomma i denna fråga. Gunnar Hägglöf till Gösta Engzell, 16/10 1945, HP vol. 1690, UD 1920 års dossiersystem, RA.

”Det var ingen tillfällighet”

Judisk konfrontation av nazister i lokalsamhället

Johan A. Lundin, Malmö universitet

Under rubriken ”Jude försöker slå nationalrekryt” i den nazistiska tidskriften *Stormfacklan – kamporgan för Nordisk ungdom* står att läsa om en händelse i Lund hösten 1937:

En dag för inte alls länge sedan kommo ett par nationalrekryter i blå skjortor vandrande fram längs Lilla Södergatan i Lund, där synagogan ligger. Några judar komma ut från sitt börshus och få syn på nationalrekryterna. Man börjar med att försöka okväda dem. Så strömmar nya skaror judar, dagens affärer synas vara slut. Nu växer modet. En liten Joseph går till anfall och slår den ena nationalrekryten i ansiktet. Vilket naturligtvis var en smula fel taktik, ty nationalrekryterna kunna försvara sig, synnerligen effektivt.⁷⁵

Det som väckte min uppmärksamhet när jag läste detta var inte det faktum att artikeln var full av antisemitisk retorik. I den meningen skiljde sig den inte från allt annat jag läst i andra nummer av tidskriften. Här fanns en tydlig samsyn med moderpartiet Nationalsocialistiska

arbetarpartiet under ledning av Sven Olov Lindholm. I det första numret fanns till exempel en kortfattad sammanställning av den egna ideologin. Här hette det bland annat att nationalsocialismen är ”Judendomens mest fruktade motståndare genom att ända från början ha visat på att juden personifierar marxismen och kapitalismen, utsugningen och klasskampen.”⁷⁶

Min utgångspunkt för läsandet av tidskriften var att söka efter antinazistiska konfrontationer i lokalsamhället runt om i landet. Jag hade funnit en hel del som svarade mot mina förväntningar. En notis handlade till exempel om två unga nationalsocialister som hamnat i ordstrid med andra människor på Storgatan i Ludvika. Ett femtio-sextiototal personer hade samlats på platsen och väsen uppstod varefter de omkringboende tillkallade polisen.⁷⁷ En annan berättar om hur deltagarna vid minneshögtidligheterna med anledning av Karl XII dödsdag i Halmstad blivit överfallna. Polisen hade till slut ingripit med dragna sablar.⁷⁸ Kännetecknande i dessa skildringar är att det alltid är nationalsocialisterna

som blir angripna.⁷⁹ Så var det också i detta fall. Men här hade jag stött på något som jag aldrig sett tidigare i materialet; något som fick mig att stanna upp och vilja ta reda på mer om vad det var som hade utspelat sig.

I min forskning om antinazism i Sverige har jag intrasserat mig för hur mellankrigstidens svenska nazism och fascism bemöttes på hemmaplan.⁸⁰ Här finns det nämligen en kunskapslucka. Inom svensk historisk forskning är det främst bemötandet av den framväxande nazismen och fascismen i Europa som varit i fokus.⁸¹ Det har till exempel berört den svenska regeringens balansgång eller "eftergiftspolitik" i förhållande till Tyskland; engagemanget i spanska inbördeskriget; mottagande av flyktingar. Forskning om hur inhemsk svensk nazism och fascism bemöttes under perioden är däremot mer begränsad.⁸² Med historikern Heléne Lööws ord är inte mycket känt kring den svenska antifascismens historia, trots att "konfrontationer mellan antifascister och nationalsocialister har en mycket lång tradition".⁸³ Jag menar att är viktigt att den akademiska forskningen tar sig an detta fält. Annars är det lätt hänt att det blir de politiska opinionsbildarnas berättelser med onyanserade bilder av det förflutna som blir det dominerande; historia som propaganda.⁸⁴

Det som fick mig att stanna upp inför notisen i *Stormfacklan* var att den skildrade en fysisk konfrontation mellan judar och nazister i Sverige. Någon sådan hade jag aldrig stött på i min forskning tidigare. I internationell forskning har bland annat historikern Patrick Henry uppmärksammat att det finns en myt om judisk passivitet inför den nazistiska utmaningen och

Förintelsen. Detta trots att det finns betydande insamlingar och forskning som på olika sätt synliggjort det omvända.⁸⁵ I antologin *Jewish resistance against the nazis* redogör historikern Cecilie Felicia Stokholm Banke för den skandinaviska forskningen inom fältet.⁸⁶ För Sveriges del tar hon upp forskning om Sveriges mottagande av judiska flyktingar från Danmark och Norge. Hon menar att gemensamt för dessa studier är avsaknaden av judiskt motstånd i Sverige som ett särskilt fokus.⁸⁷

Men, det finns en hel del skrivet om hur judar i Sverige reagerade mot nazismen i Europa och en del om hur de förhöll sig till den inhemska svenska nazismen. I sin bok *Judar och andra Malmöbor 1933–1951* berättar till exempel lokalhistorikern Arne Järtelius om hur föreståndarna för mosaiska församlingarna i Malmö, Göteborg och Stockholm i mars 1933 skrev till justitie-minister Schlyter. Man vände sig mot den antisemitiska hetskampanj som bedrevs av den nazistiska tidningen *Vår kamp* och ville att åtgärder skulle vidtagas.⁸⁸

Om direkta konfrontationer finns det däremot mindre. Jag tror dock att det är möjligt att utforska detta genom att gå ner i det lokala sammanhanget och närma sig människors vardagsliv och interaktion med varandra. Därigenom kan också andra berättelser synliggöras som kan nyansera vår bild av det förflutna. Låt oss nu bege oss till Lund där händelserna i det inledande citatet utspelade sig.

Lund på 30-talet

Den medeltida skånska staden Lund växte liksom många andra svenska städer med tidens tilltagande

Huset på Lilla Södergatan där synagogan var inrymd på andra våningen. Huset är rivet idag.

Källa: Privat ägo.

industrialisering och urbanisering. I mitten av 1930-talet hade Lund drygt 25 000 invånare. Här fanns förvisso en rad industrier, men det var inte i samma omfattning som i de närbelägna större städerna Malmö, Landskrona och Helsingborg. Staden var istället djupt präglad av att vara en stifts- och universitetsstad. När befolkningen växte byggdes staden ut. På 1870-talet anlades Nya stan med arbetarbostäder i sydöstra delen av dåvarande Lund. Området kom dock att bli mer känt under namnet ”Nöden” på grund av den låga levnadsstandarden som rådde där. Här kom också Lunds judiska befolkning att samlas årtiondena runt sekelskiftet 1900.⁸⁹

De första judarna hade kommit till Lund på 1870-talet. De kom framförallt från Tsarryssland, i synnerhet från Litauen där de flydde från pogromer och aggressiv antisemitism. I uppehållsböcker från 1918 framgår att 254 judar som saknade svenskt medborgarskap ansökte om uppehållstillstånd i Lund. Utifrån detta har arkivarien Anna Svenson beräknat att den judiska befolkningen vid tidpunkten kan ha uppgått till mellan 400–450 personer.⁹⁰

Ett tjugotal år senare, vid utlänningsräkningen 1939, registrerades 57 personer vars båda föräldrar var judar och nio personer med en judisk förälder i Lund. Hösten 1937, vid tiden för den i inledningen återgivna händelsen, var således den judiska populationen i staden på stadig tillbakagång. Judarna i Lund tillhörde mosaiska församlingen i Malmö, men hade sin egen synagoga i en lokal på andra våningen i ett hus på Lilla Södergatan 3.⁹¹ Här praktiserades ortodox judendom med studiet av Talmud och Torah i centrum.⁹²

Judarna i Nöden höll sig till stor del för sig själva och sågs som annorlunda av majoritetsbefolkningen. Under 1930-talet kom den antisemitiska retoriken att hårdna i Lund och sympatierna för Hitler, nazismen och det nya Tyskland bli allt mer uttalade. I sin bok *Lunds universitet under andra världskriget* visar historikern Sverker Oredsson att nazismen hade många sympatisörer inom akademien. Han nämner dels enskilda personer, dels organisationer som till exempel Lunds nationella studentklubb och Riksföreningen Sverige-Tyskland.⁹³ Lund var en viktig plats på den nazistiska kartan. Redan när landets första parti organiserade sig i Svenska Nationalsocialistiska Frihetsförbundet 1924 tillhörde läroverksadjunkt Severin Solders från Lund en av grundarna. Dess förste partiledare Birger Furugård hade också tagit sin studentexamen här. Flera av de nazistiska partierna kom sedermera att etablera sig i staden. Partiledaren för Nationalsocialistiska Arbetarepartiet, Sven Olov Lindholm, samlade 600 åhörare i Akademiska föreningens sal den 4 april 1933. Några veckor senare den 17 maj talade ledaren för det andra partiet Svenska nationalsocialistiska partiet Birger Furugård i samma lokal för drygt lika många. Partiernas Lundaavdelningar fungerade ofta som regionala centrum. Härifrån organiserades de turnerade partiledarnas möten på den skånska bygden.

Nazisterna i Lund hade också sina motståndare. I såväl Clarté som Socialdemokratiska studentklubben bedrevs ett tydligt antinazistiskt arbete. I dessa föreningar fanns dock inga av judarna från Nöden representerade. Detta behöver inte betyda att stadens

judiska befolkning var passiva inför den nazistiska närvaron. För att få syn på detta måste vi finna andra vägar, andra källor som kan ge oss fler pusselbitar. Den inledande notisen i Stormfacklan innehöll uppgifter som var värda att följa upp. Här stod det nämligen avslutningsvis:

Den orolige juden har nu fått som extra pålägg åtal vilket torde leda till att han blir ådömd ett lämpligt straff. Böter är väl det hårdaste straffet ur judisk synpunkt.⁹⁴

Det var således en möjlighet att mer stoff om saken fanns att hämta i ett rättsligt material.

Misshandeln vid synagogan

Onsdagen den 15 september 1937 anmälde juridikstuderanden Sven Olof Johansson att han samma dag vid 19.15 blivit utsatt för misshandel av en mosaisk trosbekännare med förnamnet Josef. Enligt Johansson hade han i sällskap med studeranden Sven Otto Reinhold Flodberg och juridikstuderanden Hille Denckert passerat Lilla Södergatan 3 på kvällen. Där hade de lagt märke till något oväsen från andra våningen, varför de stannade och lyssnade. Andra personer hade också stannat och lyssnat. Efter en stund hade en man med judisk börd vid namn Josef kommit fram till Johansson och yttrat: ”Vad står ni här och glör för?” Därefter tilldelade han Johansson flera knytnävslag i ansiktet. När hans kamrat Flodberg försökte avvärja att misshandeln fortsatte, kom ett par andra manspersoner av judisk börd

Under 1930-talet kom den antisemitiska retoriken att hårdna i Lund

vid namn Max och Pelle fram för att hjälpa Josef. Ett par damer hade också kommit till. Det hela slutade i att de begav sig åt var sitt håll.

Den anklagade var den 31-åriga charkuteristen Josef Olniansky. I hans berättelse om det inträffade framgår saker som sätter händelsen i ett sammanhang som inte framgår i Johansson berättelse. För det första är det tillfället. Incidenten sker vid den viktiga judiska högtiden Jom Kippur, Försöningsdagen, vad han i vittnesmålet kallar Stora fastedagen.⁹⁵ För det andra är det platsen. Det sker vid den judiska synagogan i Lund där trosbekännarna samlats för att fira högtiden. I sin redogörelse berättade Olniansky att han varit på gudstjänsten. Från synagogans fönster hade han observerat Johansson, Flodberg och Denckert vilka upphöll sig utanför synagogan och förde oväsen. När han sedan lämnade gudstjänstlokalen hade han gått fram till dem, vänt sig till Johansson och sagt att det var opassande att stå där och störa gudstjänsten. Därefter hade han fortsatt Södergatan söderut. Men:

Då Sven Johansson fortsatt att slänga glåpord till en del av de personer, vilka deltagit gudstjänsten, hade Josef Oliniansky åter gått fram emot Sven Johansson. Denne hade emellertid börjat gå bröstganges tillväga mot Olniansky, varför Olniansky tilldelat Sven Johansson ett par slag i ansiktet. Strax därefter hade Max Gellberg och Elis Olniansky kommit till och avstyrat vidare bråk.⁹⁶

Det var vanligt att nazister försökte provocera sina motståndare. Ofta hade detta rumsliga dimensioner. Den danske historikern Charlie Krautwald menar att bruket av det offentliga rummet blev allt mer centralt för att ställa politiska krav under mellankrigstiden. Denna så kallade gatupolitik förde med sig nya former av propaganda med ett fokus på rumslighet i kampen om att vinna politiskt inflytande.⁹⁷ Influenserna kom från Tyskland. Genom att ikläda sig uniformer, vilket gjorde dem tydligt identifierbara, och likt soldater marschera genom det offentliga rummet gjorde nazisterna anspråk på platsen. Till detta hörde att man sjöng nazistiska kampsånger för att fylla ljudlandskapet. Man ville synas, höras och framförallt provocera fram konfrontation med sina motståndare. Därför valde man med omsorg ut de platser där detta bäst kunde låta sig göras. I samband med partiets årsting i maj 1934 genomfördes till exempel en uppmarsch genom "det röda Masthugget" i Göteborg.⁹⁸ Det vill säga en manifestation i en arbetarstadsdel där de socialdemokratiska och kommunistiska sympatierna var starka. På motsvarande sätt förhöll det sig med arbetarstadsdelen Söder i Stockholm. Under rubriken "Ständiga marxistöverfall" konstaterades:

[...] så länge den marxistiska massan försöker terrorisera oss, så länge kommer vi att förlägga alla utemöten just till Söder.⁹⁹

För de lokala ungdomskårerna tycks det ha varit ett sätt att skaffa sig status och ryktbarhet inom rörelsen

Josef Olniansky t.v. och Bernhard Katz t.h. på koshercharkuteriet som låg på Stora Tomegatan.

Källa: Privat ägo.

om man kunde rapportera in något motsvarande. I samma nummer av *Stormfacklan* kunde man till exempel rapportera att Kår 1 i Göteborg tidigare genomfört en marsch genom "Jonsereds marxistkvarter". Här berättades också om några hakkorsprydda skolynglingar som befunnit sig vid syndikalisternas talarstol i Boulognerskogen utanför Gävle. Efter att ha uttalat sig demonstrativt fick polisen eskortera bort dem eftersom stämningen blev hotfull.¹⁰⁰ Händelsen i Lund kan på motsvarande sätt mycket väl förstås som att de tre unga nazisterna, uniformerade i blå skjortor, medvetet sökte sig till synagogan vid den pågående högtiden för att högljutt provocera fram bråk.

Förvisso bodde stora delar av stadens judiska befolkning i stadsdelen, men även Flodberg, en av de unga nazisterna, bodde där på Lilla Södergatan 16, mindre än 100 meter från synagogan på samma gata. I hans vittnesmål framgår dessutom en annan intressant sak; den nazistiska ungdomsorganisationen Nordisk ungdom hade sina lokaler i källaren på samma fastighet där synagogan låg på andra våningen. Det var i denna lokal som Sven Johansson, som tillika var avdelningens ordförande, Flodberg och Dencker hade träffats vid 19-tiden för att sedan gå ut. Detta komplicerar förklaringen att nazisterna sökt sig till synagogan i Nöden för att ställa till bråk. Men det faktum att den nazistiska ungdomsorganisationen valde att hyra in sig i källaren kan mycket väl förstås som ett medvetet val för att markera närvaro och skapa friktion. Det måste också innebära att bråket den 15 oktober inte var första gången judars och nazisters vägar korsades på platsen.

Trakasserierna mot Evert Rubenowitz

Det var inte en tillfällighet. Jag brukar skaffa mig en helhetsöverblick över källor jag arbetar med.¹⁰¹ När jag gick igenom förhörsprotokollen för perioden hittade jag en annan incident i Lund, som jag inte tidigare kände till. Den 18 september anmälde den judiske köpmannen Salomo Rubenowitz studeranden Arne Hjern för att denne vid upprepade tillfällen och senast fredag 17 september misshandlat hans 15-årige son Evert "så att svullnad och ömhet uppstått."¹⁰² Salomo Rubenowitz hade inget ersättningsanspråk på förövaren utan ville endast att denne skulle låta sonen vara ifred i framtiden.

Evert fick lämna sitt vittnesmål. Han berättade att han mött Hjern och en okänd person vid Kyrkogatan på fredagskvällen. Då Hjern ropat "Judadjävul" hade han bett honom hålla mun och begivit sig hemåt:

Då han kommit ned å Svanegatan, hade han ånyo sammanträffat med Hjern och den andre personen, varvid Hjern frågat Evert Rubenowitz hur han vågade säga "håll mun". Härvid hade Evert Rubenowitz genmält, att så länge Hjern kallade honom för "Judadjävul", så komme han att säga "håll mun".¹⁰³

Hjern försökte då att slå Rubenowitz, men denne kallade till sig ett par studeranden som för tillfället passerade vid platsen. En av dessa gick fram, fattade tag i Hjern och uppmanade honom att lugna ned sig.¹⁰⁴ Under tiden drog sig Rubenowitz undan, men blev upphunnen av Hjern som med knuten hand tilldelade honom ett slag bakom örat.

I förhöret nekade Hjern till att han vare sig vid detta eller något annat tillfälle misshandlat Rubenowitz. Men senare inkom en skrivelse till polisen där Hjern lät meddela:

Jag önskar härmed i en punkt taga tillbaka vad jag vid dagens förhör meddelade: Jag erkänner mig skyldig till att ha utdelat ett slag mot Evert Rubenowitz i porten till Svanegatan 7a.¹⁰⁵

Lokalt judiskt motstånd

Anna Svensons historiska undersökning av det judiska Nöden i Lund tar inte specifikt upp de händelser som återges i denna artikel. Men kännedomen om att en nazistisk ungdomsförening hade sin expedition i källaren i samma fastighet som synagogan på Lilla Södergatan 3 fick henne att ställa frågor om saken:

På direkt förfrågan om vad detta innebar för judarna har flera sagesmän berättat att det vid några tillfällen, vid de stora högtiderna på hösten, förekom att några av medlemmarna i föreningen försökte ställa till med bråk – men flera av de judiska pojkarna kunde boxas och ”sedan kom de aldrig mer.”¹⁰⁶

Svaret, liksom den inledningsvis refererade händelsen ger vid handen att den judiska befolkningen i Lund ingalunda var passiva inför den svenska nazismen. Josef Olniansky erkände sig skyldig till att ha slagit nazisten

”Härvid hade Evert Rubenowitz genmält, att så länge Hjern kallade honom för ’Judadjävul’, så kommer han att säga ’håll mun’.”

Johansson den där höstdagen 1937. För detta dömdes han till femton dagsböter om två kronor. Han ville dock ha till protokollet ”att det icke varit av någon tillfällighet att målsägaren befunnit sig utanför fastigheten ifråga.”¹⁰⁷

Det var det inte heller, om man tar nazisternas systematiskt provokativa gatupolitik i beaktande.

Något direkt samband mellan de två fallen av misshandel framgår inte i materialet. Men det faktum att det utspelar sig i spänningsfältet mellan förhållandevis små grupper av nazister, antisemiter och judar i Lund under några få dagar får mig att tro att så ändå är fallet. Onsdagen den 15 september 1937 anmälde nazisten Sven Olof Johansson att han samma dag blivit utsatt för misshandel av juden Josef Olniasky. Två dagar senare, fredagen 17 september, misshandlas den judiske ynglingen Evert Rubenowitz av Arne Hjern. Det är inte särskilt förvånande att samme Hjern finns med i Tobias Hübinettes

förteckning över de som skickade nyårshälsningar samma år i *Den svenske Nationalsocialisten*.¹⁰⁸

Någon var med honom den kvällen, ”en kamrat, vilkens namn han icke numera kunde erinra sig.”¹⁰⁹ Kanske kan vi aldrig få reda på vem det var. Men vi kan fortsätta att studera hur antinazism kom till uttryck i olika lokalsamhällen runt om i landet. Genom att undersöka människors vardagsliv och interaktion med varandra kan bilden av det förflutna nyanseras och det som till en början framstår som tillfälligheter förklaras.

Noter

- 75 "Jude försöker slå nationalrekryt", *Stormfacklan – kamporgan för Nordisk ungdom* 4:21 (1937).
- 76 *Stormfacklan – kamporgan för Nordisk ungdom* 1:1 (1934).
- 77 "Hänt i Ludvika", *Stormfacklan – kamporgan för Nordisk ungdom* 1:3 (1933).
- 78 "Halmstad", *Stormfacklan – kamporgan för Nordisk ungdom* 3:23 (1936).
- 79 Om man där emot går in i motståndarnas tidskrifter kan man finna exempel på det omvända förhållandet. Ett exempel är angreppet mot en kommunistisk organiserad yngling som misshandlades till medvetslöshet när han var på väg hem från ett klubbmöte i Huddinge. "Klubbist överfallen av fascistyngel", *Stormklockan: kommunistisk ungdomstidning*, 6 (1930).
- 80 Johan A. Lundin, "Social Democratic Youth and Anti-Fascism in Sweden, 1929-1939", i Kasper Braskén, Nigel Copey & Lundin Johan A., (red.), *Antifascism in the Nordic Countries: New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections* (London 2019). Victor Lundberg & Johan A. Lundin, "Antifascismens fält. Empiriska exempel från Sverige 1924–1945", *Historisk Tidskrift för Finland*, 1 (2017); Victor Lundberg & Johan A. Lundin, "Med ett våldsamt knytavsslag och en välriktad spark? SSU och den nazistiska utmaningen 1933", *Arbetshistoria* 1–2 (2014); Johan A. Lundin, "'Lag eller näve?' Det stora mötet för demokrati på Limhamns torg 25 maj 1933", *Limhamniana* (Malmö 2008); Johan A. Lundin, "Slaget på Limhamns torg", *Limhamniana* (Malmö 2005).
- 81 Birgitta Almgren, *Drömmen om Norden: nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945*, (Stockholm, 2005); Lars M. Andersson & Mattias Tydén (red.) *Sverige och Nazityskland: Skuldfrågor och moraldebatt*. (Stockholm 2007); Martin Estvall, *Sjöfart på stormigt hav – Sjömannen och Svensk Sjöfarts Tidning inför den nazistiska utmaningen 1932–1945* (Växjö 2009); Alf W. Johansson, *Den nazistiska utmaningen: aspekter på andra världskriget* (Stockholm 2006); Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (Stockholm 2011).
- 82 Det finns studier som på olika sätt belyser försök till antifascistisk mobilisering under perioden, framför allt Louise Drangel, *Den kämpande demokratin: en studie i antinazistisk opinionsrörelse 1935–1945* (Stockholm 1976). Här synliggörs hur svårt det var att hålla samman olika antifascistiska initiativ såsom Föreningen Kulturfront, Antifascistisk samling och Förbundet Kämpande Demokrati; sammanslutningar som till stor del var inriktade på att bekämpa fascismen i Sverige från skrivbordet och kritisera den svenska regeringens hållning till Nazityskland.
- 83 Heléne Lööv, *Nazismen i Sverige 1924–1979: pionjärerna, partierna, propagandan* (2004) s.404.
- 84 För exempel på hur olika politiska organisationer framhävt sin egen betydelse för den antifascistiska kampen i Sverige se Lundberg & Lundin 2017.
- 85 Till exempel Yuri Suhl, (red.), *They fought back: the story of the Jewish resistance in Nazi Europe* (London 1968); David Engel, Yitzchak Mais, Bonnie Gurewitsch & Barbara Lovenheim (Ed.), *Daring to Resist: Jewish Defiance in the Holocaust* (New York 2007); Berel Lang & Patrick Henry, (red.), *Jewish resistance against the Nazis* (Washington, D.C. 2014).
- 86 Cecilie Felicia Stokholm Banke, "Between Accommodation and Awareness: Jewish Resistance in Scandinavia under Nazism", i Lang & Henry (2014).
- 87 Ibid. s. 223.
- 88 Arne Järtelius, *Judar och andra Malmöbor 1933–1951* (Malmö 2021).
- 89 Den judiska befolkningen i Nöden har dokumenterats av etnologen Sven B. Ek i *Nöden i Lund: en etnologisk stadsstudie* (Lund 1971) och arkivarien Anna Svenson i *Nöden – en shtetl i Lund* (Lund 1995).
- 90 Svenson (1995) s. 53.
- 91 Tidigare hade man haft gudstjänstlokaler på Prennegatan 5 och Stora Tvärgatan 2, men i slutet av 1920-talet började Lilla Södergatan 3 att användas. Svenson (1995) s. 103.
- 92 Svenson (1995) s. 37.

- 93 Sverker Oredsson, *Lunds universitet under andra världskriget: motsättningar, debatter och hjälpinsatser* (Lund 1996).
- 94 ”Jude försöker slå nationalrekryt”, *Stormfacklan – kamporgan för Nordisk ungdom* 4:21 (1937).
- 95 Jom Kippur är en djupt allvarlig högtid som firas under fasta tio dagar efter det judiska nyåret.
- 96 Dombok i brottmål 1937, del II, AI ab: 104, Rådhusrätten och magistraten i Lunds arkiv, Landsarkivet i Lund.
- 97 Charlie Krautwald, *Kampen om gaderne: Gadepolitik og rumlige krav i 1930'ernes politiske kultur* (Kristiansand 2021).
- 98 *Stormfacklan – kamporgan för Nordisk ungdom* 2 (1934).
- 99 *Stormfacklan – kamporgan för Nordisk ungdom* 24 (1937).
- 100 *Stormfacklan – kamporgan för Nordisk ungdom* 2 (1934).
- 101 Detta beteende har sin grund i en historievetenskaplig skolning att göra systematiska undersökningar.
- 102 Dombok i brottmål 1937, del II, AI ab: 104, Rådhusrätten och magistraten i Lunds arkiv, Landsarkivet i Lund.
- 103 Polisförhørsprotokoll och rapporter i brottmål m.m. 1937 A Ia: 20, Åklagaren och polisen i Lunds arkiv, Landsarkivet i Lund.
- 104 Detta civilkurage uppvisades av studeranden Hans Åke Holmberg, sedermera teknologie doktor och ledamot av Vetenskaps societeten i Lund. I hans sällskap var juridikstuderande Torsten von Horn.
- 105 Polisförhørsprotokoll och rapporter i brottmål m.m. 1937 A Ia: 20, Åklagaren och polisen i Lunds arkiv, Landsarkivet i Lund.
- 106 Svenson (1995) s. 105. Enligt uppgift var Josef Olniansky amatörboxare. Se <<https://mrboxhist.se/boxare/josef-olniansky>> (7/10 2022).
- 107 Dombok i brottmål 1937, del II, AI ab: 104, Rådhusrätten och magistraten i Lunds arkiv, Landsarkivet i Lund.
- 108 <<http://www.tobiashubINETTE.se/nsap.pdf>> (7/10 2022). Den svenske nationalsocialisten var huvudorgan för Nationalsocialistiska arbetarepartiet.
- 109 Polisförhørsprotokoll och rapporter i brottmål m.m. 1937 A Ia: 20, Åklagaren och polisen i Lunds arkiv, Landsarkivet i Lund.

Pronazistisk högertidning tongivande i Linköping

Studie av lokalpressens rapportering om nazismen och Förintelsen

Johan Perwe

Under mellankrigstiden genomgick den svenska pressen en expansiv period. Tidningarna nådde allt fler läsare och världsnyheterna fick större fokus. Upplagorna ökade och innehållet anpassades för en växande läsekrets. Annonssidorna blev fler, sidantalet för det redaktionella textmaterialet ökade, lokalt intressanta reportage och krönikor premierades. Inrikes- och utrikessektionerna breddades och helgbilagorna blev ett allt vanligare inslag.¹¹⁰

Vid sidan av tidningarnas egna korrespondenter levererade olika nyhetsbyråer telegram och nyheter till redaktionerna. Den mest använda nyhetsbyrån var TT, som även ansvarade för dagsnyheterna i radion. Halvstatliga bolaget Radiotjänst sågs till en början som en leverantör av föredrag, gudstjänster och konserter, men kom senare att komplettera tidningarnas nyhetsförmedling. Hösten 1937 introducerades programpunkten Dagens Eko, ett längre sammanfattande program som

tog upp dagsaktuella frågor och låg i direkt anslutning till TT:s kvällssändning. Vid krigsutbrottet var antalet radiolicenser 1,4 miljoner, vilket i europeiska mått mätt placerade Sverige i topp. Radion talade direkt till folket och var det mest betydelsefulla mediet i folkhemmet under krigsåren, särskilt vikt lade lyssnarna vid TT:s nyhetsrapporter, särskilt kvällssändningen kl. 19.¹¹¹

Vilken information hade då svenskarna tillgång till? Under 1930-talet rapporterade svenska tidningar om den nazityska diktaturens tvivelaktiga ageranden och övergrepp på sina medborgare, om diskriminerande åtgärder mot judar och framhetsade pogromer. Uppgifter om judeförföljelser publicerades kontinuerligt och var inte undanskymda i svensk press. Efter krigsutbrottet förändrades dock läget. Allmänhetens krav på att få veta mer ökade, samtidigt som utländska nyhetskällor blev alltmer svårbedömda. Vad var fakta och vad var

propaganda? De svenska tidningarna tystnade och publicerade allt färre artiklar om övergrepp och förföljelser. Främst berodde det på att den svenska regeringen ville undvika att irritera den krigförande tyska regimen. De få publicister som ändå valde att göra sig hörda, blev utsatta för inskränkningar i tryckfriheten, transportförbud och censur. I vissa fall direkta beslag. Kontinuerligt skickade statliga Informationsstyrelsen ut uppmaningar ("grå lappar") till redaktionerna där det framgick vad som inte ansågs vara "passande" att skriva om, det vill säga de nyheter som tidningarna skulle vara återhållsamma med att rapportera om. Gjorde tidning ett övertramp och publicerade något "opassande" kunde publikationen beläggas med transportförbud eller konfiskeras.¹¹²

Även radion utsattes för regleringar och inskränkningar. Radions hållning skulle vara oberoende och neutral, samtidigt som ett viktigt syfte var att stärka den inre fronten. Försiktighet präglade sändningarna. Vid några tillfällen ingrep dock Radiotjänst i verksamheten med hänsyn till tyska intressen, på uppmaning av den svenska regeringen. I efterhand har det kunnat konstateras att flera av radions medarbetare var övervägande antinazistiska, men att de oftast tvingades hålla tillbaka och knyta näven i fickan.¹¹³

Pressens tystnad höll i sig några år. Hösten 1942 började svenska tidningar att återigen publicera utförligare nyheter om det tyska förtrycket och terrorn. Vändningen i kriget, den nära kopplingen till grannländerna och åtgärderna mot de norska och danska judarna ökade tidningsredaktionernas benägenhet att bevaka och rapportera. Senhösten 1943 var de flesta svenskar på det klara

med att Tyskland förföljde judar och oliktankande, även om omfattningen ännu var okänd.¹¹⁴

Men vilket genomslag hade egentligen nyhetsrapporteringen? Alla svenskar hade inte tillgång till en dagstidning att läsa varje dag och heller inte en radiomottagare för att ta del TT:s utsändningar. Statsmakternas beslut och nyhetsleverantörernas agerande och upplagor känner vi till. Om detta har det forskats och skrivits en hel del. Även om nyhetsrapporteringen via press och radion. Tyvärr finns det ingen studie gjord över tidningsläsarnas och radiolyssnarnas nyhetsintag. Vilken "nyhetskälla" var den främsta? Hur många fick sina dagliga nyheter från TT eller andra program i radion? Hur viktig var lokaltidningen i detta sammanhang? Fanns det andra informella "nyhetskällor" i lokalsamhället?¹¹⁵

Linköpingspressen

Landsortstidningar hade ofta inte samma solida ekonomiska grund att stå på som storstadspress. Inte heller samma publiceringsyta. Men det var viktigt att det fanns en tidning, oavsett format, som speglade den egna staden, kontinuerligt rapporterade om lokala angelägenheter och hade förmågan att bilda och politiskt påverka invånarna. Enligt en läsarundersökning som svenska Gallupinstitutet genomförde våren 1945 var givetvis den egna ortstidningen viktigast på landsbygden och lästes i betydligt större utsträckning än andra mera rikstäckande tidningar. Landsortstidningen värderades särskilt högt i region Östra Götaland, där Östergötland ingick.¹¹⁶

Precis som i andra landsändar umgicks, fikade och högläste östgötarna tillsammans vid matbordet och

lyssnade till TT:s sena utsändning i vardagsrummet. Radiointresset var stort i länet. 1937 låg exempelvis Östergötland på första plats i landet med 60 radiolicenser per 100 hushåll, vilket var i paritet med Stockholms stad och län. Men om det handlade om nyheter eller enbart nöjeslyssnande går inte att besvara.¹¹⁷ Rapporteringen var fragmentarisk och styrd av den specifika utsändningen och tidningen. Den engagerade och nyfikne läsaren kunde dock ta del av kompletterande uppgifter i andra tidningar och ämnesinriktade tidskrifter. Den som verkligen ville veta, fick ofta veta.¹¹⁸

Hur såg då rapporteringen ut i Linköpingspressen avseende aktuella och gränssättande händelser kopplade till Nazityskland, nazismen och regimens judeförföljelser under 1930-talet och krigsåren?¹¹⁹ Vilka nyheter fick Linköpingsborna ta del av? Skilde sig tidningarna åt i sin nyhetsrapportering?¹²⁰

Traditionellt sett var Linköping omtyckt av många publicister och medieföretag. Redan i slutet av 1800-talet var länets residensstad ett viktigt regionalt nav för en framväxande tidningsbransch. Förutom dagstidningarna *Östgöta-Correspondenten*, *Östgöten* och *Östgöta-Tidningen* etablerade sig även nazistiska publicister här. Under några år på 1930-talet producerades nazistledaren Birger Furugårds främsta partiorgan *Nationalsocialistisk Tidning* och *Klingan* vid en gemensam redaktion i centrala Linköping. Publikationerna innehöll få lokala inslag, fokus var främst riktat mot rikspanet, men den lokala kopplingen stärkte Linköpingsnazisternas ställning och påverkade säkerligen

en och annan antidemokrat att ta steget in i den nazistiska rörelsen.

Under krigsåren kunde sympatisörer utan problem få tag i pronazistiska *Dagsposten*, *Dagens Eko* och *Folkets Dagblad* hos olika tobakshandlare. I Linköping gick det också att köpa Lindholmsnazisternas tidning *Den Svenske* i Pressbyråns kiosk på Centralstation. Vid ett tillfälle hösten 1943 rekvirerade Pressbyrån i Linköping 50 extra exemplar, så uppenbarligen fanns det en etablerad läsekrets. Tyska informationscentralen i Stockholm såg också till att sympatiserande Linköpingsbor kunde ta del av tyska tidskriften *Tyska Röster*, genom att placera ut gratisex i hotellobbyer, på caféer och i andra offentliga miljöer. Den påkostade tyska bildtidningen *Signal*, med svensk upplaga från 1941, gick också att köpa i Pressbyråns kiosker.¹²¹

Men det fanns även motröster. En viktig antinazistisk sådan lokal motröst var nyhetsbladet *Visiret* som gavs ut av den frispråkige och envise judiske redaktören Salomon Löwenthal. Han bevakade och skrev kritiskt om utvecklingen i Hitlertyskland och kommenterade bitskt lokala nazisters agerande i Linköping med omnejd. Ett av hans motto var: ”Skriva är silver, tiga är dumt.” Han var orädd, häcklade sina motståndare och stod på de svagas sida, men blev även själv utsatt. Antisemiter och nazister förolämpade honom via brev och telefonsamtal, och spottade efter honom i gatuvimlet. Utgivningen upphörde dock redan med julnumret 1937 på grund av Löwenthals plötsliga frånfalle.¹²²

Hösten 1941 fick även de östgötska kommunisterna en egen tidning, *Östergötlands Arbetartidning*, som i grunden var det ett samarbetsprojekt med

kommunistpartiets (SKP) rikstäckande *Arbetar-Tidningen*. Nyheter från huvudtidningen varvades med lokalt östgötskt material om arbetarnas kamp i textil- och metallindustrierna och på östgötaslättnens lantbruk. Redaktionen var först baserad i Norrköping, men flyttades senare till Linköping. *Östergötlands Arbetar-tidning* utkom veckovis och hade en upplaga på strax under 10 000 exemplar.

De östgötska kommunisterna såg tidningen som en viktig motvikt till de profascistiska, tyskvänliga och ”osvenska” tidningarna i länet, exempelvis *Östgöta-Correspondenten*.¹²³ Flera nummer blev dock beslagtagna under krigsåren av justitiedepartementet med hänvisning till en paragraf i tryckfrihetsförordningen som tillät ingripande mot tidningar ”vars innehåll är ägnat att föranleda osämja eller missförstånd med främmande makt”.¹²⁴ Linköpingsredaktionen övervakades även av allmänna säkerhetstjänsten, som misstänkte att både den kommunistiska arbetarekommunen och stadens ungtkommunister använde sig av redaktionens telefon.¹²⁵

Östgöta-Correspondenten

Den tidning som hade störst inflytande på Linköpingsborna var utan tvekan den nationellt konservativa *Östgöta-Correspondenten*, grundad 1838. Tidningen var en av de största landsortstidningarna i landet, vida spridd och inte bara läst av läsare på högerkanten. Upplagan låg 1933 på runt 24 000, fortsatte öka under krigsåren och hade drygt 36 000 läsare i krigsslutet.

Det skrivna ordet i regionens största landsortstidning var ofta tongivande och bidrog till att sätta

dagordningen och initiera aktuella samtalsdebatter i lokalsamhället. Huvudansvarig för tidningens politiska inriktning var chefredaktör Eskil Ridderstad, tillika tidningsägare och högerledamot i Linköpings stadsfullmäktige. Samstämmiga vittnesmål gör gällande att major Ridderstad var en maktfullkomlig tidningschef som gärna lade sig i det redaktionella arbetet. Han var dock ingen skrivande person, endast ett fåtal av de politiska texterna kom från hans penna, men samtliga ledarkommentarer skulle alltid granskas av honom personligen innan de gick i tryck.¹²⁶

I början av 1930-talet intog *Östgöta-Correspondenten* en avvaktande hållning till nazismen. Efter Adolf Hitlers maktövertagande 1933 var tidningens linje försiktigt positiv. Förtroendet för den nya tyska regimen ökade dock ganska snabbt och den nationellt konservativa tidningen intog snart en pronazistisk linje. Regimens uttalade fredsvilja uppfattades som trovärdig. Stödet för Nazityskland kom också till uttryck i tidningens fördömande av LO:s bojkott av tyska varor samma höst.¹²⁷

Redaktionsledningen hämtade sitt nyhetsmaterial framför allt från tyska nyhetsbyrån *Deutsches Nachrichtenbüro* (DNB) som var underställt det tyska propagandaministeriet. Tidningen publicerade även telegram från pronazistiska Stockholmsbaserade *Skandinavisk Telegrambyrå* (STB) med svenska medarbetare i Berlin. STB var en propagandabyrå som gick Nazitysklands ärenden, men det ansåg inte *Östgöta-Correspondenten*.¹²⁸ Däremot avfärdade tidningen rapporter från neutralare nyhetskanaler och avsändare som lyfte fram alternativa perspektiv, som exempelvis

om de tyska nazisternas våldsutövning och terror. Varken i nyhetsrapporteringen eller på ledarsidan tog tidningen avstånd från regimen övergrepp. I stället hävdade den pronazistiske chefredaktören och hans medarbetare att det var frågan om politisk propaganda från motståndare, ofta kommunister, som försökte undergräva förtroendet för den tyska staten.¹²⁹

Östgöta-Correspondenten återkom ofta till svenska tidningars "hetsjakt" på Tyskland och osakliga fördomanden av tyska förhållanden. Särskilt vände sig ledarredaktionen mot smutskastningen från vänsterhåll. Men inte bara socialdemokratiska, utan även borgerliga tidningar vilseledde medvetet den svenska opinionen. Sommaren 1933: "Man må ha vilken uppfattning som helst om nationalsocialismen i Tyskland, men det kravet måste man ställa på pressen, att den lämnar sina läsare en vederhäftig framställning av den tyska utvecklingen och Hitlers experiment."¹³⁰

Tar man del av tidningens rapportering under 1930-talet får man känslan av att det inte existerade någon antisemitism i Tredje riket. Tvärtom ansåg tidningsledningen ofta att det var den utländska judiska skräckpropagandan som låg bakom rykten och hetsjakten på Tyskland.¹³¹ Tidningen visade förståelse för nazisternas inställning till judarna, vars agerande skapat förbittring hos tyska folket.

Vid partidagarna i Nürnberg i september 1935 introducerade den tyska regimen två nya diskriminerande lagar i syfte att särskilja judar från tyskar och utesluta dem ur samhället. Enligt den nya lagstiftningen var judar inte längre fullvärdiga tyska medborgare,

Eskil Ridderstad. Chefredaktör på *Östgöta-Correspondenten* 1930–1953.

samtidigt som äktenskap och sexuella förbindelser mellan icke-judar och judar kriminaliserades. *Östgöta-Correspondenten* valde att rapportera om de enhälligt antagna nya tyska lagarna på en helsida med referat från sammanträdet och Hitlers tal. "Beslutet hälsades av hela huset med ett obeskrivligt, minutlångt jubel." På ledarplats uttryckte tidningen sig försiktigt och undvek att ta ställning i sakfrågan. Med det var bra att tyskarna nu valt lagstiftningens väg. En del frågetecken hade därmed kunnat redas ut. "Ett förbud mot blandade förbindelser kan förefalla både hårt och revolterande, men fasta bestämmelser i detta hänseende äro dock att föredraga framför det hittillsvarande systemet, som givit alltför stort utrymme åt godtycket."¹³²

Tre år senare gjorde *Östgöta-Correspondenten* klart att den restriktiva flyktingpolitiken måste ligga fast för att Sverige inte också skulle drabbas av ett så kallat "judiskt problem". Flyktingvänliga krafter hade länge gjort sitt bästa för att hjälpa och stimulera invandringen. På ledarplats hösten 1938 kritiserades den "sentimentala propagandan för flyktingarna" och den flyktingkommitté som nu försökte beveka Socialstyrelsen. Skulle gränserna öppnas skulle inflödet inte gå att stoppa. "Hänvisningen till vår befolkningsfråga vilar på ohållbar grund. De flesta flyktingarna äro icke av svensk ras, de äro till stor del judar. Det är intet svenskt intresse, att vi få ett judiskt problem av det slag som förorsakat den nuvarande flyktingkrisen. Det tyska judeproblemet komplicerades genom den stora invandringen till Tyskland av judar efter världskrigets slut."¹³³

Att man på ledarplats några veckor senare undvek att protestera mot Novemberpogromen (Kristallnatten) låg i linje med tidigare ställningstaganden. Visserligen uttrycktes starka ord i nyhetsrapporteringen, men det gjordes på ett återhållet sätt: "berättigad förbittring" och "stormvåg av hat". Hur de drabbade judarna hade upplevt förföljelserna var ointressant. Först en vecka efteråt kommenterade tidningen händelserna på ledarplats. Medan stora delar av omvärlden hade fördömt Nazityskland, valde redaktionsledningen att förmildra det inträffade och hänvisa till tidigare blodiga tragedier i historien. "Judeproblemet" var inget nytt fenomen. "Den historiska erfarenheten visar, att judarna ha svårt att leva samman med andra folk. Skillnaden i ras och nationell egenart framkallar oundvikliga motsättningar, och judarna bära åtminstone i en del länder, ett stort ansvar för antisemitismens uppkomst." Inget land var i nuläget intresserat av att öppna sina gränser för en omfattande judisk invandring. Därför vore det bättre att judarna lämnade Europa och koloniserade andra världsdelar, "där man icke behöver riskera uppkomsten av nya judeproblem". *Östgöta-Correspondenten* ansåg alltså att judarna själva var ansvariga och hade förorsakat den situation de befann sig i, med andra ord hade de sig själva att skylla.¹³⁴

Vid krigsutbrottet i september 1939 var *Östgöta-Correspondenten* av den uppfattningen att ansvaret för den uppkomna krisen låg hos Frankrike och England som inte hörsammat de tyska förslagen och kraven. Grundorsaken var den orättvisa freden i Versailles tjuo år tidigare. "Så gå England och Frankrike till ett krig,

vars direkta orsak är en oförrätt mot den tyska nationen.” Enligt tidningen var Englands syfte att krossa Tyskland, under förespeglingar att det handlade om en kamp för frihet och demokrati, och mot våld och nazism. Tidningen varnade sina läsare för västlig propaganda, samtidigt som en tysk version presenterades, underbyggd av rapporter från Berlin.¹³⁵

Under krigsåren fortsatte de tyskvänliga och pronazistiska inslagen i ledare, artiklar, reportage och bildval. Det handlade om folkgemenskap, högtidligheter och parader samt en fredssträvande regim som stod beredd att rädda Europa från kommunismen.¹³⁶ För att täcka in den utrikespolitiska utvecklingen under kriget valde tidningsledningen att engagera den pronazistiske skribenten, dr. Rutger Essén som återkommande krönikör i tidningens spalter. Från september 1939 till oktober 1941 bidrog Essén med jämna mellanrum med utrikeskrönikor där han, mot ett arvode på 10 kr per vecka, gav sin syn på den utrikespolitiska situationen.¹³⁷

Nyheten om Tysklands anfall på Sovjetunionen sommaren 1941 mottog tidningsledningen med glädje och lättnad. På ledarplats underströk *Östgöta-Correspondenten* att korståget mot bolsjevismen nu inletts och att det var Tyskland som tagit sig an den viktiga uppgiften. En kamp mot de kommunistiska krafterna vars mål var att ”omstörta den västerländska kulturen” och ett krig mot den Sovjetiska expansionen i Europa. Läget såg ljus ut. ”Med största delen av sin krigsmakt kan Tyskland sålunda gå till den världshistoriska uppgift som det åtagit sig. Den styrka, som denna koncentration innebär är uppenbar.”

Nyhetsrapporteringen fortsatte baseras på pronazistiska tyska nyhetsbyrån DNB:s material där det stod klart att Sovjetunionen varit den aggressiva parten och lurat Tyskland.¹³⁸ Först när tyska trupper stött på motgångar och förluster på östfronten började tidningen nyansera de protyska skrivningarna på ledarplats. Bland annat uttrycktes oro över det ryska hotet mot Europa och Norden som ansågs vara i behov av ”ett starkt Tyskland som motvikt mot Ryssland”. Utan skyddet från den tyska fästningen skulle spelet lämnas fritt för de ”bolsjevistiska horderna”. Samtidigt hade tidningsledningen förhoppningar om att Tyskland åter skulle ta kommandot.¹³⁹

För *Östgöta-Correspondenten* var flyktingfrågan aldrig något prioriterat ämne. Reaktionerna efter deportationerna av de norska judarna från Oslo i slutet av november 1942 hade varit nära nog obefintliga. Händelsen behandlades endast kortfattat i ett TT-telegram i en bakre sektion av tidningen, publicerat på en mixad sida tillsammans med lokala nyheter. Att tyska ockupationsmakten genomfört razzior i grannlandet och hundratal norska män, kvinnor och barn förts till läger i Tyskland, var inte något som angick Linköpingsborna, resonerade tidningsledningen. Trots den massiva nyhetsförmedlingen och många huvudledare i andra tidningar. Avslutningen i notisen säger en del om tidningens beredvillighet och avsikt att ge sina läsare hela bilden: ”På officiellt håll föreligger ingen som helst antydning om orsaken till åtgärderna.”¹⁴⁰

Först i mitten av december reagerade tidningsledningen. Sannolikt blev det opinionsmässiga trycket allt för stort. Två veckor efter de omfattande protesterna

lyfte ledarsidan på ett deskriptivt manér fram judeförföljelserna i Norge med detaljer om gripanden och deportationer av norska judar. Ledarskribenten undvek dock att ta parti för de utsatta och rikta direkt kritik mot den tyska ockupationsmakten.¹⁴¹

Ledarinlägget var dock bara en tillfällig omsvängning. En dryg vecka senare visade pronazistiska tidningen återigen var man stod i frågan. I ett tal i det brittiska underhuset hade den brittiske utrikesministern Anthony Eden, i en gemensam allierad deklaration, fördömt Tysklands judeförföljelser och planerna ”att utrota det judiska folket i Europa”. Hundratusentals judar hade hittills fallit offer för den tyska regimen. *Östgöta-Correspondenten* kommenterade inte talet på ledarplats utan lät återigen tyska nyhetsbyrån DNB föra talan, där det hette att de osanna skrivierna inspirerats av allierad judisk skräckpropaganda. Om detta rådde inga tvivel.¹⁴²

Att tidningen även fortsättningsvis hade en tveksam inställning till flyktingar visade sig i samband med att svenska regeringen hösten 1943 valde att ta emot hundratusentals danska judarna. På ledarplats sade man sig förstå att det svenska initiativet berodde på en nordisk samhörighetskänsla och medkänsla med krigets offer. Men underströk i nästa andetag att Sverige inte borde blunda för problemen. ”Det må vara tillåtet att uttala, att den invandring av något eller några tusental judar, som utan samband med svenska regeringens erbjudande, redan är i gång över Öresund, icke är eftersträfvansvärd. Vi ha praktiskt taget inte haft något judeproblem i Sverige och ha följaktligen inte heller någon egen erfarenhet i det avseendet.”¹⁴³

Ledaren fick kritik från flera tidningar. Framför allt anklagades tidningen för judehat och bristande medkänsla. Ledarskribenten på Norrköpingsbaserade socialdemokratiska *Östergötlands Folkblad* ansåg att den inhumana pronazistiska inställningen var ett försök att tysta ned de tyska grymheterna, och underströk vidare att förutom den rena nazipressen, var *Östgöta-Correspondenten* ”den enda tidning in vårt land som lagt detta betraktelsesätt på den danska judetragedin”. Men inget annat var ju att vänta, resonerade tidningsledningen på Folkbladet.¹⁴⁴

Men kritiken kom inte bara från vänsterhåll. Liberala *Svenska Morgonbladet* förundrades över Linköpings-tidningens brist på medkänsla och kritiskt tänkande. ”Ingen kan väl ändock tro på allvar, att några tusen danska judar – vilka naturligtvis med glädje kommer att återvända till sitt land så snart ske kan – skulle skapa något ’judeproblem’ i Sverige.” Även högertidningen SvD tog avstånd från de tyska judeförföljelserna i Danmark och välkomnade svenska regeringen erbjudande. ”Med djupaste avsky och upprörda känslor erfar Sveriges folk, att rashatet mot judarna, som i fjol höstas ledde till så fruktansvärda scener i Norge, nu släpps lös även på dansk botten.”¹⁴⁵ *Östgöta-Correspondenten* bemötte kritiken någon dag senare i en ledare, där redaktionsledningen tog avstånd från ”den vettlösa antisemitism som tar sig uttryck i mord och andra våldsdåd och siktar på en utrotning av judarna”. Samtidigt upprepade ledarstaben att det var viktigt att förhindra att Sverige fick ett ”judeproblem” i framtiden, och sa sig ”vilja förbehålla Sverige åt

svenskarna.”[...] ”Om detta benämnes antisemitism, blir antisemiternas grupp ofantligt stor...”

Någon helomvändning var det alltså inte frågan om. Tidningen fortsatte i invanda pronazistiska spår.¹⁴⁶ Under 1944 höll sig ledartexterna ofta neutrala och redovisande, men det dök även upp texter som visade att ledningen inte tagit avstånd från Nazitysklands agerande och antisemitismen. I slutet på november bekräftades återigen tidningens tveksamma syn på judar, med antydningar om att judar själva var orsaken till det uppkomna så kallade ”judeproblemet”. Att de var avvikande och svårassimilerade, att de ville förbli främlingar och att inte var beredda att ansluta sig fullständigt till det land de bodde i. Visserligen ansåg tidningsledningen att världssamfundet måste fortsätta arbeta för att judarna fick sin egen stat. ”För en lösning av det problemet på en annan väg än den barbariska utrotningen borde i judarnas och hela mänsklighetens intresse alla ansträngningar göras.”¹⁴⁷

De sista krigsmånaderna 1945 analyserade ledarskribenter ofta krigets utveckling på östfronten och de tyska styrkornas möjligheter. Det skulle bli en hård fred, värre än förra storkrigets Versaillesfred, som ”helt visst kan väntas framstå som en mild och vänskaplig överenskommelse”. De allierade hade bestämt sig för att krossa Tyskland och att klyva och dela upp landet i två delar.¹⁴⁸ När de nazityska koncentrationslägren öppnades för omvärlden våren 1945 såg inte *Östgöta-Correspondenten* någon större poäng med att lyfta fram de skakande och fruktansvärda ögonvittnesskildringarna. Som många andra tidningar gjorde.

Tidningsledningen såg heller inget behov av att diskutera de judiska flyktingarnas utsatta situation, terrorn eller massmorden i lägren. Förutom i ett ledarstick om Buchenwald den sista april, där sanningshalten i de inkomna rapporterna förminskades och ifrågasattes, eftersom det kunde tyda på ”att berättelserna i många avseenden, trots allt dessbättre kunna vara överdrivna”. Tidningen skilde sig avsevärt från den övriga svenska pressen som tidigare rapporterat om ”fasansfulla scener” och ”fruktansvärda bevis”, artiklar och reportage illustrerade med obeskrivliga fotografier på tusentals offer.¹⁴⁹

Däremot fanns det gott om utrymme i *Östgöta-Correspondenten* för att avtacka den tidigare rikskanslern Adolf Hitler efter dennes självmord, med en helsida nyhetsrapportering i nästan hyllande ordalag. Inget skrevs dock om den utbredda antisemitismen eller judeförföljelserna, heller inget om den systematiska massmordspolitiken som uppdagats i de befriade nazityska lägren bara veckor tidigare. I stället en känslösam, överslätande nekrolog över ett märkligt öde. ”Hitlers makt växte upp ur en katastrof och slutar i en ny katastrof.” På ledarsidan dagen efter fortsatte hyllningarna till Adolf Hitler, en centralfigur i världshistorien vars ”sällsamma levnadsbana” nu ändats. Säkert skulle det utkrävda ansvaret bli hårt, men sannolikt skulle den framtida bedömningen skilja sig avsevärt från alla upprörda uppfattningar våren 1945. ”Alla torde dock vara redo att i Hitler se en märklig man, en kraft- och viljemänniska av stora mått, som med skickligt använda medel – främst en propaganda av det enklaste och mest demagogiska slaget – svetsade samman det tyska folket

och det tyska riket.” Ledarskribenten tillade dock att den tyska regimens våldsutövning mot ”oliktänkande landsmän, andra raser och folk”, för alltid skulle komma att vara sammankopplat med den tyske ledaren.¹⁵⁰

Chefredaktör Ridderstad rekryterade självklart likasinnade medarbetare, som den plikttrogne redaktionssekreteraren Ebbe Johnson, som upprätthöll majorns regemente under flera decennier på redaktionen, ofta enligt logiken ”att så som far gör, är det enda rätta”.¹⁵¹ En annan viktig kraft var ledarskribent Ernst Wilhelm Lundgren, en högerman med förflutet som skribent på konservativa *Lunds Dagblad* och politisk redaktör för pronazistiska *Vest-Svenska Dagbladet* i Göteborg. Lundgren hade ett gott öga till pronazistiska partiet *Sveriges Nationella Förbund (SNF)* och producerade även positiva bokrecensioner av pronazistiska författare som historikern Lizzie Carlsson och journalisten Annie Åkerhielm.¹⁵² 1943 tog Börje Nordström över som ny ledarskribent, tidigare redaktör på konservativa, pronazistiska *Norrbottens-Kuriren* och politiskt aktiv i pronazistiska SNF i Luleå. Nordström var en av partiets ledande lokala kraft och ledamot i stadsfullmäktige när han i mitten av 1930-talet flyttade till Linköping för att börja som kommunalpolitisk reporter på *Östgöta-Correspondenten*.¹⁵³

Det fanns fler pronazister knutna till redaktionen. Exempelvis lantbrukaren och jordbruksexperten Per Hallerman som skrev utrikespolitiska ledare i tidningen och tidigare hade varit avdelningsledare i Lund för Fascistiska kamporganisationen (SFKO). Enligt en poliskälla hade han då varit ”fanatisk anhängare utav

fascismens idéer”. Hallerman hade även producerat texter till pronazistiska *Nationell Tidning* och hjälpt SNF:s politiker med motionsskrivande. Enligt uppgift höll han på Hitler ända till sin död 1943.¹⁵⁴

En person med ett mångårigt förflutet inom den nazistiska rörelsen som fick fast tjänst på *Östgöta-Correspondenten* var redaktören och recensenten Rolf Nystedt. Vid fler tillfällen bedömde och hyllade han högerextrema och pronazistiska författares verk, som exempelvis böcker av Gunnar Prawitz, Sigrid Gillner och Karl Gustav Ossiannilsson. Nazistiske förlagschef Carl Ernfrid Carlberg på Svea rikes förlag uttryckte tacksamhet för redaktörens välvilliga recensioner. Parallellt med sin tjänst på tidningen fortsatte Nystedt sitt nazistiska engagemang, anslöt sig till pronazistiska Riksföreningen Sverige-Tyskland och Lindholmarnas nygamla nazistparti Svensk Socialistisk Samling.¹⁵⁵

Östgöten

Liberala dagstidningen *Östgöten*, grundad 1873, hade alltid haft svårt att hävda sig gentemot den betydligt ansevärdare lokalkonkurrenten. I mitten av 1930-talet fick *Östgöten* en socialdemokratiskt färgad profil med arbetarekommunen och fackföreningsrörelsen som ägare. Upplagan ökade stadigt och låg på mellan 11 000–12 700 under krigsåren.¹⁵⁶

I sin liberala form hade *Östgöten* varit kritisk till de tyska nazisternas maktövertagande 1933 och regimens våldsamma, odemokratiska och antiintellektuella politik. Tidningsledningen antog att det nog bara var en fråga om en kort period.¹⁵⁷ Samtidigt höll sig tidningen

avvaktande och neutral i andra sammanhang, exempelvis undvek ledarredaktionen att ta tydlig ställning till den judefientliga politiken. Vid införandet av de diskriminerande antisemitiska Nürnberglagarna i september 1935 konstaterade tidningen att det var en naturlig utveckling. Inget nytt. Det hade redan praktiserats. Något avståndstagande gjordes aldrig.¹⁵⁸

Under flera decennier hade det inte funnits någon vänsterinriktad lokaltidning i Linköping som lyfte fram olika politiska minoriteters perspektiv. Linköpings socialister, kommunister och syndikalister hade fått lita till att Norrköpingsbaserade *Östergötlands Folkblad* rapporterade om arbetarrörelsens frågor och fackföreningarnas engagemang i den konservativa grannstaden. Först när socialdemokratiska tryckeriföreningen Östergyllen förvärvade *Östgöten* på senhösten 1935 fick Linköpings socialdemokrater äntligen sin egen tidning.¹⁵⁹ Även om det ideologiska innehållet på ledarsidorna till viss del förändrades, satsade den nya redaktionen på kultur och underhållning. Framför allt återknöt tidningen till grundaren Isidor Kjellbergs ursprungliga intentioner på 1870-talet, om en tidning som företrädde arbetarnas intressen. Välkända skribenter och diktare knöts till tidningen, särskilt arbetarförfattare bereddes plats.¹⁶⁰

Bra första skjuts fick tidningen i och med Linköpings-socialdemokraternas framgång i riksdagsvalet 1936. Att partiet inför valet hade haft tillgång till en egen propagandakanal i *Östgöten* bidrog till succén. Antalet röster ökade med nära 70 procent i Linköping.¹⁶¹ Till ny chefredaktör utsågs journalisten Henning Thylin, socialdemokratisk ledamot i Linköpings fullmäktige

Vid fler tillfällen
bedömde och hyllade
han högerextrema och
pronazistiska författa-
res verk

och antikommunist som författat flera böcker om kommunisternas skadliga verksamhet. Som starkt Finlandsvänlig tog han under finska vinterkriget initiativ till en stödorganisation för Finlandsfrivilliga och var pådrivande i Finlandshjälpen, promotade insamlingar och tog in frivilligannonser i tidningen.¹⁶²

I motsats till *Östgöta-Correspondenten* valde *Östgöten* att ta ställning mot de tyska judeförföljelserna. I samband med Novemberpogromen 1938 lyfte tidningen fram judehetsen på ledarplats och visade hur antisemitisk och hatfylld den tyska regimen var. På ledarplats lyftes tydliga exempel fram på den nazityska propagandan. ”Juden är den förkroppsligade onaturen. Hans själ utgör summan av från andra raser övertagna dåliga egenskaper”, ”Judarnas fader är djävulen” och ”När judeblodet sprutar omkring kniven är Tyskland åter fritt”. Ledarskribenten i fråga, andreredaktör Rolf Edberg, underströk att det inte rädde några tvivel om att terrorn mot tyska judar var sanktionerad av regimen. En viss fördomsfullhet kunde prägla texterna – visst hade tyskarna ett ”judeproblem” och judars affärsmetoder kunde väcka anstöt – men att dra alla över en kam, det gjorde *Östgöten* inte.¹⁶³ Nyhetssidorna var fyllda med rapporter om de utbredda, officiellt sanktionerade, antisemitiska aktionerna, om hur judar och deras egendom blivit utsatta för terror, våld, plundring, bränder och glaskrossning.¹⁶⁴

Tidningen återkom till judeförföljelserna i Tyskland vid flera tillfällen. I en flammande kritisk huvudledare någon vecka efter Novemberpogromen underströk ledarskribent Edberg att det även fanns tyskar som med

avsky tagit avstånd från det omänskliga och barbariska agerandet, men att dessa kritiker klassades av den tyska regimen som en ”nationellt värdelös befolkningsdel”. Alla länder hade en moralisk skyldighet att ställa upp och befria judarna från det tyska ursinnet, ansåg *Östgöten*. ”Här gäller det en folkspillra, som håller på att utrotas och som det är en humanitär plikt att hjälpa.”¹⁶⁵

In i det sista hade de funnits förhoppningar om att det skulle gå att undvika ett nytt storkrig. Den första september 1939 kunde läsarna ta del av ledaren ”Hitlers verk!”, om den tyske ledarens ansvar för krigsutbrottet, med en passus om att Stalin också hade haft ett finger i spelet. Ett angrepp riktades även mot de svenska kommunisterna. ”Också de ha sitt ansvar – också de ha att vänta sin dom. Må den falla välförtjänt tungt!”¹⁶⁶

När Rolf Edberg tog över som chefredaktör våren 1941 stärktes tidningens kritiska hållning till nazism och kommunism. Edberg var en idéspruta och initiativtagare, ständigt på språng med en envis vilja att genomföra sina idéer. Han ställde stora krav på sina medarbetare, samtidigt var han en stimulerande arbetsledare och var högst delaktig i redaktionsarbetet.¹⁶⁷ Han hade engagerat sig tidigt i den socialdemokratiska rörelsen, ett förflutet i SSU och talade gärna vid olika politiska sammankomster, exempelvis på förstamajmöten i Linköping. Rolf Edberg kände stark solidaritet med arbetarrörelsen, men var tydlig med hur långt han kunde sträcka sig ideologiskt. Kommunistiska arbetare hade han inget till övers för.

1940 tog han som representant för Östergötland och yngste ledamot någonsin, steget in i riksdagens andra

Krigsutbrottet i september 1939 gav föga förvånande upphov till braskande rubriker.

Extrablad Fredagen den 1 sept. 1939.

Östgöten

DAGLIG LÄNSTIDNING FÖR ÖSTERGÖTLAND

KRIGET

ett faktum!

Tyskt angrepp mot Polen

Kriget synes nu vara ett faktum. Der Führer har utfärdat en proklamation till den tyska krigsmakten, vari framhålls att den polska staten vägrat att gå med på en fredlig lösning och i stället vädjat till vapnen. "För att göra slut på dessa vanvettiga förhållanden återstår mig intet annat medel än att fr. o. m. nu släppa våld mot våld", heter det i dagordningen.

Polen uppfattar Hitlers proklamation som en angreppsförklaring. De första angreppshandlingarna från tysk sida ha redan företagits, i det tyska flyget fällt bomber mot ett flertal polska orter, däribl. Gdynia.

Danzigs distriktsledare Forster har i dag utfärdat en proklamation, vari det bl. a. heter: "Danzig har i dag återvänt hem till det stora tyska riket. Vår ledare Adolf Hitler har befriat oss".

Utgivningskontor: Östgöta Tidning, 1939

ÖSTGÖTA-TIDNINGEN

DAGLIG MORGONTIDNING FÖR ÖSTERGÖTLAND

No. 228 (August 31, 1941)

Montag den 4. Oktober

Lissomastix 10 Rev

Svåra judepogromer i Danmark

Massarrestering och deportation under ledning av Dalwege.

In halv miljon
Neapellevänner
vid viltgädden.

LAURENCE, August 1981.
Dormant spore-bearing structures
on fungal hyphae up to 100
microns elongated, the surface
is covered with dots. The
fungal hyphae are yellowish
brown and are surrounded by
a thin layer of hyaline
fungal hyphae. The
fungal hyphae are
yellowish brown and
are surrounded by a
thin layer of hyaline
fungal hyphae.

**Manlorps-pys
drunknade
i vattenså.**

Furukawa gjorde bordsuppläkt.

As highly skilled personnel, geophysicists in Mexico, the U.S. or abroad must have at least 30 months of full-time experience and degrees.

Myteri bland de tyska ubåtsbesättningarna i Norge.

Flotister kastade pyjamas-
klädd befälhavare i sjön.

Företag: Adress: Postkod:	Företagsnamn: Företagsadress: Företagspostkod:
--	---

Spädbarn och 90-åringar fångslas Cirka 1.000 flyktingar till Skåne.

Svenska regeringen har
inqivitt démarche i Berlin

I foregående års regnskab indbragte 1.000 Gulag- og i Forenede i glemte en række bladet
Kjendelse. Jule, som havde 100 resultat af
1.000 Jule, der blev til en Jule i Kjendelse
Jule. Om Forenede, der blev af Jule, der
Jule, som det Jule, der blev af Jule.

**Totalt r
tyskarna**

Stichtingsorganisatie offshore windturbine in de Noordzee
 • Werkt aan

Veelal wordt deze turbine nu in Europa nog gezien als een futuristisch idee. Maar dat verandert nu plotseling. In 1996 zal de eerste offshore windturbine worden gebouwd op de Noordzee. Dit is de eerste commerciële windturbine die zal worden gebouwd op de Noordzee. De turbine zal worden gebouwd op de Noordzee. De turbine zal worden gebouwd op de Noordzee.

5. *P. grandicollis* (Forsk.) (small) 1, 1-1 but as before
 6. *P. grandicollis* (Forsk.) (small) 1, 1-1 but as before
 7. *P. grandicollis* (Forsk.) (small) 1, 1-1 but as before

Totalt nederlag hotar tyskarna på Tamanhalvön

Benevento

Beirleisen nalkas!
Nä transk radiopöytäkirja

5:e armén.

München har äter bombats

Mord och självmordsdrama

på litet hotell i Göteborg.

Balkan-invasien av stände avslösa?

© 2004 Blackwell Publishing Ltd *Journal of Internal Medicine* 255: 103–110

Två småpojkar
svårt skadade
av en lindhugg

Explosion.
continued from p. 10.

kammare. Han var dock inte lättledd och höll sig inte alltid till gängse partilinjén. Exempelvis ogillade han att Sverige skulle tillåta de tyska transiteringarna och permittenttrafiken, som han ansåg var förödmjukande, en "ovärdig och feg handling" mot våra norska grannar.¹⁶⁸

Den nordiska frågan var central för *Östgöten* under krigsåren. Finlands kamp berörde. I början av 1942 hade chefredaktör Edberg själv rest till Finland för att ta del av det politiska läget och de civilas utsatthet under fortsättningskriget mot Sovjetunionen. Och skildra det delade Finland som växt fram sedan vinterkriget. Männena var frånvarande, hade stupat eller stred vid fronten, matbristen var stor, men krigsvardagen fungerade ändå, tack vare alla kvinnor. "Många av dem har förlorat män och söner ute vid fronten. Men de fortsätter ändå. Tyst och målmedvetet. Bragdén lager gror inte bara på ärens mark."¹⁶⁹

Starkast engagemang visade *Östgöten* för Norges situation. Edbergs ledartexter handlade ofta om norrmännens envisa motståndsvilja och uthållighet, trots den tyska ockupationsmaktens terror och övergrepp. De norska brödernas händer var bakbundna, ändå gav de aldrig upp. "De lever farligt i en tillvaro under bajonetter och mot bajonettmän. Men de lever icke för dagen, de lever för framtiden." Att som svensk vara neutral under rådande omständigheter var en omöjlighet, ansåg ledarskribent Edberg. Vi måste stå på norrmännens sida. Allt annat var orimligt. "Den som inför händelserna i Norge söker spela neutral har i själva verket sitt hjärta hos förtryckarna, ehuru han är för feg för att

erkänna detta. För alla oss andra är Norges frihetskamp något av en hjärtesak."¹⁷⁰

Förutom ledarsidans stöd var *Östgöten* medarrangör för flera Norgemöten och bidrog på olika sätt till Norges kamp. Vid ett tillfälle trycktes ett särskilt Norge-nummer där behållningen på 3 000 kronor gick till Norgehjälpen.¹⁷¹ Därutöver var Edberg själv personligen involverad. Han hade nära kontakt med norska landsflyktiga politiker och författare, höll återkommande tal, både 9 april och 17 maj och var delaktig i bildandet av en svensk-norsk förening i Linköping. Särskilt uppmärksamman blev den stora manifestationen på Rådhusorget i december 1943 då drygt 12 000 Linköpingsbor protesterade mot Nazitysklands agerande i Norge.¹⁷²

Till skillnad från pronazistiska *Östgöta-Correspondenten* valde socialdemokratiska *Östgöten* att detaljerat berätta om Nazitysklands systematiska terror och utrotningssläger våren 1945. Först i redaktionell nyhetstext, via en av AP:s korrespondenter på plats i koncentrationslägret Bergen-Belsen. "Vad jag har hört och sett i koncentrationslägret vid Belsen överträffar allt vad världen förut skådat av bestialisk grymhet och ondska." [...] "dess högar av mördade människor och dess kringirrande hopa av levande döda, hos vilket blott ögonen leva i de skelettliknande ansiktena."¹⁷³

I huvudledaren skrev Edberg om ett århundrade där våld, vanvett och omoral fått härska, och två världskrig som tagit död på många tiotals miljoner människor. Men värst var de tyska slakterna där systematiska avrättningar ägde rum av försvarslösa människor, "de med kyligt vetenskapligt lugn arrangerade utrotningarna av

levande varelser av en annan ras och människor som tänkte annorlunda” [...] ”Vad var Herodes barnamord i Betlehem mot Lidice, vad Caligulas brinnande människofacklor mot likugnarna i Maidanek, vad Neros förföljelser mot Roms kristna mot Buchenwald och Oranienburg? Grymheten i vårt sekel är utan motsvarighet.” Hur skulle då skulden hanteras? Många tyskar var själsligt förstörda, moraliskt förtappade med en hemsk syn på människovärdet, ansåg ledarskribent Edberg. Men det fanns också de som varit tysta. ”Kan bara ansvaret läggas på bödlarna, eller är de som visste och teg medansvariga?”¹⁷⁴

I en ledare efter Adolf Hitlers död skrev *Östgöten* att det tyska folket hade intagit en passiv inställning och varit extra mottagligt för nazistledarens politiska abnormiteter. ”Han skapade icke av intet de krafter som bar honom fram till den ödesdigra makttställningen, han väckte slumrande krafter och instinkter hos det folk, till vars ledare han själv utsett sig.” För alla frihetstörstande och förnuftiga människor i världen skulle Hitler komma att ”utgöra inkarnationen av allt förhatligt och människofientligt”. Men *Östgötens* chefredaktör var inte säker på att det verkligen var ett avslutat kapitel. Risker fanns att nazismen skulle leva vidare hos rörelsens anhängare. ”Det är en farlig utveckling. Legendan Hitler kan komma att kosta blod, även sedan han själv upphört att hetsa miljoner i döden.”¹⁷⁵

Parallellt nyttjade *Östgöten* två helsidor med text och bild för att berätta om den bortgångne tyske diktatorn och krigsförbrytaren. En kritisk minnestext som även

tog upp Hitlers paranoida judehat, ”vars sista yttringar skulle bli Maidaneks gaskamrar och Buchenwalds likstaplar”.¹⁷⁶

Östgöta-Tidningen

Efter försäljningen av frisinnade *Östgöten* till ett socialdemokratiskt konsortium 1935 sänkades det ett liberalt alternativ i Linköping med omnejd. De liberala krafterna i länet lyckades dock snabbt fylla det publicistiska tomrummet. Med hjälp av pengar från industrimannen Elof Ericsson från Åtvidaberg startade chefredaktör Birger Lundström och några medarbetare en ny liberal och folktoppartistisk avisa, *Östgöta-Tidningen*.¹⁷⁷ Upplagan låg på runt 5 000 ex, men ökade stadigt för varje år.

Redaktionsledningen underströk i sin programförklaring att tidningen skulle vara folktoppartiets språkrör i Linköping och Östergötland och ta striden mot ”klasskamp, monopolistiskt tvång och diktatursträvanden”. Utöver partipolitiken sade man sig vilja verka för en bättre och tryggare tillvaro, frihet, rättvisa och samhällssolidaritet.¹⁷⁸

Under chefredaktör Birger Lundström höll tidningen en relativt låg profil, en försiktig framtoning mitt emellan sina större pressgrannar. Redaktionsledningen ville inte stöta sig med någon, särskilt inte den mäktige lokalkonkurrenten till höger. Med tiden fick *Östgöta-Tidningen* en mer antinazistisk profil. I samband med Novemberpogromen 1938 skrev tidningen på nyhetsplats om de antisemitiska aktionerna i Tyskland. Om organiserade och systematiska repressalier, bränder och razzior mot tyska judar. Huvudkällor var nyhetsbyråerna Reuters

och TT, men här och där också notiser från pronazistiska nyhetsbyrån DNB, till exempel om vikten av att tyskarna måste skyddas ”mot mordhetsen i den judiska sakens tjänst”. På ledarplats undvek tidningsledningen att ta upp ämnet. I stället valde man att citera internationella medier som uttryckte en förfäran över de avskyvärda repressalierna och hänsynslösa judeförföljelserna.¹⁷⁹

Det råder inga tvivel om att liberala *Östgöta-Tidningen* och dess redaktionsledning var motståndare till nazismen. På central nivå var dock Folkpartiet splittrat. Några antifascister och flyktingmotståndare, andra försiktigare och mer återhållsamma, beredda till eftergifter gentemot Nazityskland, ende garanten mot den sovjetiska bolsjevismen. De första krigsåren fanns det tendenser till en protysk hållning, som senare avtog. I grunden var Folkpartiet ett demokratiskt grundat parti som tog avstånd från samtliga politiska ytterlighetsriktningar.¹⁸⁰

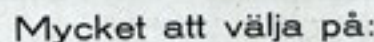
Ambivalensen kom även till uttryck i *Östgöta-Tidningen*. I en återkommande spalt publicerades aktuella kommentarer från antinazistiska publicister, inte bara liberaler som *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidnings* chefredaktör Torgny Segerstedt, utan även socialdemokrater som exempelvis Anders Örne och Fredrik Ström.¹⁸¹ Parallellt tog tidningen in en lång analyserande artikel om gräl och oenigheter inom den svenska naziströrelsen och någon vecka senare ett positivt porträtt av tyska generalen Rommel, hans militära bravader och pågående framgångsrika blixtkrig i Libyens öken.¹⁸²

I slutet på november 1942 tog *Östgöta-Tidningen* ställning för de norska judar som utsatts för omänskliga

uppsamlingsaktioner och transporterade med fångskepp till Polen. Tidningen rapporterade att det rörde sig om tusen judar, även kvinnor med minderåriga barn. I huvudledaren dagen därpå riktades skarpa protester mot Nazitysklands barbariska behandling av de norska bröderna. Judeförföljelserna hade ”utvecklats till något som angår hela mänskligheten. Att då tiga eller släta över är en dödssynd, som aldrig kan ursäktas”. På ledarplats fick lokalkollegan *Östgöten* beröm för sin uppriktighet, samtidigt som ledarskribenten underströk att det fanns tidningar som föredrog att släta över de tyska aktionerna i Norge och endast berättade i notisform, kortfattat och bagatellartat. ”Helst hade man väl kastat telegrammet i papperskorgen, om man inte riskerat anmärkning från läsekretsen, vilket inte är bra att få en månad före årsskiftet.”¹⁸³

När även de danska judarna hösten 1943 utsattes för massarresteringar och deportationer rapporterade *Östgöta-Tidningen* regelbundet om dessa judeförföljelser. Visserligen hann en hel helg passera innan nyheten toppade förstasidan, men därefter tog tidningsledningen snabbt upp tråden och frågade sig om Tyskland hade diskvalificerat sig från ”den mänskliga gemenskapen” med all den grymhet och omänsklighet de visat. ”Tyskland håller på att utplåna varje sista uns av aktning som eventuellt kunde finnas kvar. Man måste förstå dem som säga, att sådant som nazismen gjort sig saker till aldrig får glömmas.” På nyhetsplats rapporterade tidningen också kontinuerligt om de tusentals danska judar som lyckats ta sig över sundet till friheten i Sverige.¹⁸⁴

Fredagen den 6 november 1942

Östgöta-Tidningens antinazistiska kurs fortsatte under Henning Gustafson redaktörskap från sommaren 1941 framåt.¹⁸⁵ Men tidningens existens blev inte långvarig. På grund av finansiella problem, annonsörerna lyste med sig frånvaro och det tidigare stödet hade dragits in, tvingades redaktionsledningen kasta in handduken hösten 1944. Trots att antalet prenumeranter nästan hade fördubblats de tre senaste åren.¹⁸⁶

Orsakerna bakom nedläggningen av *Östgöta-Tidningen* hade att göra med de bistra tiderna och svårigheterna med att etablera en tidning i en förhållandevis liten stad med två redan väletablerade tidningar. Det liberala alternativet övertygade heller inte. Redaktionsledningen var tidigt inne på problematiken. ”En tidning kan icke räknas slå igenom på ett par år även om den överglänste de andra tidningarna på orten ifråga om kvalitet och kvantitet. Det är inte rätternas antal utan deras smak och hur de serveras som betyder så mycket.”¹⁸⁷

Avslutande diskussion

Vad fick Linköpingsborna veta? Invånarna i den östgötska residens-, stifts- och garnisonsstaden var präglade av ett konservativt klimat, med ett högerstyre i fullmäktige ända fram till 1938, ständigt understött av den regionalt ledande, nationellt konservativa *Östgöta-Correspondenten*. En tidning vars nyhetsvärdering påverkade och vägledde läsarna i lokala frågor och debatter under flera decennier, givetvis i samstämmighet med läsekretsen, utan vars godkännande tidningen aldrig hade nått någon framgång.

Även om nazismen inte var en synlig och närvarande kraft i Linköping, så fanns det en acceptans och en

förståelse för pronazistiska tankegångar i vissa delar av lokalsamhället. De pronazistiska elementen hade overseende med Tysklands erövringsambitioner och flyktingpolitik. Tyskland sågs som det enda pålitliga försvarsverket vi hade mot barbariet i öster, mot judebolsjevismen och det kommunistiska Sovjetunionen. Det var en bild av verkligheten som pronazistiska *Östgöta-Correspondenten* saluförde och legitimerade under 1930-talet och krigsåren.

Tidningen var klart pronazistisk och sällar sig därmed till tidningar som *Aftonbladet* och *Nya Dagliga Allehanda*.¹⁸⁸ Även inom nazistisk press uppfattades *Östgöta-Correspondenten* som en likasinnad kollega med sympatiserande medarbetare som gick samma ärenden.¹⁸⁹ En av de främsta finansierarna av nazistisk propaganda i Sverige, förlagschefen Carl Ernfrid Carlberg, uttryckte också tacksamhet över att tidningen valde att uppmärksamma pronazistisk litteratur.¹⁹⁰

Huvudledare och nyhetsmaterial präglades av tyskvänlighet, pronazism och flyktingmotstånd ända till krigsslutet. Ståndpunkterna sågs aldrig som ett problem, eftersom redaktionen bestod av medarbetare som respekterade eller förespråkade pronazistiska och antikommunistiska åsikter. Hos flera fanns förhoppningar om att Tyskland skulle segra i stormaktskriget och krossa bolsjevismen.¹⁹¹ På tidningens insändarsidor tilläts emellanåt pronazistiska element att basunera ut och utveckla sina tankegångar. Det faktum att tidningsledningen lät publicera svenska nazisters mötesannonser på förstasidan så sent som hösten 1942 stärker tidningens pronazistiska tendens.¹⁹²

Östgöta-Correspondenten förhöll sig och tog hänsyn till sin läsekrets. Hade redaktionsledningen valt fel spår, skulle det varit kännbart och inneburit arga insändare, avhoppade prenumeranter och reducerad upplaga. Men så skedde aldrig. Tvärtom ökade pronazistiska *Östgöta-Correspondenten* sin upplaga med närmare 20 procent under krigsåren och behöll sin ställning som den näst största landsortstidningen utanför storstäderna.¹⁹³

Från 1936 fanns det en alternativ politisk motpol i form av socialdemokratiska *Östgöten*, vars upplaga och genomslag visserligen var blygsammare, men som erbjöd Linköpingsborna en tolerantare och mer flyktinvänlig linje. Inkluderande och öppet vädjade tidningen till läsarnas förståelse och empati för andras behov och perspektiv. Framför allt stod man upp för de lidande nordiska systrarna och bröderna. Tidningen berättade om Tysklands systematiska terror mot judar och andra, samt detaljerat om utrotningslägren, både på ledarplats och i nyhetstexter.

Östgötens etablering i Linköping togs emot positivt inom det socialdemokratiska lägret och likasinnade demokrater och antinazister, men lyckades aldrig slå igenom fullt ut. Antalet läsare ökade, men det gick långsamt. I krigsslutet var upplagan fortfarande en tredjedel så stor i jämförelse med lokalkonkurrenten *Östgöta-Correspondenten*.¹⁹⁴ Traditionens makt var stor. Läsare höll fast vid den tidning man alltid läst.¹⁹⁵ Även aktiva socialdemokrater ska ha prenumererat den pronazistiska tidningen, vilket upprörde chefredaktör Edberg. ”Genom att prenumerera på en sådan tidning stärker man i

själva verket den osvenska och den mot arbetarrörelsen fientliga fronten. Man binder ris åt sin egen rygg.”¹⁹⁶

Inte heller liberala *Östgöta-Tidningen* kom, under de fåtal år tidningen var aktiv, i närheten av att påverka eller överrösta Linköpings starkaste publicistiska stämma. *Östgöta-Correspondentens* pronazistiska narrativ utgjorde den enda sanna bilden för läsarna, då tidningen ständigt tillförde nytt nazistiskt bränsle till rubriksättning, ledarstick och nyhetstexter, samtidigt som man aldrig gav något utrymme för ett alternativt, antinazistiskt perspektiv.¹⁹⁷

Östgöta-Correspondenten höll dörren öppen för pronazister och var därmed delaktig i att sätta scenen.

Noter

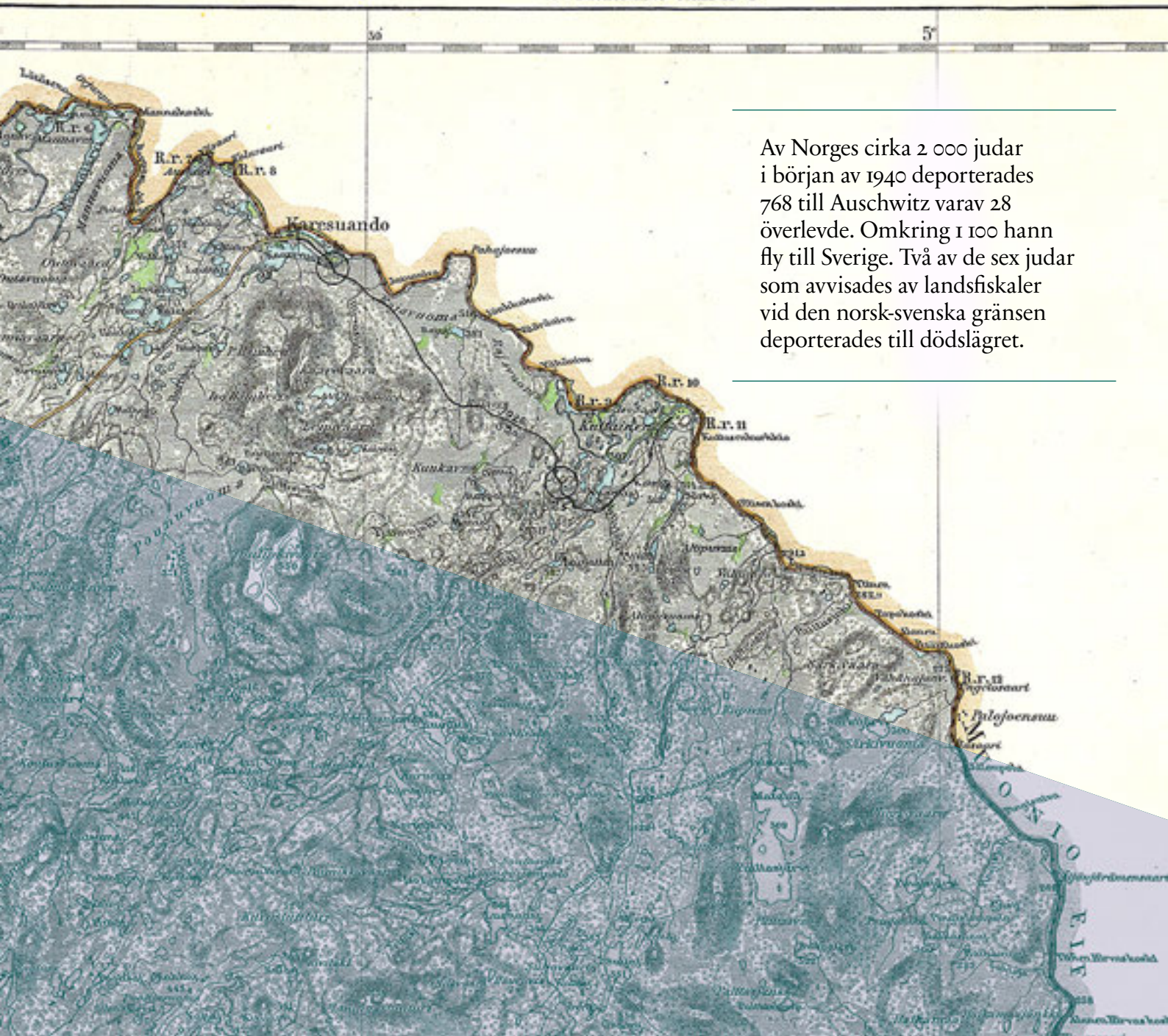
- 110 Gunnar Bjurman, "Tredje statsmakten. Tidningspressens utveckling och nutida ställning", (Stockholm 1935) s. 171–176; Per Rydén, "Guldåldern 1919–1936", i Karl Erik Gustafsson och Per Rydén (red.) "Den svenska pressens historia. Det moderna Sveriges spegel", (Västervik 2001) s. 144–145, 149–150, 159, 177 och 186.
- 111 Kurt Lindal, *Självcensur i stövelns skugga*. "Den svenska radions roll och hållning under andra världskriget", (Stockholm 1998) s. 12–13, 17–18, 22–23 och 268–269; Carl Anders Dymling, "Under knapphetenens stjärna", i Manne Ginsburg (red.) *Tjugofem år med Sveriges Radio: Radiomän berättar* (Falun 1949) s. 126–129, Stig Hadenius, *Nyheter från TT: Studier i 50 års nyhetsförmedling* (Stockholm 1971) s. 102–103, 109–110 och 120–121 och Nils Funcke, *Tryckfriheten: Ordets män och statsmakterna* (Falun 2006) s. 102–103.
- 112 1940 beslutade Riksdagen om införande av en lag om förhandscensur, men lagen kom aldrig att tillämpas.
- 113 Dymling (1949) s. 126–129 och Lindal (1998) s. 255–258.
- 114 Funcke (2006) s. 102–146 och 193–198, Ingvar Svanberg och Mattias Tydén, *Sverige och Förintelsen: Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945* (Stockholm 1997) s. 39–42 och Ester Pollack, "Försiktighet, protest eller anpassning? Judarnas öde i svensk press 1933–1945", *Mediehistorisk årsbok 2021* (Halmstad 2021) s. 111–112.
- 115 Vilken roll spelade till exempel prästen som aktad auktoritet och informatör i sammanhanget?
- 116 Bjurman (1935) s. 171–176; Rydén (2001) s. 144–145, 149–150, 159, 177 och 186; Svenska Gallupinstitutet, "Provinspressen. En Gallupundersökning", GG 029, april 1945, s. III-V, 5, 24 och 32–33.
- 117 "En miljon radiolicenser nästa år", *Svenska Dagbladet* (SvD) 4/2 1937. Intressant vore veta mer om hur mycket av lyssnandet i länet bestod av nyheter.
- 118 Pollack (2021) s. 111–112.
- 119 Sven Hellström, "Opinionsbildning och politiska val", i *Linköpings historia 1910–1970*, band 5 (Örebro 1981) s. 191–193. Huvudsakligt källmaterial är hämtat från de tre lokaltidningarna *Östgöta-Correspondenten* (ÖC) (nationellt konservativ), *Östgöten* (ÖG) (liberal 1933–1935 och socialdemokratisk 1936–1945) och *Östgötatidningen* (ÖT) (liberal/folkpartistisk 1936–1944). Källmaterialet består främst av ledare och nyhetsartiklar.
- 120 De gränssättande händelser eller så kallade "borderline events" som jag undersökt är den nazityska regimens tillträde, Nürnberglagarnas införande 1935, Novemberpogromen 1938, krigsutbrottet och Sovjets attack på Finland 1939, Tysklands anfall mot Sovjetunionen 1941, deportationerna av de norska judarna 1942, mottagandet av de danska judarna 1943, lägrens öppnande och Hitlers död våren 1945.
- 121 Brev från partisekreterare Bengt Jansson till Karl Erik Beck, 14 september 1943, Personakt för Karl-Erik Beck, P4652, SÄPO, Riksarkivet (RA). Gunnar Frick, m.fl (red.), *Pressbyrå 75 år* (Lund 1974) s. 35; Maria-Pia Boëthius, *Heder och samvete* (Stockholm 1999) s. 159; Åke s. Jansson, "Svenska Pressbyrå – opartisk under andra världskriget?", *Presshistorisk årsbok* (2000) s. 64–67 och Klaus-Richard Böhme och Bosse Schön, *Signal: Nazitysklands propaganda i Sverige 1941–45* (Stockholm 2005) s. 14–16.
- 122 Elfström (2010) s. 42–46 och "Hemst och förfärligt!", *Stormfacklan – kamporgan för Nordisk ungdom* (1938). I nazistiska Stormfacklan kallades Visirets redaktör "Moses" eller "Måses" Löwenthal.
- 123 Protokoll vid sammanträde för att starta en radikal arbetartidning, 25 mars 1941 och protokoll vid sammanträde för Östergötlands Arbetartidnings tidningsstyrelse, 28/12 1944, Vol. F10:1, ÖKP, Linköpings Föreningsarkiv; "Vår tidning", *Östergötlands Arbetartidning* (ÖAT) 31/10 1941 och signaturen "Ess.", "Kapitlet Corren", ÖAT 6/3 1943.
- 124 Vallinder (2000), 244–246. Under 1942 konfiskerades ÖAT nr 2 (9/1), 13 (27/3) och 16 (17/4). Även *Arbetar-Tidningen* i Göteborg belades parallellt med transportförbud för samma publiceringar.
- 125 Underlag för beslut av telefonkontroll, T G Eveland, 4/4 1944 och 4/4 1945, Vol 6, B2, Uppgifter till PUKAFOS angående av säkerhetstjänsten anhållna personer, Hemliga arkivet, ASTA, RA.
- 126 Rune Arvidsson, "Epoken Eskil Ridderstad", i *Östgöta Correspondenten 150 år: En minnesskrift* (Linköping 1988) s. 50–53 och 66; Hellström 1981, s. 196–197. Ridderstad introducerade en stor fullmatad familjesida i ÖC som uppskattades av läsekretsen.
- 127 Nordlund (2009) s. 53; "Köpstrejck riktad mot tyska varor", ÖC 7/9 1933; "I dagens frågor", ledarkommentar till LO:s bojkott, ÖC 8/9 1933.

- 128 Henric Holgersson och Charles Thulin Assarmo, Konservativ tyskvän eller nazistisk lakej? En undersökning av *Östgöta Correspondenten* åren 1933 och 1938, opublicerad C-uppsats vid Södertörns Högskola (2011) s. 39–43; (Hadenius 1971) s. 96–97; brev från E. W. Lundgren till Edvard Thermanius, 17/11 1941, vol. 2, Edvard Thermanius samling (ETS), RA.
- 129 "Koncentrationslägren", ledare i ÖC 23/3 1934.
- 130 "Skallet mot Tyskland", ledare i ÖC 14/7 1933.
- 131 "Drastiska bestämmelser för dagens judebojkott", ÖC 1/4 1933; "Judebojkottens första etapp nu genomförd", ÖC 3/4 1933; "Den stora 'rensningen' i full gång", ÖC 4/4 1933.
- 132 "Två kategorier tyskar: undersåte, medborgare", ÖC 16/9 1935; "De nya tyska lagarna", ledare i ÖC 17/9 1935.
- 133 "Sverige och flyktingarna", ledare i ÖC 22/10 1938.
- 134 "Skärpta åtgärder mot judarna i Tyskland", ÖC 9/11; "Förbittringen i Tyskland", ÖC 10/11; "Mordet i Paris orsakar stormvåg av judehat", ÖC 11/11 1938; "Judeproblemet", ledare i ÖC 16/11 1938.
- 135 "Masshaktning av tyskar i Polen, rapport från Berlin", ÖC 17/8 1939; "Spänningen mellan Warszawa och Berlin på höjdpunkten", ÖC 19/8 1939; "Kriget", ledare i ÖC 2/9 1939; "Stormaktskrig" ledare i ÖC 4/9 1939; "Hitlers upprop till tyska folket", ÖC 4/9 1939.
- 136 Friberg (1998) s. 74–75.
- 137 Brev från Rütger Essén till ÖC, 10/7 1940; brev från Rütger Essén till AB Svenska Telegrambyrå, 25/9 och 27/12 1940; brev från Ebbe Johnson till Rütger Essén, 22/9 1941, Vol. 12, Rütger Esséns arkiv (REA), RA. Esséns utrikeskrönikor publicerades ofta parallellt i andra tidningar, bland andra *Gotlands Allehanda*, *Helsingborgs Dagblad*, *Norrbottnens-Kuriren*, *Nordsverige*, *Norrtälje Tidning*, *Västerviks-Tidningen* och *Östersunds-Posten*. Esséns utrikeskrönikor distribuerades först genom *Nord-Press* och från sommaren 1940 via det egna bolaget Skrivbyrå Elit.
- 138 Kampen i öster", ledare av Per Hallerman i ÖC, "Krig Tyskland-Ryssland" ÖC 23/6 1941; "Tyskland avväjde nytt ryskt angrepp mot Finland" ÖC 23/6 1941; "Moskva är i färd med att falla Tyskland i ryggen", ÖC 23/6 1941.
- 139 "Västmakterna eller Sovjet?", ledare i ÖC 18/3 1943; Nybom (1978) s. 229–230 och 345–346.
- 140 "Norska judar föras till Polen", ÖC 27/11 1942.
- 141 "Fortsatt razzia efter judar i Norge", ÖC 2/12 1942; "Läget i Norge", ledare i ÖC 10/12 1942.
- 142 "Allierad deklaration om judeförföljelserna", ÖC 18/12; "Berlin: Judedeklarationen är äkta Greuelpropaganda", ÖC 19/12 1942.
- 143 "Judarna från Danmark", ledare i ÖC 5/10 1943.
- 144 "En beklämande inställning, ledare i ÖF 6/10 1943; "De danska nassarna är främst i människojakten", ledare i *Norrskensflamman* 7/10 1943.
- 145 "Mot gudomlig och mänsklig ordning", ledare i SvD 3/10 1943 och "judeförföljelserna i Danmark", ledare i *Svenska Morgonposten* 6/10 1943.
- 146 "Flykten från Danmark", ledare i ÖC 8/10 1943 och Niclas Spång, *Östgöta Correspondenten* och judarna under andra världskriget, C-uppsats vid Linköpings universitet (1999) s. 33.
- 147 "Judarnas framtid", ledare i ÖC 23/11 1944 och Spång (1999) s. 34 och 41.
- 148 "Förbi Warszawa mot väster", ledare i ÖC 19/1 1945; "Tre stora på Krim", ledare i ÖC 14/2 1945, "Krigsförklaring på beställning", ledare i ÖC 26/2 1945 och "Europakrigets slutskede", ledare i ÖC 11/4 1945.
- 149 "Buchenwald", ledare i ÖC 30/4 1945; Spång (1999), s. 30–40; Svanberg & Tydén (1997) s. 386–39; Daniel Viklund, "Tyskland måste behandlas som en sjuk nation under långa tider", *DN* 20/4 1945; Hugo Björk, "4-års barn bland halvrudda likhögar", *ST* 27/4 1945; "Hur reagerar Ni inför denna bild?", *Expressen* 29/4 1945. De första skildringarna i svenska tidningar från Buchenwald och andra läger publicerades från 18/4 1945 och framåt.
- 150 "Hitler dog i rikskansliet", ÖC, "Hitler – en tysk epok", ÖC, 2/5 1945 och "Slutet på en epok", ledare i ÖC, 3/5 1945.
- 151 Rune Andhé, "Ebbe Johnson död", ÖC 22/1 1965; "Ebbe Johnson", minnesord i SvD, 22/1 1965; Dag Wallén, "Ut ur turbulensen", i *Östgöta Correspondenten 150 år. En minnesskrift* (Linköping 1988) s. 75–76.

- 152 "Dödsfall", E. W. Lundgren, DN 15/11 1959; "E. W. Lundgren död", SvD 21/11 1959; "Bristande objektivitet", Ledare i ÖC 28/11 1935; E. W. Lundgren, "Ny politisk litteratur", ÖC, 8/3 1938 och "Krig och fred", ÖC 28/6 1938.
- 153 Staffan Sandling, Norrbottens bruna historia. En fallstudie av nationalsocialismen i Boden och Luleå 1934–1946", Uppsats vid Luleå tekniska universitet (2017) s. 17–18, 22 och 37.
- 154 "Per Hallerman avliden", SvD 9 januari 1943; PM av poliskommissarie Settergren i Lund, 8 mars 1929, HD 53/42 Fritiof Bjurkvist, SÄPO, RA; brev från E. W. Lundgren till Edvard Thermanius, 23 augusti 1934 och 9 mars 1943, vol. 2, ETS, RA; brev från Per Hallerman på ÖC till föredragshållare Rütger Essén, 8 maj 1936, Vol. 8, REA, RA. Per Hallerman skrev artiklar under pseudonym "Agrar" i *Nationell Tidning*.
- 155 Matrikel över vid ÖC anställda 1938, kompletterad 1 oktober 1939, Huvudredaktionen, Linköping 1939, brev från C E Carlberg till Rolf Nystedt, 30 december 1938; brev från Richard Hejll till Rolf Nystedt, 3 augusti 1939, Privatbrev, Vol. 17, RNFA, VALA.
- 156 Jämförelser med *Östgöta-Correspondenten* för åren 1933–1935 är svårtolkade eftersom *Östgöten* hade annan politisk färg fram till slutet av 1935.
- 157 "Händelserna i Berlin", ledare i ÖG 7 februari 1933; "Diktaturen", ledare i ÖG 8 februari 1933. Se även David Andersson och Sebastian Kustvik, Krig och neutralitet. En undersökning av ÖC, ÖG och NT ledare dagarna runt krigsutbrottet 1939, B-uppsats vid Linköpings universitet (2017) s. 9.
- 158 "Riksdagen i Nürnberg", ledare i ÖC 16 september 1935.
- 159 Hellström 1981, s. 197–200. Redaktionen låg på S:t Larsgatan 19.
- 160 Per Rydén, "Guldåldern (1919–1936)", i red Gustafsson och Rydén (2001), s. 165–166.
- 161 Protokoll vid Linköpings Arbetarekommuns möte, 24 november 1936, vol A1:5, valrapport, 20 november 1936 och styrelseberättelse, februari 1937, vol A3:1, LAK, LFA.
- 162 "Henning Thylin", *Linköping, Porträttgalleri från Östergötland* (Malmö 1937) s. 130; "Henning Thylin", *Vem är vem* (Örebro 1950) s. 565; "Henning Thylin", DN 7 november 1952; Hellström (1981) s. 199–200.
- 163 Rolf Edberg, "Judehetsen i tredje riket", ledare i ÖG 12 november 1938.
- 164 "Hitlers veterangarde ute på glasskrossning!", ÖG 10 november 1938; "Judehus antändas av hämnd", ÖG 10 november 1938; "Judiska butiker sattes i brand", ÖG 10 november 1938; "Tyska judars hem plundras" ÖG 10 november 1938; "Hitler proklamerar attack mot judar", ÖG 10 november 1938; "Väldssorgierna inge ilningar och skräck", ÖG, 11 november 1938 och "En diktatur, som tappat balansen", ÖG 12 november 1938.
- 165 Rolf Edberg, "Nytt Juda-land!", ledare i ÖG 16 november 1938.
- 166 "Europa i brand", ledare i ÖG 1 september 1939.
- 167 Kuno Beckman, "En stor publicist" och Jörgen Edberg, "Rolf hade många strängar på sin lyra", i a *Rolf heter jag... En bok om Rolf Edberg* (Karlstad 2000) s. 24, 30–31, 44–45, 48 och 197–205.
- 168 Edberg (1995) s. 35.
- 169 Edberg (1995) s. 45–46; Rolf Edberg, "Finländska intryck", ÖG 11 februari 1942; "När männen är borta", ÖG 11 februari 1942; "Man klarar sig – men hur?", ÖG 12 februari 1942; "De två Finland", ÖG 14 februari 1942, vol F1:35, REA, ACV.
- 170 Rolf Edberg, "Norges tyngsta dag", ledare i ÖG 11 september 1941; "Å befrie landet vårt", ledare i ÖG 30 juni 1942; "Norges svarta vecka", ledare i ÖG 10 september 1942.
- 171 "Norges dag skall komma!", DN 17 maj 1943; brev från Per Johansen till Rolf Edberg, 4 juni 1943, vol E4:2, REA, ACV. Norska legationen i exil i Stockholm uppskattade ÖG:s initiativ, skrev och tackade; "Östgöten her har levert kanske det beste Norge-nummer noen svensk avis hittil har utgitt".
- 172 Edberg (1995) s. 42–43.
- 173 "SS-män tvingades göra tjänst som likbärare", ÖG 23 april 1945. Vittnesmål av amerikanske korrespondent William Frye för AP. Texten publicerad i flera tidningar, bland annat AB 21 april 1945.
- 174 Rolf Edberg, "De hängdas skog", ledare i ÖG 24 april 1945.
- 175 Rolf Edberg, "Till Valhall", ledare i ÖG 2 maj 1945.
- 176 Karl-Erik Gustafsson (K-E G), "A Schicklgruber", ÖG 2 maj 1945; Svanberg & Tydén (1997) s. 388–389.
- 177 Jämförelser med *Östgöta-Correspondenten* och *Östgöten* för åren 1933–1935 går inte att göra, eftersom *Östgöta-Tidningen* såg dagens ljus först 1936.

- 178 Hellström (1981) s. 201–202 och *Östgöta-Tidningen*, ÖG 1 augusti 1936.
- 179 "Judiska kyrkor brinna, hämnd för von Rath's död", ÖT 11 november 1938; "Tyska pressen kokar", ÖT 11 november 1938; "Tyskland har förts tillbaka till inkvisionens dagar", ÖT 15 november 1938; "Allmän bestörtning över de hänsynslösa judeförföljelserna", ÖT 15 november 1938; "Dollfuss mördare glorifierade" ÖT 15 november 1938.
- 180 Åmark (2016) s. 125–126, 147, 153; Folkpartiets valmanifest 1940 och PM av Birger Lundström och Gustaf Persson, 11 september 1939, vol. E1:1, ÖTA, VALA.
- 181 "Dagens röst, Torgny Segerstedt", ÖT 31 oktober och 1 december 1941; "Dagens röst, Fredrik Ström", ÖT 26 november 1941; "Dagens röst, Anders Örne", ÖT 9 december 1941.
- 182 "Nazisterna ryka i luven på varandra", ÖT 26 november 1941; "Herrar i strålkastarljus", ÖT 5 december 1941.
- 183 "1000 norska judar i alla åldrar med fängstransport till Polen", ÖT 26 november 1942; "En evig skam", ledare i ÖT 28 november 1942.
- 184 "Svåra judepogromer i Danmark", ÖT 4 oktober 1943; "Nu sker det i Danmark", ledare i ÖT 4 oktober 1943; "Hitler beordrade judeförföljelserna", ÖT 5 oktober 1943; "Judisk flykting betalar 10 000 kr för att få överfart till Sverige", ÖT 6 oktober 1943; "Danska polisen satt ur funktion, synagogor brännas, självmord", ÖT 7 oktober 1943.
- 185 Hellström (1981), s. 201–202.
- 186 PM av Birger Lundström och Gustaf Persson, 11 september 1939 och brev från Gustaf Persson till Elov Ericsson, 27 september 1939, vol. E1:1, ÖTA, VALA
- 187 "*Östgöta-Tidningen* upphör från årsskiftet", ÖT 30 december 1944; "Till Östgöta-Tidningens läsekrets", ledare i ÖG, 30 december 1944; brev från Gustaf Persson till Elov Ericsson, 23 februari 1939, bilaga PPM om utvecklingen på ÖT, vol. E1:1, ÖTA, VALA.
- 188 *Östgöta-Correspondentens* självbild är att man var protysk under den tidiga perioden av naziregimens styrande och då visade Hitlerregimen "relativt stor förståelse", men att tidningen aldrig intog en pronazistisk hållning. *Östgöta-Correspondenten 150 år. En minnesskrift* (1988) s. 66.
- 189 Karl Gustav Nyberg (K.G.N.), "Svensk front", ledare i *Dagens Eko* 2 september 1941; brev från C E Carlberg till Rolf Nystedt, 30 december 1938, Privatbrev, Vol. 17, RNFA, VALA. Konservativa högertidningen *SvD* å andra sidan, ogillades av nazisterna och ansågs gå osvenska intressens ärenden.
- 190 Brev från C E Carlberg till Rolf Nystedt, 30 december 1938, Privatbrev, Vol. 17, RNFA, VALA.
- 191 I motsats till ÖC:s egen historieskrivning från 1988 där det hävdades att det protyska och antijudiska innehållet försvann betydligt tidigare, "efterhand som krigslyckan vände för tyskarna". Nyström (1988) s. 71–72 och Spång (1999) s. 28.
- 192 "Kampdag Lindholm", mötesannons på första sidan, ÖC 28 oktober 1938; "SSS Den Svenska Linjen", mötesannons på första sidan, ÖC 29 augusti 1942; "SSS Partiledare Lindholm", Villkorliga Fosterlandsförsvarare, mötesannons på första sidan, ÖC 6 november 1942. Mig veterligen finns det inga andra konservativa svenska dagstidningar som så sent valde att låta de nazistiska rörelserna trycka sina mötesannonser.
- 193 Sandlund (2001) s. 361–362.
- 194 1945 hade *Östgöten* 12 700 ex och *Östgöta-Correspondenten* 36 400 ex. Se Nya Lundstedt dagstidningar; Sven Tollin, Svensk Dagspress 1900–1967. *En systematisk och kommenterad kartläggning* (Stockholm 1967) s. 136–139
- 195 Till läsarnas försvar skulle man möjligen kunna invända att många köpte tidningen därför att man alltid gjort det och/eller att man inte läste ledarsidan, utan höll fast vid tidningen för dess annonsidor eller sportsidor. Men om det vet vi för lite. Här krävs mer forskning. Oavsett bevekelsegrund legitimerade läsaren tidningens politiska linje.
- 196 Rolf Edberg, "Deltag i Östgötens agitationskampanj!", *Östgötens* propagandaavdelning, november 1942, Vallhandlingar, vol B02:1, LAK, LFA.
- 197 Hadenius (1971) s. 88.

6. KARESUANDO

Av Norges cirka 2 000 judar i början av 1940 deporterades 768 till Auschwitz varav 28 överlevde. Omkring 1 000 hann fly till Sverige. Två av de sex judar som avvisades av landsfiskaler vid den norsk-svenska gränsen deporterades till dödslägret.

Meyer Dvoretzkys flykt 1940 till 1942

En flykt genom tre nordiska länder

Lars Hansson, Göteborgs universitet

Resan ut ur Norge

Ångbåten tog sig sakta ut från Tromsø hamn och fortsatte norrut för att efter en stund ändra kurs österut. Den norske medborgaren, köpmannen Meyer Dvoretzky, såg inte tillbaka mot staden som han lämnat. Hans enda önskan var att båten så snabbt som möjligt skulle föra honom en bit närmare Sverige. Den första destinationen var orten Lyngseidet på västra sidan om fjorden Lyngen. Det var fredagen den 7 juni 1940 och han hade börjat sin långa flykt från Norge. Det var samma dag som den norske kungen och hans regering hämtades av den brittiska kryssaren *HMS Devonshire* från högkvarteret i Tromsø med destination Storbritannien. Den fortsatta kampen mot ockupationsmakten skulle nu föras i exil samtidigt som de norska styrkorna i Norge kapitulerade. Medan den norska statsledningen

reste västerut mot Storbritannien för Dvoretzky med ångbåt åt andra hållet mot den än så länge okända plats där han skulle överskrida gränsen till Sverige.

Hans flykt från Norge hade tagit sin början tre dagar tidigare då han lämnade sin hemort Brønnøysund, belägen vid kusten i Nordland fylke. Tysk militär hade den dagen anlänt till byn och han insåg att tysk säkerhetspolis snart skulle följa efter. Han hyste inga illusioner om vad det skulle innebära för honom som jude.

Varför hade då Dvoretzky inte flytt redan i april 1940 som så många andra judar gjorde, framförallt de från Tyskland, Österrike och Östeuropa som fått asyl i Norge och hade erfarenhet av den nazistiska regimen. Kanske närde han som så många andra norrmän i Nordnorge den förhoppningen att de brittiska, franska och polska styrkorna tillsammans med de norska skulle stoppa den

tyska framryckningen i norr. Narvik hade i slutet av maj återerövrats av de allierade och den tyska bergsarmén var hårt trängd mot den svenska gränsen. Det tyska blixtkriget i väst höll emellertid samtidigt på att leda till ett militärt sammanbrott i Frankrike men också till att den brittiska expeditionsstyrkan var nära att kapitulera vid Dunkerque. De allierade behövde därför omedelbart hämta hem sina stridserfarna trupper i Nordnorge för att förhindra en militär katastrof och den 7 juni fördes de sista allierade trupperna bort från Norge.

I Lyngseidet bytte Dvoretzky till en ångbåt som gick söderut till Skibotn på den östra sidan om Lyngenfjorden. Troligen var det på denna lilla ort han övernattade för första gången under sin flykt och kanske var det också där han fick höra att statsledningen lämnat Norge. Det fanns alltså ingen återvändo för honom om han ville undgå den tyska polisen.

Dvoretzky var inte ensam på sin flykt. Han hade slagit följe med andra flyktingar som också var på väg mot den svenska gränsen. Han fick möjlighet att följa med en hästskjuts på den två mil långa vägen till Helligskogen dit sällskapet nådde på kvällen den 8 juni. Följande dag fortsatte de genom ödemark i riktning mot Kilpisjärvi till Silastupa invid den finska gränsen. De befann sig då i den nordvästra del av Finland som låg som en kil mellan Sverige och Norge och som mynnade ut i Treriksroset där de tre nordiska länderna gränsade till varandra. Fotvandringen hade tagit på krafterna hos den 46-åriga Dvoretzky. Han hade sedan födseln en skada på ena benet som gjorde att han gick dåligt och milavandringen över svårtillgängliga

naturområden innebar en stor ansträngning för honom. Den 10 juni inledde han vandringen på sin sista etapp, tog sig med möda över det finska territoriet och nådde byn Keinovuopio, den nordligaste bebyggelseorten i Sverige. Här hade samlats 150 flyktingar, de flesta kvinnor men inga barn. Svenskt flyg transporterade upp mat till dem inför deras fortsatta marsch ned till Karesuando, dit det var 12 mil. Piloten Allan Norberg beskrev situationen:

Det var en vacker natt som vi med vår fullastade Junker F 13 flög upp till de väntande flyktingarna. Redan från luften innan vi landade, såg jag en massa människor ligga ute på marken i sovsäckar eller inlindade i filter. Vad som slog mig först var att de låg på nordsidan av en liten kulle mellan husen, men sedan kom jag att tänka på att det var den uppgående midnattssolens första strålar som de väntade på.¹⁹⁸

Av förhöret med landsfiskalen i Karesuando framgick att Dvoretzky hade hjälpt flygarna med att fördela matvarorna till flyktinggruppen och för detta arbete erhölet 25 kronor. Under ledning av norska flygare skulle sedan hela flyktinggruppen vandra till fots den långa vägen till Karesuando men det verkade som om Dvoretzky och några andra flyktingar hade förts med båt till staden. Vad man säkert visste var att han några dagar senare anmälde sig vid landsfiskalskontoret i Karesuando. Till hans stora lättnad befann han sig nu inne i Sverige, i ett fritt land. Men oron fanns där hela tiden. Skulle han få stanna?¹⁹⁹

Meyer Dvoretzky

Foto: C. Körner

Från Ryssland till Sverige

Dvoretzky föddes 1894 i den vitryska staden Grodno i dåvarande Tsar-Ryssland. Staden ingick i det så kallade judiska bosättningsområdet, den avgränsade del som Ryssland medgivit för judar att bosätta sig i och där bedriva handel. Området löpte utmed den ryska västgränsen från Östersjön i norr till Svarta havet i söder och omfattade 4,8 miljoner judar i slutet av 1800-talet, vilket motsvarade 12 procent av befolkningen i området. Vid Dvoretzky födelse hade Grodno 47 000 invånare varav hälften var judar. Under svåra tider blev judarna ett tacksamt objekt för den ryska staten att skylla landets alla problem på. De gjordes till syndabockar för statens oförmåga att komma tillrätta med orättvisorna i landet, med fattigdomen och sjukdomarna som följde i dess spår. De ofta statligt sanktionerade pogromerna i slutet av 1800-talet och början av det nya seklet ledde till att judar misshandlades och dödades, judiska hem plundrades och judisk bebyggelse sattes i brand. En följd av detta var att två miljoner judar emigrerade mellan 1881 och 1914, varav en majoritet till USA.

Dvoretzky växte upp i en hantverkarfamilj med sex syskon varav fem emigrerade till Sverige. Hans äldre syster Sara flyttade tidigt till Stockholm där hon fick anställning i en tobaksfabrik och hans fyra bröder följde snart efter. 1904 lockades också den tioårige Meyer till den svenska huvudstaden där syskonen satte honom i en judisk skola, cheder, med undervisning i religion och de hebreiska och judiska språken. Medan bröderna utbildade sig i hantverksyrken ville Meyer helst ägna sig åt handel. Han valde därför att 1910 flytta

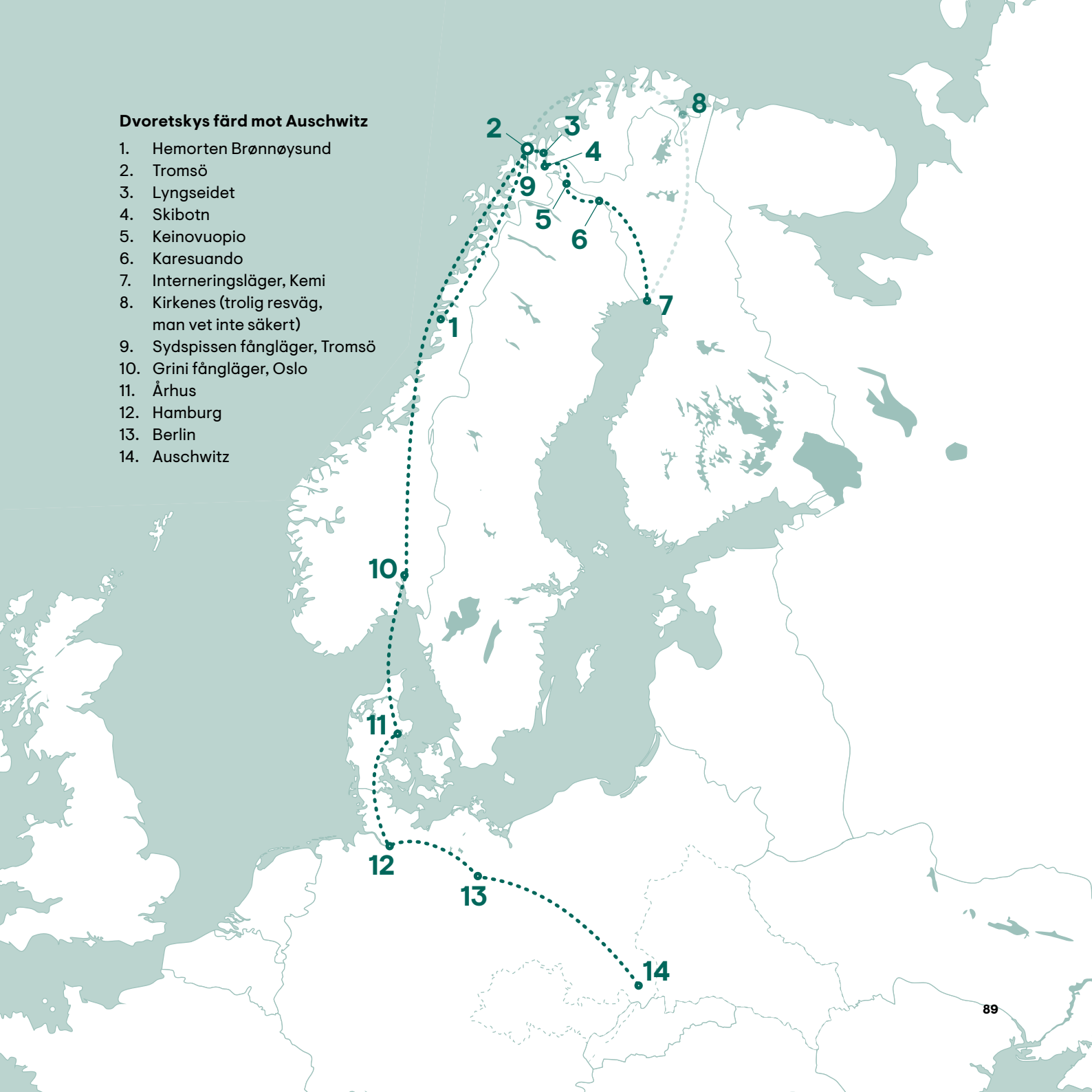
till Göteborg som bredvid Stockholm och Norrköping var städer där judar tilläts bosätta sig. I Göteborg hade samlats kring sekelskiftet en stor grupp så kallade östjudar, alltså emigranter som under slutet av 1800-talet anlände från Östeuropa och Ryssland. De flesta bosatte sig i arbetarstadsdelen Haga i centrala Göteborg och var väl representerade inom gårdfarihandeln. Konflikter uppstod mellan Göteborgs etablerade klädesbutiker och de nya uppstickarna som kunde erbjuda göteborgarna kvalitetsstyger till betydligt lägre priser. Konflikterna fick snart antisemitiska övertoner, men försöken att blockera de judiska handelsmännen misslyckades.²⁰⁰

I Norge

Dvoretzky försök att etablera sig i Göteborg var tydligen inte tillräckligt framgångsrikt eftersom han redan efter fyra år i staden flyttade till Bergen i Norge. Under åren före första världskriget upplevde Norge en betydligt större ekonomisk uppgång än vad som var fallet i Västsverige vilket förmodligen påverkade hans val att flytta till grannlandet. Året därpå startade han eget i Stavanger: Nygatens tricotageforretning. Företaget drev han med viss framgång under några år och 1920 blev han återförsäljare i staden för Bergens Skofabrik. Men det skulle komma sämre tider. Under 1920-talet uppstod i Norge som i de flesta västeuropeiska länder en ekonomisk tillbakagång med hög arbetslöshet och Dvoretzky hamnade i ekonomiska trångmål. Flera konkurser följde och han både lade ner och startade upp företag under nya namn.

Dvoretzkys färd mot Auschwitz

1. Hemorten Brønnøysund
2. Tromsø
3. Lyngseidet
4. Skibotn
5. Keinovuopio
6. Karesuando
7. Interneringsläger, Kemi
8. Kirkenes (trolig resväg, man vet inte säkert)
9. Sydspissen fångläger, Tromsø
10. Grini fångläger, Oslo
11. Århus
12. Hamburg
13. Berlin
14. Auschwitz

År 1926 blev han inblandad i en rättstvist med en advokat i Stavanger. Sedan advokaten blivit friad i rätten stämde han i gengäld Dvoretzky för ärekränkning som dömdes till böter och 24 dagar i fängelse. Efter rättsbråken lämnade han Stavanger och blev 1929 styrelseordförande i Nordnorsk Manufaktur & Kortevarelager i Tromsø. Verksamheten gick inte särskilt bra och 1937 flyttade Dvoretzky därför till den lilla kustorten Brønnøysund där han idkade handel med ull. Någon större framgång verkade han inte ha haft i staden. I en tidningsartikel hösten 1939 beskrev författaren Dag Skoghem en person som sannolikt var Dvoretzky:

Ved bryggeveggen sto en jøde (het han Dworzky? Dvoretzky?) som hade vaert i byen et par år. Han holdt til i en kjeller, livnäerte seg med å samle kluer og klesfiller, handlet med enkle manufakturvarer, håndklaer, duker og slikt. Han var liten, stabbet når han gikk, trakk på den ene foten, hadde alltid på seg en sid, gulbrun vindjakke, skjöv en handvogn foran seg og var helt anonym. Nå sto han der ved veggen, stirret utover, synlig betenkt.²⁰¹

1919 gifte sig Dvoretzky med Marie Shotland som hade judisk bakgrund och kom från Litauen. Året efter föddes dottern Lilly och 1922 sonen Sigurd. Familjelivet verkade dock inte särskilt harmoniskt. Hans hustru tog hösten 1928 barnen med sig till Trondheim och till sitt föräldrahem. I slutet av året blev hustrun intagen på mentalsjukhus medan barnen placerades ut hos släktingar. Året efter sökte familjen göra en omstart i

Tromsø men med dåligt resultat. 1931 lämnade Marie och barnen staden och flyttade ännu en gång tillbaka till Trondheim. Paret hade därefter endast sporadisk kontakt med varandra. Dottern blev sömmerska på Mendelsohns konfektionsfabrik i staden medan sonen utbildade sig till snickare. De var alla medlemmar av Mosaiska församlingen i Trondheim och framtiden tedde sig allt mer hoppfull för dem. Men den tyska invasionen av Norge i april 1940 skulle drastiskt komma att ändra familjen Dvoretzskys fortsatta liv.²⁰²

Den svenska polisens mottagning

Som nämnts i inledningen anlände Dvoretzky till svenskt territorium den 11 juni 1940. Vid förhöret med landsfiskalen i Karesuando hävdade han att han som jude var i ett svårt utsatt läge i Norge och åberopade därför politisk flyktingstatus. Fiskalen godtog emellertid inte hans motivering. Dvoretzky saknade enligt fiskalen grund för flykten från Norge via Finland eftersom rasförføljelse på basis av judisk börd enligt utlänningslagen endast räknades som en form av vantrevnad med situationen i hemlandet och därför inte konstituerade politiskt flyktingskap. Dvoretzskys önskan att i stället få göra ett kort besök hos sina syskon i Stockholm avslogs också då han saknade pass. Landsfiskalens avvísning på dessa grunder är ett av många exempel på hur olika lagen tolkades av landsfiskalerna utmed den svenska gränsen som vette mot Norge och Finland. Under april till juni 1940 ankom tusentals norrmän till landsfiskalsdistrikten i främst Bohuslän och Värmland. De flesta beviljades inträde av den svenska gränspolis och det

Meyer Dvoretzky tillsammans med sin hustru, Marie.

Foto: Hilfling-Rasmussen/NTNU

gjordes heller ingen skillnad på om flyktingen hade judisk bakgrund. Minst ett hundratal judar beviljades inträde oavsett om de anförde politisk verksamhet eller "endast" sin judiska bakgrund. Landsfiskalens avisande av Dvoretzky skulle komma att bli avgörande för hans fortsatta öde. Möjligtvis kan av förhörsprotokollet anas ett ifrågasättande av Dvoretzky's motiv för flykten. På frågan om sin familj, hustru och två barn, svarade han: "Vet ej säkert var de finnas. Har hört sägas att de

vistades i Storlien." Misstänkte landsfiskalen även andra motiv hos flyktingen.²⁰³

I stället för att sända Dvoretzky tillbaka till Norge överförde landsfiskalen honom till den finska statspolisen, förmodligen med hänsyn till att han anlände till Sverige genom att korsa finskt territorium. I likhet med övriga norrmän placerades han i ett finskt interneringsläger i Kemi norr om Torneå.²⁰⁴

Den finska statspolisens mottagning

Sensommaren 1940 ansökte Dvoretzky åter hos svenska UD om inresetillstånd till Sverige för att besöka sina syskon i Stockholm. Han hade nu fått ett norskt pass utställt av legationen i Stockholm och legationen tillstyrkte hans ansökan. En av hans bröder i Stockholm garanterade dessutom att han skulle täcka de ekonomiska kostnaderna vid broderns besök. UD avslög emellertid hans ansökan "av principiella skäl" utan att närmare precisera sitt beslut.

Dvoretzky blev på så sätt kvar i Kemi till juni 1941 medan den finska statspolisen (STAPO) funderade på hur man skulle förfara med honom. I likhet med landsfiskalen i Karesuando såg också STAPO med viss misstänksamhet på honom. Hur kunde han lämna sin familj i sticket och fly själv? Redan i samband med förhöret fanns en skeptisk attityd från polisens sida: "Som en person av judisk börd ansåg han sig ej kunna stanna i det ockuperade Norge där hans familj dock blivit kvar." Men Dvoretzky blev kvar tills vidare genom att hävda sin asylrätt som politisk flykting. Han var därför

en fri man i Kemi och utnyttjade tiden till att starta viss affärsverksamhet.

Under våren 1941 började Finland i all hemlighet tillsammans med Tyskland förbereda sig på att delta på tysk sida i anfallskriget mot Sovjetunionen. Ett led i planerna utgjorde STAPO:s allt mer skärpta kontroll över utlänningarna i landet. Men först var det den finska kriminalpolisen som intresserade sig för Dvoretsskys affärer i Finland. I januari 1941 förhördes han av polisen i Rovaniemi för misstänkta illegala valutatransaktioner och i mars för smuggling av rakblad mellan Finland och Sverige. Våren 1941 sammankopplades hans namn dessutom med Algot Niska, en känd finsk smugglare av allt från sprit till människor. Niska ska också ha smugglat ut judar ur Tyskland genom att skaffa fram falska pass åt dem. Dvoretsskys samröre med smugglarkungen medförde också att STAPO fick ögonen på honom. Han var ju jude och behärskade såväl ryska som flera andra språk. Därmed kanske han också var kommunist och spion enligt statspolisens föreställningsvärld. Han kom nu att betraktas som icke önskvärd utlänning och STAPO övervägde hur man skulle få honom ut ur landet:

Dvoretssky som börjat bli ett ständigt oroselement för polisen genom sina olika intriger och sin kriminalitet och som utan grund hävdar sin status som politisk flykting utifrån att han är jude är en icke önskvärd person som borde deporteras.²⁰⁵

Dvoretssky var emellertid i viss utsträckning skyddad av sitt norska medborgarskap och Finland hade

överenskommit med den norska exilregeringen i London att inte lämna ut norska flyktingar till det ockuperade Norge. Norska legationen verkade alltså i juni 1941 fortfarande i Finland och risk fanns att en utlämning skulle uppmärksammas.²⁰⁶ Att deportera Dvoretssky till Norge och därigenom till tysk polis befarade därför STAPO skulle leda till uppmärksamhet och avsevärt försvåra statspolisens arbete. Det fanns också risk för att den svenska fria pressen snabbt skulle rapportera om deportationen och därmed göra frågan till offentlighet i Finland. STAPO:s huvudbry var alltså hur man smidigast skulle få iväg Dvoretssky till Norge utan att frågan uppmärksammades.

I en marginalanteckning på ett av säkerhetspolisens dokument om Dvoretssky har en tjänsteman skrivit: "Är det möjligt att få honom återsänd till Norge? Kunde vi sända honom inofficiellt?" Statspolisens biträdande chef Bruno Aaltonen ville dock pröva om det var möjligt att i stället för Norge skicka honom någon annanstans. I praktiken innebar "någon annanstans" att frågan ställdes till de svenska myndigheterna. Kunde de tänkas ta emot honom eller kunde de via Sverige transportera honom till ett tredje land? Men frågan var överhuvudtaget inte aktuell för svenskt vidkommande. I april 1941 återgick därför STAPO till sin tidigare ambition att deportera Dvoretssky direkt till hans hemland Norge. Den väg man nu valde gick ut på att betrakta honom inte som politisk flykting utan som ett kriminellt ärende. Aaltonen lät därför föra över frågan till polischefen i Rovaniemi som inofficiellt kom överens med den tyske polischefen i Kirkenes i Nordnorge om

att i största hemlighet dumpa honom över gränsen i händerna på den tyska säkerhetspolisen. Dvoretzky överfördes därför den 17 juni 1941 under största sekretess till Gestapo i Norge utan att några officiella dokument upprättades. På så sätt kunde man kringgå regeln om att inga norska medborgare mot sin egen vilja fick skickas tillbaka till Norge. Metoden hade tidigare använts vid överförandet av en kommunist och sovjetspion från Finland till det ockuperade Norge. Nu kom den att praktiseras vid ännu ett tillfälle, denna gång för en jude och "kriminell".

Både Dvoretzky och den kommunistiske sovjet-agenten hade alltså betecknats som icke önskvärda och skickats tillbaka utan att informationen nådde allmänheten. Först 60 år senare i samband med att arkivens hemligstämpel hävdes blev statspolisens agerande känt.²⁰⁷

Var STAPO:s utvisning av Dvoretzky en enstaka händelse när det gällde judiska flyktingar i Finland eller var hanteringen bara toppen av ett isberg? Längre gällde den officiella finska historieskrivningen att endast åtta judar av totalt cirka 2 300 i landet hade utlämnats till Tyskland. De åtta som deporterades den 6 november 1942 till Auschwitz framstod därmed som symboler och ett mått på Finlands begränsade involvering i Förintelsen. I finsk historieskrivning har Finland framställts som ett föredöme när det gällde att skydda landets judar mot de nazityska kraven på deportation. De åtta brukade på så sätt ses som ett misstag, en beklaglig avvikelse från riktlinjerna och de har dessutom fått en minnessten i Helsingfors med namnen ingraverade. Under de senaste decennierna har emellertid den finska

historieskrivningen ifrågasatts av yngre forskare som hävdar att Finlands del i Förintelsen var mer komplicerad än så. Vad man säkert vet är att ytterligare fyra judar redan under 1941 deporterades av tysk polis och att en av dessa var Dvoretzky. Men den finske forskaren Elina Sana har i en studie 2003 beskrivit att statspolisen utlämnade närmare 3 000 civila flyktingar eller krigsfångar till tysk polis, varav cirka 100 var judar.²⁰⁸

Tysk/norsk polis och deportationen

Den 17 juni 1941, ett år och sju dagar efter det att han lämnade Norge, befann sig Dvoretzky åter på norsk jord. Han togs omedelbart om hand av tysk polis som under dessa dagar genom razzior hade börjat arrestera kommunister och alla judiska män i Tromsområdet, totalt ett hundratal fångar. De fördes till fängslägre Syd-spissen i Tromsö och internerades i "förebyggande syfte" i samband med det tyska anfallet mot Sovjetunionen den 22 juni. Dit transporterades nu också Dvoretzky. Lägre blev snabbt känt i svensk press. Enligt *Svenska dagbladet* den 8 augusti 1941 hade ett särskilt "judeläger" upprättats i Nordnorge där fångarna skulle sysselsättas med jordbruk och röjningsarbeten. Fångarna levde under svåra förhållanden i ett hårt klimat med långa arbetsdagar, fysiska bestraffningar och undermålig föda. Tidningen meddelade också att ett antal judiska affärer och företag under den senaste tiden övertagits av norska administratörer.

I april 1942 överfördes Dvoretzky tillsammans med ett 20-tal judiska fångar till Grini fängläger utanför Oslo. Bland dessa fanns violinisten Leiba Wolfberg som

plats i den norska orten Brønnøysund.

Foto: Laila Henrichson

också var internerad i Sydspissens fångläger i Tromsö. I Grini borde Dvoretzky ha hört honom spela violin, något som motståndsmannen Odd Nansen noterat i sina dagböcker från Grini. Nansen var internerad först i Grini och därefter i Sachsenhausen och antecknade dagligen i hemlighet under sina fem års fångenskap vad som hände i de båda lägren. Den 14 juni 1942 antecknade han från Grini:

Etter kveldsmat og kabaler har vi hatt en liten underholdning på gangen. Robert og en ny mann, Wolfberg, som også er fiolinist, spilte noen duetter. Till slutt sang jeg et par viser. Vi sluttet underholdningen med fedrelandssalmen.²⁰⁹

Underhållningen skedde i regel i utomhusgången mellan baracken där Nansen bodde och judarnas särskilda barack. Att konserten inte var fråga om en engångshändelse framgår av att Nansen en vecka senare, den 20 juni, skrev att i ”kveld har Robert og Wolfberg og jeg holdt konsert på sykeavdelningen”. Robert som nämns i dagboken avser en av Norges främsta violinister, Robert Andersen.²¹⁰

Dvoretzky och Wolfberg hade det gemensamt att de båda avvisats av svenska landsfiskaler vid gränsen med hänvisning till att rasförføljelse ej konstituerade politiskt flyktingskap. I Dvoretzky's fall skedde, som framgått, avvisningen i juni 1940 medan avvisningen av Wolfberg beslöts av landsfiskalen i Järnskog i april 1941. De båda är de enda kända avvisningarna under kriget av flyktingar med judisk bakgrund som skickades tillbaka av svenska landsfiskaler vid gränsen. I båda fallen ledde

detta till deportation till Auschwitz. Några få ytterligare avvisningar av judar skedde vid de värmländska landsfiskalsdistrikten under hösten 1941 men i dessa fall informerades flyktingarna av de svenska soldater som skulle föra flyktingarna tillbaka till Norge, att de skulle gå vidare till grann-distriktet Charlottenberg. Där hade de hört att fiskalen hade en mer positiv syn på flyktingar från Norge.

Av Nansens dagboksanteckningar framgår att de som Nansen benämnde Tromsöjudarna behandlades långt mycket sämre än övriga fångar i Grini. De placerades i en egen barack och övriga fångar förbjöds att ha någon som helst kontakt med dem, något som Nansen trotsade. Som varande arkitekt i det civila fick han inför de judiska flyktingarnas ankomst order om att göra plakat med texten *strengsten verboten*. Dessa skulle fästas på ytterdörrarna i den judiska baracken för att förhindra att kontakter togs med de judiska fångarna. Han vågade sig dock på en liten protest genom att ge plakaten svarta ramar. Han konstaterade att samtliga tyska vakter var ”jødehatere, og enser dem ikke mer enn dyr, om så meget”. De judiska fångarna placerades genomgående i straffkompanier som fick utföra de grävsta arbetena. I motsats till övriga fångar som sattes i sådana arbeten som särskilda straff för något de gjort gällde för judarna att de ”skulle straffes, fordi de var jøder”.

Nansen beskrev en uppställning för ett sådant *Sonderkommando* där Wolfberg skulle ingå. Denne hade emellertid på förmiddagen opererats i foten och kom till uppställningen i bandage och stöttad med en käpp. En av lägercheferna, Julius Denzer, blev rasande, slet

av honom bandaget, slog honom i ansiktet och kastade bort kappen medan han vrålade: ”Her har en doven jödeslyngel försökt å snyte seg unna – ved å la seg legge inn på sykehuset for den rene bagatell, noe hornhud på en tå som er litt snittet vekk!”. Även den åldrige judiske fången Bernstein som upptäcktes sovande av lägerchefen fick våldsamma slag i huvudet och i ansiktet. Denzer var känd för sin aggressivitet och sin fallenhet för bestraffning genom att med särskilt farliga redskap orsaka kroppsskada på fångarna. Han dömdes till straffarbete efter kriget av norsk domstol, benådades och utvisades ur landet på 1950-talet.²¹¹

Den 26 november fördes de judar som först arresterats i Tromsø till Oslo hamn där fartyget *Monte Rosa* väntade. Samma dag hade det tyska lastfartyget *Donau* transporterat 532 norska judar till Auschwitz via Stettin. *Monte Rosa* tog en annan väg och i Århus fördes de 27 judarna till ett tåg som därefter via Hamburg och Berlin den 11 december ankom till Auschwitz. Av dessa överlevde två varav den ene var Wolfberg. Han kunde vid krigsslutet återvända via Sverige och de vita bussarna till Norge.

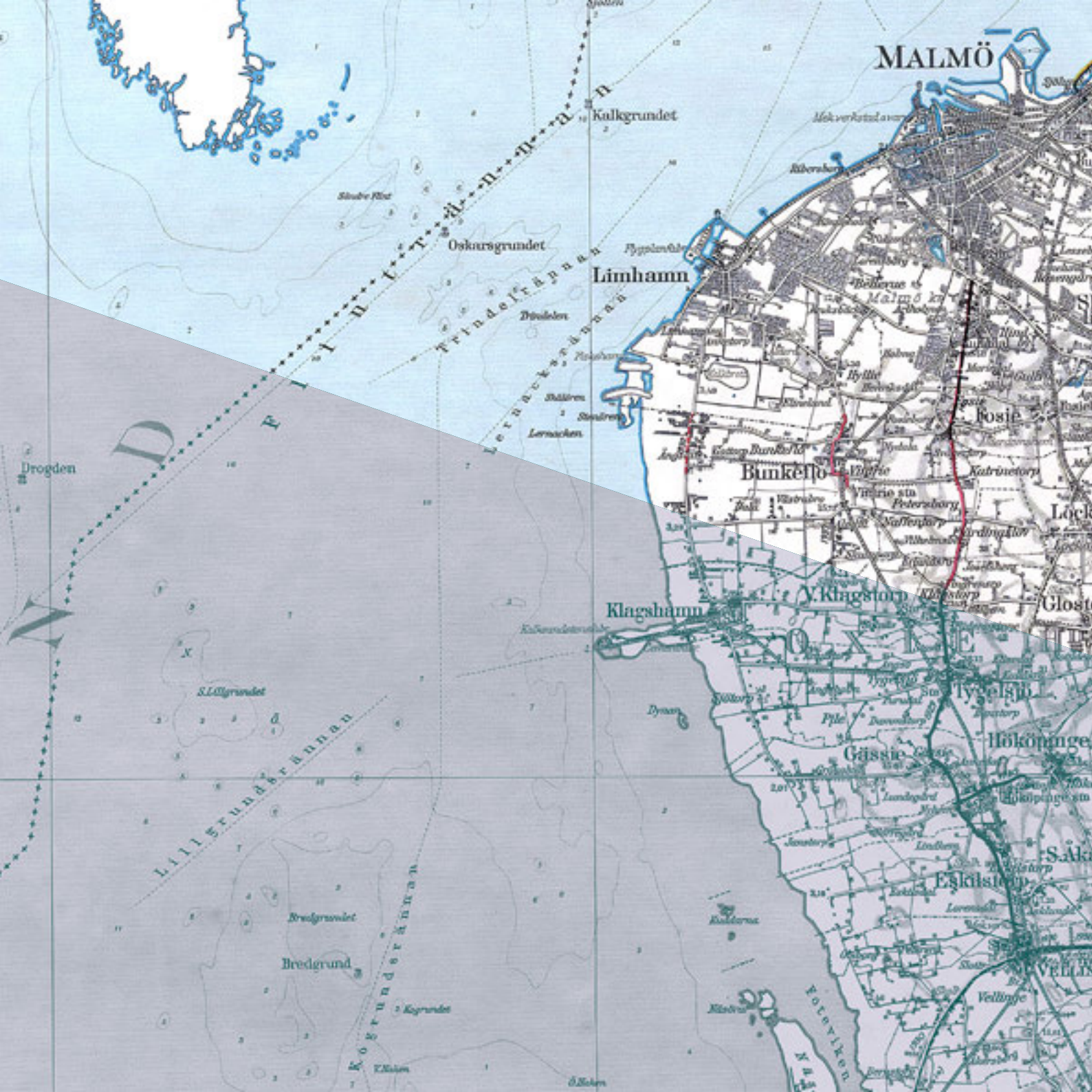
Dvoretsky skrevs vid framkomsten till Auschwitz in som fånge, vilket innebar att han inte fördes direkt till gaskammaren. En uppgift säger att han dog en månad senare medan en annan källa uppger att han ännu levde då lägret upplöstes hösten 1944 och att därefter alla spår efter honom försvann. Vad man däremot säkert vet är att hans hustru och de två barnen deporterades den 24 februari 1943 med motorfartyget *Goteland* till Auschwitz. Hustrun Marie och den 23-åriga Lilly mördades

omedelbart vid framkomsten medan den 21-årige Sigurd sattes i arbete men insjuknade och lades in på lägrets sjukstuga vid två tillfällen. Den andra gången kom han aldrig tillbaka från sjukhuset och dödsdagen angavs till den 7 januari 1944.²¹²

Deporteringen till Auschwitz blev Dvoretskys sista länk i den kedja där polismyndigheterna i Sverige, Finland och Norge utgjorde viktiga och avgörande delar. För att avsluta hans liv krävdes alltså tre nordiska polismyndigheters samverkan. Först avvisades han av Sverige till Finland, sedan avstyrkte UD hans ansökan om inre-setillstånd och därefter följde den finska statspolisens illegala hantering av honom för att få honom utlämnad till Gestapo i Norge. Slutligen fördes han till döden i Auschwitz i samband med den norska och tyska polisens arresteringar och deporteringar hösten 1942.

Noter

- 198 Allan Norberg, *Med flygambulansen till fjälls* (Stockholm 1944) s.169–170.
- 199 P.M. juni 1940 (dag ej angiven), Landsfiskalens i Karesuando arkiv, EI:5, HLA.
- 200 <snublesteiner.no> (4/5 2021); jodiskefotspor.no; Jan Christensen, ”Att inte passa in. Antisemitism och antinazism i Göteborg under 1900-talets första hälft”, i Jan Christensen, Per Cornell, Johannes Daun & Martin Linde (red.) Göteborg genom tiderna. *Nedslag i stadens sociala och politiska historia* (Göteborg 2021) s. 348–353.
- 201 *Brännöysunds Avis* 15 november 2014.
- 202 <snublesteiner.no> (4/5 2021); <jodiskefotspor.no> (4/5 2021).
- 203 P.M. juni 1940, Landsfiskalens i Karesuando arkiv, EI:5, HLA.
- 204 Oula Silvennoinen, ”Beyond those eight: deportations of Jews from Finland 1941-42”, i Simo Muir & Hana Worthen (red.) *Finland's Holocaust, Silences of History*, (New York 2013) s. 201–203.
- 205 Silvennoinen (2013) s. 202, 203.
- 206 De diplomatiska förbindelserna mellan Norge och Finland bröts först den 7 december 1941 då den norska exilregeringen återkallade sitt sändebud i Helsingfors sedan Storbritannien förklarat Finland krig. Förbindelserna återupptogs först vid krigsslutet.
- 207 Silvennoinen (2013) s. 202, 203.
- 208 Jaun Tilli, ”Elina Sana's Luovutetus and the politics of History”, i Simo Muir & Hana Worthen (red.) *Finland's Holocaust, Silences of History*, (2013) s.151, 156.
- 209 Odd Nansen, *Fra dag til dag: Del I, fra 13.januar til 4 august 1942* (Oslo 1946) s. 216.
- 210 Nansen (1946) s. 224.
- 211 Nansen (1946) s. 94, 282–283.
- 212 Silvennoinen (2013) s. 203; <snublesteiner.no> (4/5 2021).

Ivar Philipson och de danska judarnas Dunkerque

Pontus Rudberg

Den 5 oktober 1943 befann sig den svenskjudiske advokaten Ivar Philipson från Stockholm hemma hos ordföranden i Limhamns fiskarförening, herr Forss. Tre dagar tidigare hade ordföranden i Mosaiska (Judiska) församlingen i Stockholm, bokhandlaren Gunnar Josephson, kontaktat Philipson och gett honom ett uppdrag. I sin dagbok skrev Philipson: ”Kl. 6 uppdrag från Gunnar Josephson att skaffa pengar till och organisera hjälpen att föra ut flyktingar ur Danmark.”²¹³

Nu satt han alltså hos Forss på Limhamn och drack kaffe med kask tillsammans med denne och hans bror. Där var också två danska fiskare som hade kommit över från Danmark natten innan med några flyktingar. I sin dagbok skrev Philipson att fiskarna berättade att de tidigare hade gått fram till gränsen mellan svenskt och danskt territorialvatten flera gånger men inte vågat gå in, eftersom de svenska myndigheterna först de senaste dagarna medgivit danska båtar att gå in i svensk hamn.

Flyktingarna hade därför fått hoppa över från den ena båten till den andra och då det rätt svår sjöhävning, hade de svårt att hoppa rätt och vid ett tillfälle hade båtarna nära krossats mot varandra. Från andra danska båtar hade flyktingarna hoppat i sjön och simmat in mot den svenska kusten. ”Några hade således kommit in till Sverige med bokstavligen endast skjortan på kroppen”, skrev Philipson. Fiskaren som berättade hade själv haft med sig fem flyktingar i båten till Sverige. En hade varit dold under den minimala förluckan. Tre hade legat under fiskegarnen och en äldre dam i kajutan. Båten hade visiterats av en tysk vakt vid avgången från dansk hamn, men när vakten ville gå in i kajutan hade fiskaren stuckit åt honom femhundra kronor. Vakten lät då båten passera. Fiskaren berättade också för Philipson att han hade talat med en hamnlots som hade lotsat ut ett tyskt deportationsfartyg. Ombord hade fyrahundra judar och tvåhundra kommunister befunnit sig. Lotsen

hade känt ett av offren, men när han hade gjort tecken på igenkännande hade mannen förts bort från de andra fångarna på båten. Fiskaren berättade också för Philipson att många danska fiskare hade gjort sig en förmögenhet under dessa dagar. ”En flykting hade betalat 25 000 kronor för överresan”, noterade Philipson i sin dagbok. Därefter gick de ut på bryggan på Limhamn tillsammans.²¹⁴

Sceneriet skulle ha passat på vilken teater som helst. Vinden tjöt i masttopparna och regnet piskade ner. Säkert 100 människor stodo tätt packade på bryggan och tittade ut över havet. Då och då dök ett ljus upp och man trodde det var en flyktingbåt, men det befanns vara patrulleringsbåtarna. För att söka skydd för regnet gingo vi ner i kajutan på en liten segelbåt och jag kom att sitta bredvid en man, som tydligen var sabotör från Danmark. Han hade kommit över dagen förut men båten hade icke vågat gå in i svensk hamn utan gått in till kusten strax söder om Limhamn, där passagerare fingo vada i land c:a 100 m. Själv hade mannen burit ett tre års barn i land. Han berättade om att de danska fiskarna tjänat upp till 100,000 kronor på en natt och att de nu levde i ett ständigt rus. Strax före hans avfärd hade tyskarna öppnat eld på en samling människor som befunnit sig på stranden, och c:a 25 personer hade dödats. I ett samhälle hade tyskarna bestämt, att alla båtar skulle läggas upp på torget och där hade utsatts tysk vakt. Då någon flyktingbåt icke kommit in kl. 11, for jag åter in till Malmö.²¹⁵

Historien om de danska judarnas mirakulösa flykt till Sverige hösten 1943 är väl känd och det finns ett stort antal böcker och artiklar som belyste flykten och de unika politiska och diplomatiska omständigheterna i Danmark som möjliggjorde den.²¹⁶ Från svensk horisont har historikern Paul A. Levine beskrivit de politiska och diplomatiska turer som föregick den svenska regeringens beslut att ta emot de danska judarna.²¹⁷ Polismästaren Göte Fribergs publicerade minnen från krigsåren ger en inblick i det lokala mottagandet.²¹⁸ Svante Hansson har tidigare beskrivit den svensk-judiska inblandningen i hjälpverksamheten för de danska judarna i Sverige och jag ska därför endast uppehålla mig vid en del av själva räddningen som från svensk sida inte uppmärksammats i särskilt stor utsträckning, nämligen organiserandet av flyktinggrutter över sundet.²¹⁹ Syftet är att genom att nära följa en av de centrala aktörerna i flyktinghjälpen, den svenskjudiske advokaten Ivar Philipson, ge en inblick i den febrila verksamhet som bedrevs på svensk mark för att organisera både flykt och mottagande. De svenska judarnas största bidrag låg annars i mottagandet av de danska judarna när de väl kommit till Sverige samt i de materiella hjälpsändningarna från Sverige till de som deporterats till Theresienstadt.

Danmarks judar under besættelsen

Den 9 april 1940 invaderades Norge och Danmark av Tyskland. Men till skillnad från Norge lade Danmark som blev fullkomligt överrumplat av det snabba tyska anfallet nästan genast ner vapnen. Den danska regeringen hade ställts inför ett ultimatum och beslöt att

inordna sig efter den nya ordningen som ockupationen innebar och uppmanade befolkningen att upprätthålla ro och ordning. Det avtalades med Tyskland att den danska rättsväsendet och administrationen tills vidare skulle fortsätta att verka utan tysk inblandning. Dansk lag skulle fortsatt gälla. Därmed var de danska judarna, åtminstone för stunden, inte under samma överhängande hot som i andra länder under tysk kontroll.²²⁰

Även i Sverige var osäkerheten stor. Ivar Philipsons gode vän historikern Carl-Fredrik Palmstierna, som under denna period bodde hemma hos Philipson på Blasieholmen i Stockholm mindes att han när han kom hem om kvällarna ofta snubblade ”över den lilla väska som han, beredd på allt, hade stående färdigpackad utanför sängkammardörren”.²²¹ Andra svenska judar förberedde sig också på det värsta. Några skaffade vapen eller gift för att kunna ta livet av sig innan tyskarna fick tag på dem, medan andra övervägde att utvandra till England eller USA, men de flesta hade antagligen inga sådana möjligheter. I synagogan i Stockholm och i spalterna i *Judisk Tidskrift* manade i stället överrabbinen Marcus Ehrenpreis till lugn och motstånd genom upprätthållandet av ett värdigt judiskt liv.

Den så kallade aktionen mot judarna i Norge kom som en chock både för de svenska judarna och för den svenska allmänheten. Aktionen påbörjades den 26 oktober 1942 då alla manliga judar över 15 år arresterades medan kvinnorna beordrades att dagligen infinna sig hos polisen medan judiska tillgångar konfiskerades. I slutet av november deporterades 772 norska judar, män, kvinnor och barn. I Sverige visste man ännu inte att de

Ivar Philipson 1963.

Foto: *Dagens Nyheter* 20 oktober 1963.

flesta av de deporterade norska judarna hade mördats i Auschwitz nästan omedelbart efter ankomsten. Men både de svenska judarna och utrikesdepartementet antog det värsta. Den 3 december hölls en sorgeceremoni i Stockholms synagoga för de norska och europeiska judarna och från ett av den svenska telefonkontrollen avlyssnat telefonsamtal mellan två judiska företrädare i Sverige som oroade sig för att samma öde skulle drabba judarna i Danmark och Finland, framgår att både Utrikesdepartementet (UD) och de judiska företrädarna nu var övertygade om att deportation i allmänhet betydde döden.²²² Endast 34 av de deporterade norska judarna överlevde och återvände till Norge efter kriget.

Ungefär samtidigt med deportationerna av de norska judarna beslöt den internationella judiska organisationen Jewish Agency att den skulle försöka påverka de neutrala länderna i Europa att ta emot ett stort antal judiska barn från tyskkontrollerade länder för att på så sätt rädda deras liv. Den 24 februari 1943 anlände en representant för Jewish Agencys europeiska avdelning i London, Salomon Adler-Rudel, till Stockholm. Målet med resan var trefaldigt. Först skulle han upprätta förbindelser med svensk-judiska organisationer. För det andra skulle han inhämta information om judarnas situation i Europa. Slutligen, och detta var det viktigaste, skulle han försöka utröna om det vore möjligt att genomföra en storskalig räddningsaktion. I Stockholm träffade Adler-Rudel både ledarna för judiska församlingen och de ledande sionisterna, däribland Fritz Hollander och Norbert Masur. De svenska judarna var emellertid skeptiska till Adler-Rudels räddningsplaner.

Enligt honom hade Gunnar Josephson nyligen haft en diskussion om saken med utrikesministern, Christian Günther. Günther hade förklarat att Sverige hade varit redo att ta emot alla norska judar som kunde ta sig till Sverige, men att tyskarna vägrade släppa dem. Av den anledningen tedde sig en plan som byggde på att tyskarna lät judar lämna tyskkontrollerat område utsiktslös. Men Adler-Rudel gav sig inte. Genom den österrikiske socialdemokraten Bruno Kreisky som levde i exil i Stockholm lyckades han få ett möte med socialministern, Gustav Möller, i vilket han presenterade en plan för att rädda 20 000 judiska barn till Sverige.

Även om den svenska regeringen inte avvisade planen, kom det aldrig att bli ett verkligt försök. Men under samtalet med Möller kom Adler-Rudel även in på frågan om de danska judarna som han fruktade snart skulle bli tvungna att fly för att undgå att möta samma öde som Norges judar. Enligt Adler-Rudel svarade Möller honom då genom att räkna upp hur många flyktingar Sverige redan tagit emot men han hade ändå lovat att behandla tillstånden för de danska judarna med välvilja i den händelse de skulle lyckas ta sig över till Sverige. Men även det var ett löfte som de svenska myndigheterna ännu inte trodde skulle behöva infrias.²²³

Att Adler-Rudel tog upp frågan om de danska judarna berodde till stor del på en händelse som inträffat bara några dagar före mötet med Möller. En stormig marsnatt 1943 lyckades nio judiska ungdomar fly i en liten öppen båt från Bornholm till Sverige. Tre av ungdomarna, Erich Marx, Helmuth Julius och Werner Bamberger, hade blivit utbildade till trälare

där och lyckades segla den lilla båten till den svenska kusten trots att det gick höga vågor.²²⁴ Ungdomarna tillhörde den sionistiska ungdomsrörelsen Hechaluz som yrkesutbildade och förbereda judiska ungdomar från Europa för vidarevandring till Palestina. Genom organisationen, som även fanns i Sverige, hade cirka 1 450 chaluzim, som ungdomspionjärerna kallades, kommit till Danmark mellan åren 1932 och 1939. De flesta hade redan tagit sig vidare till Palestina, men 363 chaluzim blev tillsammans med 180 barn från systerorganisationen Kinder- und Jugendalijah, strandade i Danmark från den 9 april 1940. En av de medföljande i båten, Heinz Mosse, redogjorde kort därefter för överfarten i ett brev:

Naturligtvis var det ingalunda något lätt företag, då de tyska ockupationsmyndigheterna förbjöd varje utvandring och såväl dansk kustpolis, som är posterad i varje liten ort, och tyska flottan håller noggrann uppsikt. Ett fasttagande medför visserligen icke dödsstraff, men en längre tids fängelse i Danmark. Vår färd var i varje detalj förberedd av fiskarna och gick ut på att 'låna' en fiskebåt i hamnen i Tejn, låta oss komma ombord under natten och därefter sätta segel för att komma ut ur hamnen samt efter en halv timme, när man nått tillräckligt långt från hamnen, starta motorn och sätta kurs på Simrishamn i Sverige.²²⁵

Under natten för flykten hade vinden blåst 11 sekund-meter, varför inga danska fiskare hade vågat sig ut. Faran för upptäckt var därigenom mindre, påpekade

Mosse. Efter sex timmars färd ankrade ungdomarna, frusna och omskakade men välbehållna, i Simrishamn. I Skåne togs de nio ungdomarna väl omhand av den svenska grenen av Hechaluz-organisationen genom vilken omkring 240 ungdomar befann sig i landet vid tillfället. Åtskilliga hade redan vidarevandrat. De ny-anlända fick nu tillfälliga uppehållstillstånd utfärdade av Socialstyrelsen och platser hos fiskare i Simrishamn, men från danskt håll väckte nyheten om flykten kritik. Tyskarna tog upp saken både med danska myndigheter och Mosaïsk Trossamfund i Köpenhamn som varnade de kvarvarande jordbrukseleverna för att göra något liknande eftersom det riskerade bringa fara för represalier mot alla kvarvarande judar i Danmark. Men ungdomarnas flykt visade också med tydlighet att den korta seglatsen till säkerheten i Sverige var möjlig.

Under sin vistelse i Sverige tog Adler-Rudel även initiativet till grundandet av en samarbetskommitté som omfattade så gott som alla judiska organisationer i Stockholm, samt en insamlingskampanj bland både danska judar och i icke-judiska kretsar för att kunna anskaffa ett fartyg till ungdomarna som de skulle kunna använda till att föra över sina kamrater till Sverige. Kommitténs uppgift skulle vara att söka och finna vägar till räddning och ett första möte hölls på Fritz Hollanders kontor på Baltiska Skinnkompaniet där även Masur var anställd som direktör. Ansvaret för insamlingen togs över av Emil Glück och Eva Warburg, representanterna för Hechaluz och Kinder- und Jugend Alijah i Sverige. Vid denna tidpunkt fanns det ännu ingen plan för hur evakueringen skulle komma till

stånd, men ungdomarna som kommit över Bornholm var utbildade sjömän och fiskare och man räknade med att de skulle kunna hjälpa till, bara de fick en båt till sitt förfogande.²²⁶

Den 21 april 1943 samtalade Gunnar Josephson med den svensk-judiske historikern Hugo Valentin som var engagerad i den sionistiska rörelsen i Sverige. Samtalet avlyssnades av den svenska telefonkontrollen och rapporterades till Stockholms Stadspolis 6:e rotel för kontrapionage. Samtalet handlade om båtprojektet, och uppenbarligen var Socialstyrelsens generaldirektör, Karl Höjer invigd i planerna:

V [Valentin]. Vi var hos Höjer. Han var mycket förstående. Dessa tre personer (Chaloesser [sic], flyktingar från Danmark) de ha fått tillstånd till högsjöfiske. Och pengar har vi.

– Ja du förstår, vad vi tänker göra. Och det sa vi honom, vi dolde ingenting, och han var mycket förstående.²²⁷

Insamlingen, som även stöddes av sionistledaren Chaim Weizmann i London, var framgångsrik och lyckades bringa in de 30 000 kronor som behövdes för båt köpet. Bland givarna återfanns flera av de ledande sionisterna i Sverige, som Fritz Hollander och Norbert Masur, men även icke-sionister som bröderna Tor och Kaj Bonnier. Det största bidraget, på en tredjedel av den totala summan, stod Arbetskommittén för hjälp åt Europas judar för. Kommittén var knuten till Mosaiska församlingen i Stockholm och leddes av Ehrenpreis.²²⁸ Under tiden

hade ett lämpligt fartyg hittats och köpet kunde nu genomföras. Kontraktet fick undertecknas av advokat Ragnar Gottfarb eftersom endast svenska medborgare fick äga och inneha fiskefartyg. Båten utrustades och förbereddes för sin uppgift och med Marx, Bamberger och Julius som besättning började de snart bedriva fiske i danska farvatten för att försöka få kontakt med sina kamrater i Danmark. På grund av bristande kommunikation misslyckades emellertid försöken att få kontakt. Inom en månad hade *Julius* varit över på den danska sidan nio gånger utan resultat.

Sensommaren 1943 var hotet om deportation av de danska judarna överhängande och uppenbart både för svenska UD och bland svenska judar. Den 1 september 1943 noterade till exempel göteborgaren Conrad Pineus i sin dagbok att den danska krisen upptog hans tankar fullständigt. ”Judeförföljelserna är tydligen i full gång”, skrev han och undrade hur många av hans bekanta som skulle komma att drabbas. Han fruktade att de, i likhet med judarna i Norge året före, skulle komma att ”föras till Polen”.²²⁹ Bara några dagar tidigare, den 29 augusti hade den danska regeringen upphört att fungera. Som en följd av att tyskarna ställt ett ultimatum enligt vilket de krävde att den danska regeringen bland annat skulle införa undantagstillstånd och ståndrätt samt dödsstraff för sabotage ansåg sig den danska regeringen tvingad att avgå och ockupanterna övertog makten. Under den följande månaden, då undantagstillstånd rådde, skedde ett stort antal arresteringar och antalet flyktingar som tog sig till Sverige steg. Framför allt var det officerare som drabbades i den första vågen av arresteringar.

Arresteringar utlöste stora strejker, vilka i sin tur ledde till ökat tyskt våld, med större strejker och sabotage mot ockupationsmakten som följd.²³⁰

Ungefär samtidigt använde Professor Eli Heckscher i Stockholm nästan samma ord som Pineus i sin egen dagbok: "Allt trädde i skuggan för den tyska terrorns utbredning till Danmark".²³¹ Samuel Nisell, föreståndare i Mosaiska församlingen i Stockholm, skrev till UD och bad att de danska judarna borde erhålla assistans i form av provisoriska pass och visa med anledning av den överhängande risken för att de skulle bli deporterade. Enligt historikern Paul A. Levine som studerat UD:s attityder och agerande i förhållande till Förintelsen hade emellertid UD:s inställning i frågan redan svängt. Enligt Levine ska UD ha svarat Mosaiska församlingen att Sverige skulle komma att ta emot de danska judarna om det behövdes.²³²

Men enligt en promemoria som den 10 september författades av chefen för UD:s rättsavdelning, utrikesrådet Gösta Engzell, fanns det inget Sverige kunde göra för att hjälpa de danska judarna. Engzell hade varit i förbindelse med den danska polismyndigheten som hade meddelat att tyskarna inte gav danska medborgare tillstånd att lämna Danmark. För att lämna Danmark var man tvungen att vända sig till de tyska myndigheterna och dessa utfärdade inte längre några utresetillstånd till judar. "Någon judeförföljelse förekommer icke för närvarande", skrev Engzell, trots att han i nästa mening skrev att ett antal judar hade anhållits "på grund av deras framstående ställning inom konst, press, industri, eller affärsliv". "Judefrågan kan sålunda icke för närvarande

anses aktuell", summerade Engzell, men tillade att det är omöjligt att förutse den framtida utvecklingen. Ett allvarligt indicium var dock att de tyska myndigheterna hade "överkommit" Mosaiske Troessamfunds medlemsförteckningar.²³³ Detta hade inträffat redan den 31 augusti då tysk polis gjorde ett tillslag mot församlingssekreteraren Arthur Henriques kontor och vid ytterligare ett tillslag mot församlingshuset den 17 september stals församlingens protokoll. Men om de tyska myndigheterna skulle besluta sig för att behandla de danska judarna på samma vis som de redan gjort i andra länder, det vill säga deportera och i de flesta fall förinta dem, föreföll det enligt Engzell "som om möjligheterna att från svensk sida hjälpa judarna i Danmark vore obetydliga".²³⁴

Den 29 september fanns det emellertid inte några tvivel längre. Den svenska beskickningen i Köpenhamn meddelade då UD i Stockholm att den fått tillförlitliga uppgifter om att judarna i Danmark inom kort skulle deporteras och redan dagen före tog sig de första judiska flyktingarna över sundet. UD beordrade då omedelbart den svenska beskickningen i Berlin att höra sig för hos Auswärtiges Amt om uppgiften stämde och samtidigt framhålla "den utomordentliga indignation" som en sådan åtgärd måste framkalla i Sverige. Den svenska beskickningen i Köpenhamn informerade samma dag Mosaiske Trossamfunds föreståndare C. B. Henriques om protesterna och framförde löftet att de som lyckades ta sig till Sverige var välkomna att stanna. Den 2 oktober framförde den svenska beskickningen i Berlin den svenska regeringens förklaring att den

Skepparen på *Julius*, Erich Marx.

Foto: Leif Hendils diasserie om Dansk-Svensk Flygtningetjenestes virksomhed, Nationalmuseet, Köpenhamn.

var villig att ta emot samtliga tyska judar. Sverige fick inget svar på demarschen men samma eftermiddag offentliggjordes den svenska regeringens beslut vid en presskonferens på Grand Hôtel.²³⁵

Samma dag kungjorde Tyskland i Danmarks radio och tidningar i övriga Norden via den danska nyhetsbyrån Ritzaus:

Sedan judarna, som genom tyskfiendliga organisationsverksamhet och genom moraliskt och materiellt understödja terror- och sabotageverksamhet i väsentlig

grad bidragit till att skärpa situationen i Danmark, genom åtgärder från tyskt håll skilts från det offentliga livet och hindrats att för framtiden förgifta atmosfären, kommer frigivandet av internerade danska soldater att påbörjas de närmaste dagarna, detta för att tillmötesgå de önskningar, som i vida kretsar närms hos det danska folket.²³⁶

Men den tyska propagandans försök att ställa danska icke-judar mot judar misslyckades och att hjälpa judarna att gömma sig och fly blev istället ett sätt att göra

motstånd som ett stort antal danskar tillgrep. På kvällen den dagen uppgick det sammanlagda antalet arresterade judar till 284.²³⁷

Mitt i stormen

Ivar Philipson hade varit engagerad i den svensk-judiska flyktinghjälpen sedan Hitler tog makten i Tyskland 1933. Han satt bland annat i styrelsen för Mosaiska församlingens organ för flyktinghjälp, Flyktingsektionen, och hade tidigare varit en av de ansvariga för att samla in pengar till församlingens flyktinghjälp. Han hade även kostnadsfritt ställt sin juridiska expertis till förfogande för de flyktingbarn som vistades på ett barnhem för judiska barn. Men till skillnad från Fritz Hollander och Norbert Masur var han inte någon sionist. I ett brev till vännen Hans Schäffer uttryckte han sin skepsis mot sionismen och framför allt dess nationalistiska sida, ”men däremot ett erkännande av att det arbete som utförts i Palestina under de senaste decennierna, varit av oerhört stor betydelse under förevarande omständigheter.” Philipson ansåg att Palestina förmodligen skulle komma att vara till stor nytta som tillflyktsort för de ”våldiga strömningar” av judar från Europa som han förutsåg. Personligen var han emellertid mest engagerad i hjälpen till judiska flyktingar i Sverige.

I allmänhet är nog min tanke den, att “charity begins at home”, och därför har jag koncentrerat mig på den humanitära hjälpen åt judar i Sverige. I andra hand och helt obetydligt har jag bidragit till välgörande

ändamål ute i världen, senast till underlättande av barnresor till Palestina. Universitetet i Jerusalem anser jag egentligen vara en framtidssak. Man bör visserligen icke vara kortsynt, men då ens hus brinner, bör man väl i första hand tänka på att släcka elden och lindra skadorna under det att tanke på nybyggnad skjutes något åt sidan.²³⁸

Efter att han fick uppdraget av Gunnar Josephson kl. 6 på morgonen den 4 oktober, antagligen över telefon, träffade Philipson Norbert Masur och Franz Arnheim, sekreterare i Mosaiska församlingen i Stockholms Flyktingsektion, för att diskutera vad som borde göras.

Några månader tidigare hade en samarbetskommitté som omfattade de ledande judiska organisationerna i landet i syfte att försöka hitta vägar till att rädda judar i Europa undan den pågående Förintelsen. Ett första sammanträde hölls på Fritz Hollanders kontor. Masur, som var mångårig medarbetare och kompanjon med Hollander, hade på kommitténs uppdrag redan under sensommaren haft kontakt med den danske motståndsmannen och redaktören Ebbe Munck och andra i den danska motståndskretsar i Stockholm. Det första samtalet mellan Hollander, Masur och Munck ägde rum någon gång i slutet av augusti eller början av september. Det uppenbarades då att representanterna för den danska motståndsrörelsen varken förberedde sig på att organisera någon storskalig räddningsaktion av de danska judarna eller förfogade över de resurser som krävdes för att genomföra en sådan. Munck, som trots

att han aldrig hade någon formell position, fungerade som den danska motståndsrörelsens nav i Stockholm och hans lägenhet på Sibyllegatan 13 utvecklades till sambandscentral. Munck satte Hollander och Masur i kontakt med två unga danska arkitekter, Ole Helweg och Bent Kalby, som var villiga att organisera en rutt över Öresund, förutsatt att de fick en snabb motorbåt till uppgiften. Medan de ännu sökte medel till båtinköpet inträffade razzian i Danmark och på den judiska nyårsdagen, Rosh Hashana, blev det klart att det brådskade. På morgongudstjänsten i Köpenhamns synagoga varnade rabbinen Marcus Melchior för den planerade razzian. ”Inte överrabbinen Friediger.” Han och sonen Artur hade arresterats av tyskarna tidigt samma morgon, den 29 augusti. Norbert Masur vände sig till församlingsordföranden, Gunnar Josephson, med ett förslag om att hjälpa de danska judarna till Sverige ”illegalt” med båtar. Josephson var visserligen positiv till förslaget men förklarade att församlingen inte formellt kunde involvera sig i olagligheter och hänvisade i stället till Philipson. Masur talade med Philipson på kvällen den 3 oktober och på morgonen därpå ringde Josephson och bad honom sätta i gång. Då hade minst 871 flyktingar redan tagit sig över sundet. De flesta av de danska judarna hade lämnat sina hem direkt då de blivit varnade den 29 september och gömt sig hos vänner, grannar och hjälpsamma främlingar i väntan på en möjlighet att ta sig över till Sverige.²³⁹

Philipson påbörjade uppdraget omedelbart och redan dagen därpå hade han lyckats samla in mer än hundratusen kronor. I sin dagbok antecknade han: ”4/10

Ringde runt till olika personer och samlade på förmiddagen 103 000 kronor.”²⁴⁰ Anteckningarna avslöjar även något om hur Philipson gick till väga för att samla in beloppet, som i dagens penningvärde motsvarar mer än 2 miljoner kronor. Bland annat hade han besökt affärsmannen och filantropen Clas Groschinsky. Han hade varit villig att ge ett bidrag på 5 000 kronor, men Philipson invände att det nog behövdes mer än så. Groschinsky hade då sagt att han skulle närvara vid Judiska musiksällskapets styrelsesammanträde samma dag på eftermiddagen och att han skulle diskutera frågan där. I musiksällskapets styrelse satt förutom musiker, kompositörer och Isaac Grünewald, även några andra filantroper. ”Jag kunde emellertid från honom och sällskapet räkna med 10 000 kronor”, hade Groschinsky meddelat.²⁴¹

Att döma av en lista som Philipson upprättade över personer som utlovat bidrag vände han sig i första hand till andra svenska judar; släktingar och vänner och deras släkt och vänner. Dessa verkade tacksamma mot Philipson för att han gav dem en möjlighet att hjälpa till. Så här skrev till exempel en av Philipsons kusiner, litteraturprofessorn Martin Lamm, på ett tackkort: ”Käre Ivar! Samtidigt med att jag via Olle [Generalkonsul Olof H. Lamm, bror till M. L.] utbetalar min andel i ’judeimporten’, kan jag inte låta bli att varmt tacka Dig för vad du gjort och vad Du gör i denna sak. Vad som händer i Danmark skulle kännas dubbelt så pinande, om man inte genom Dig hade intrycket, att man åtminstone gör något för att rädda människor från barbariskt lidande.”²⁴² Bröderna Martin och Olof Lamm och deras respektive fruar, Greta och Signe, hade redan,

Dansk-Svensk Flyktningstjänsts kontor på Hotel Adlon, rum 54.
Jørgen Polack (till vänster) och Leif Hendil.

Foto: Leif Hendils diasserier om Dansk-Svensk Flygtningetjenestes virksomhed,
Nationalmuseet, København.

på mer eller mindre privat väg, hjälpt judiska flyktingar till Sverige under flera år.

Efter morgonens insamlingsaktion gjorde Philipson tillsammans med Norbert Masur ett besök hos Ebbe Munck för att berätta att de planerade att köpa en båt för att föra över judar från Danmark till Sverige. I sina minnen från tiden i Stockholm skriver Munck att han minns Philipsons och Masurs konfunderade ansiktsuttryck då de första gången besökte hans kontor på Sibyllegatan 13.

Som vanligt under dessa hektiska dagar rådde trängsel i trappuppgången och skenbart stor förvirring i den lilla våningen två trappor upp som samtidigt tjänstgjorde som sovrum och vardagsrum. Jag kunde se på de båda bekymrade svenskarna att de trodde sig ha gått till fel adress, men jag lyckades fånga in dem just då de vänt på klacken och tänkte försvinna. Vi avtalade ett omgående sammanträde i advokat Philipsons något förnämre och mera ostörda kontor Strandvägen 3. Detta första möte ledde till flera senare förhandlingar.²⁴³

Därefter, vid lunchtid tog Philipson tåget till Malmö tillsammans med Franz Arnheim, och David Köpniwsky som var Mosaiska församlingens tjänsteman, samt Bertil Gottfarb, en ung man i Stockholm vars, praktiskt taget, hela familj var involverad i flyktinghjälp. Själv var han gift med ung kvinna från Lemberg (dagens Lviv) och hans syster Inga var engagerad i Arbetskommittén för hjälp åt Europas judar. ”I min familj hade vi de åren tio-tolv personer som regelbundet åt och oftast bodde hos oss...”, skrev hon långt senare i sin bok *Den livsfarliga glömskan*.²⁴⁴ ”Under tågresan diskussion”, noterade

Philipson kort i dagboken. Och det fanns mycket att diskutera. Tåget var framme sent på kvällen och stockholmarna möttes på stationen av en av föreståndarna vid Malmöförsamlingen, Albert Zadig.

Zadig hälsade gruppen välkomna och hade ordnat ett sammanträde ”med c:a 10 personer, därav fyra danskar” på församlingen. En av danskarna som deltog i mötet var Leif B. Hendil, motståndsman och redaktör på Ekstrabladet. Hendil hade blivit tvungen att fly till Sverige efter att ha organiserat flykten i september på den danska sidan och hade av en händelse stött på Ebbe Munck i Stockholm när denne var på väg till sammanträdet med Philipson. På stående fot hade Munck erbjudit honom att följa med till mötet med Philipson och sedan resa vidare till Malmö och delta i organiseringen av transporten av flyktingarna över sundet.²⁴⁵ En annan person som var med vid mötet var Karl ”Kalle” Berman. Kalle Berman var uppvuxen som ett av tolv barn i en judisk familj i Malmö där han arbetade som annonschef på tidningen Arbetet och var en av de ledande krafterna i Mosaiska församlingen i Malmös hjälparbete och medlem i World Jewish Congress. Både Hendil och Berman skulle få viktiga uppgifter i organisationen som grundades den kvällen och som så småningom skulle få namnet Dansk-Svensk Flyktingtjänst.

Hendil fick i uppdrag att organisera räddningsarbetet. Han skulle upprätta kontor i Malmö och skulle huvudsakligen göra det organisatoriska arbetet själv. Den ekonomiska administrationen sköttes av den judiska grosshandlaren Jörgen Pollack från Köpenhamn. Den

finansiella grundplåten var de pengar som Philipson hade samlat in. Philipson skulle även ansvara för den nödvändiga kontakten med de svenska myndigheterna. För att få i gång en rutt över sundet behövdes inte bara kunnigt manskap, utan även bränsle, reservdelar, livsmedel och mycket annat. Det mesta gick lätt att få tag på men annat, som bränsle, var ransonerat. Danskarna hade ingen direkt förbindelse med de svenska myndigheterna, men Philipson hade kontakter i regeringen, industrin och handeln och tog därför på sig uppdraget att verka som gruppens agent. Eftersom ägande av båtar bara var tillåtet för svenska medborgare skulle gruppens båtar bli köpta och försäkrade i hans namn. Philipson skulle även sköta växling av pengar och transaktioner i bankerna.²⁴⁶

På mötet informerades även om att Hechaluz-rörelsens fiskebåt *Julius* som förgäves hade varit över till Danmark vid två tillfällen, men det fanns planer på att införskaffa ytterligare båtar. ”Emellertid måste man ju först ha förbindelser med Danmark och dessa sköttes av herr Jensen, som bodde i Malmö men var ytterst svår att träffa. Det beslöts att jag under morgonen skulle sammanföras med Jensen”, skrev Philipson i dagboken.²⁴⁷ Jensen var den 43-åriga radiohandlaren Robert Jensen som i motståndsrörelsen gick under täcknamnet ”Tom” och som var en av de som organiserade flykten på den danska sidan.²⁴⁸ Mötet fortsatte hela kvällen. ”Hemkomst kl. 2 på natten”, noterade Philipson.²⁴⁹

Följande morgon kl. 7 började Philipson telefonera. Han försökte, utan framgång, få kontakt med Jensen. Däremot fick han tag på hamnkaptenen i Malmö, Einar

Hansen, som redogjorde för de privata patrulleringar av den svenska kuststräckan som utfördes med hjälp av tolv fiskebåtar. ”Varje båt kostade 100 kronor per natt, men då skulle skepparen hålla motorbränsle. Då marinledningen tillhandahöll sådant gratis, skulle varje båt ha något mindre än 100 kronor, c:a 85 kronor, per natt.” De beslöt att Philipson skulle betala denna kostnad tills vidare och sätta in 5 000 kronor på ett särskilt konto för ändamålet. Enligt Philipsons dagbok for han sedan genast till banken för att verkställa betalningen varpå han gick och åt lunch med Fritz Hollander och fru Netti Christensen.

Hon hade två dagar tidigare kommit över tillsammans med två vänner i en trasig roddbåt, som de inköpt för 2,500 kronor. Hon hade suttit på båtens botten med vatten till midjan och öst ur vattnet med en herrhatt. De hade kommit iland på Ven och på ett storartat sätt tagits emot av svensk militär. Hon hade lagts in på sjukhus under några dagar men var nu bra. Det överenskomts, att Fru Christensen, som hade vana vid organisationsarbete, skulle vara vår förbindelseman i Malmö och att man skulle söka hyra henne ett rum med telefon.²⁵⁰

Efter lunchen sökte Philipson upp en advokat som han kände i Malmö, Bo Pfannenstill, och som han själv beskrev det, begärde att denne skulle hjälpa honom. Pfannenstill hade varit anställd i en advokatbyrå i Stockholm där Philipson var delägare. Pfannenstill ringde i sin tur herr Forss, fiskarföreningens ordförande, och bad honom

om att komma och träffa dem. Forss meddelade att hans bröder och eventuellt även andra fiskare ville gå över till Danmark. ”Det överenskomms, att vi skulle söka upp Fors [sic] på kvällen.”²⁵¹ Men innan dess hann Philipson med några fler möten. Den första han träffade var fru Holm som nyligen tagit över arrendet och driften av varvet i Ystad efter sin avlidne make.

Jag bad henne undersöka möjligheterna att få fiskekuttrar på sydkusten. Hon sade, att en del västkustfiskare nu lågo i Ystad och att de nyligen fiskat nära Bornholm men eventuellt skulle de flytta på sig, då de följde fisken. Hon lovade genom sin verkmästare undersöka saken och ringa mig morgonen därpå.²⁵²

Därefter sammanförde Hollander Philipson med en dansk skeppare ”som brukade gå mellan Danmark och Tyskland”. På sin senaste färd mellan Danmark och Tyskland hade han fört med sig några flyktingar som hade hoppat från båten i Falsterbokanalen. Skepparen tog inte betalt, men dessvärre kunde han inte ge Philipson något besked om när han skulle återkomma från Tyskland. Hollander och Philipson passade då på att äta middag. Efter middagen träffade Hollander och Philipson ett antal danska flyktingar som samlats på ett hotell för att höra på radio. Det var den kvällen som Philipson gick ut på bryggan på Limhamn och mötte flyktingarna, innan han omskakad av vad han sett och upplevt åkte in till Malmö igen. Väl tillbaka i Malmö mötte han upp med Kalle Berman som meddelade att två unga män hade ankommit från Göteborg och erbjudit sin

hjälp. Det bestämdes att Philipson skulle träffa dem dagen därpå, varpå han återvände till hotellet.

”I säng kl. 2.”²⁵³

Det blev en kort natt. ”Upp kl. 5.” På morgonen reste Philipson ut till Ramlösa där flyktingarna togs emot. Han visades runt av chefen för mottagningslägret som han uppfattade som utomordentligt lugn och lämplig.²⁵⁴

Flyktingarna hade inrymts i lasarettet, i några småvillor och i societetshuset. Sängarna stod tätt intill varandra, i vissa fall 18 st. i samma rum. De voro försedda med snygga sängkläder och linne. Utspisning skedde i en matsal med två mål om dagen. I societetshuset fanns ett stort sällskapsrum med soffor, stolar och bord samt radio.

Lägerchefen var nöjd med flyktingarna men klagade, enligt Philipson på att de var oförsiktiga med cigaretteld. De var överhuvudtaget nervösa och ville inte stå stilla. Två ”duktiga damer”, en svenska och en danska, inregistrerade flyktingarna, som kommit under natten. Där satt en förtvivlad mor med ett barn på knappt ett halvår. Barnet sov mycket djupt eftersom det hade fått morfinsprutor för att inte skrika på natten. ”Sådan sövning förekom för nästan alla småbarn”, noterade Philipson.²⁵⁵

Just innan tåget gick till Helsingborg blev Philipson uppsökt av de två unga männen från Göteborg. De hette Guy Welin-Berger och Sven Johnsson. Den ene var student och den andre nyutexaminerad från Chalmers.

”Bredvid honom på bordet låg en revolver och i fickan hade han en annan. Han påstod, att dagen förut 3 män sökt tränga sig in i hans kontor för att kidnappa honom.”

De båda hade beslutat sig för att hjälpa till av intresse för saken och Philipson skulle snart komma att ha stor användning av deras tekniska kunskaper.²⁵⁶

Åter i Helsingborg hann Philipson med en snabb avstämning med David Köpniwsky, Mosaiska församlingen i Stockholms tjänsteman, innan de åkte vidare till Leofabriken där ett möte med fabriken direktör Carl L. Holtman väntade. Leo var från början ett dotterbolag till danska Løvens Kemiske Fabrik och Holtman själv var mycket engagerad i flyktinghjälpen. Under natten hade så många flyktingar anlänt till Helsingborgs att många hade fått inkvarteras i fabriken kontor, som Philipson liknade vid en myrstack. Holtman själv var fullkomligt utarbetad och skärrad av de senaste dagarnas, och nätternas, händelser.

Folk satt och väntade i varje rum. Telefonerna gingo i ett och Holtman sprang fram och tillbaka för att tala med alla. Han var fullkomligt uppriven och hade nyligen haft en hjärnskakning. Dessutom arbetade han minst 22 timmar per dygn. Bredvid honom på bordet låg en revolver och i fickan hade han en annan. Han påstod, att dagen förut 3 män sökt tränga sig in i hans kontor för att kidnappa honom. I sista stund hade han lyckats tillkalla polis, som häktat männen och de befunnos vara gestapomän klädda i gröna uniformer. Holtman gick ständigt med vapen på sig och hade dag och natt en dansk polis till skydd. Jag frågade Holtman vad jag kunde göra, och det överenskomms, att jag skulle köpa en eller flera båtar som man tittat på.²⁵⁷

Philipson tog omedelbart med sig sina nyrekryterade medhjälpare, Johnson och Welin-Berger till Pålshons varv i Råå, där båten som Holtman talat om skulle finnas. De fick vänta en timma innan varvsägaren dök upp, men under tiden hann de upprätta en noggrann förteckning över den utrustning båten borde ha. När varvsägaren kom besiktigade de tillsammans båten. *Kebnekaise*, som båten hette, var en cirka 8 meter lång motorbåt, som, sades det, kunde göra 15 knop och skulle ha plats för 15 personer. Philipson återvände till Holtman för att diskutera båtköpet. Nu gällde det att skaffa bränsle och bensin som vid denna tid var hårt ransonerat. Philipson visste att i Malmö hade båtarna som gick ut för att hjälpa flyktingarna fått bränsle från militären och Holtman ringde en löjtnant på Skånska dragonregementet, pansarförbandet som var förlagt i de gamla kavallerikasernerna i de norra delarna av staden. ”Jag for omedelbart dit och begärde 1500 liter bensin”, skriver Philipson i dagboken. ”Löjtnanten svarade, att han måste föredraga saken för översten, som skulle komma först kl. 4.” Medan de väntade på att löjtnanten skulle återkomma tittade Philipson och chalméristerna på ytterligare två båtar. Efter många telefonsamtal och turer lyckades Philipson även ordna tillräckligt med bensin för att provköra *Kebnekaise*.

Den kvällen, efter middagen, gick Philipson och ”medhjälparna”, Johnson och Welin-Berger, ner till avspärrningen i hamnen och såg på avstånd när flyktingbåtarna kom in. ”De voro mycket hårt lastade och människor måste hela tiden stå upp i båten.”²⁵⁸

På morgonen dagen därpå, den 7 oktober, reste Philipson enligt dagboksanteckningarna omedelbart för att hämta bensin som han blivit lovad av stadens brandchef. Hur transporten gick till och hur brandkåren blev inkopplad framgår tyvärr inte av dagboken. Därefter gick han till banken och tog ut 17 000 kronor. Han överlämnade sedan 7 000 kr till Welin-Berger och 10 000 till Holtman. Holtman berättade att han på natten hade sett en liten roddbåt komma lastad med 15 människor och med relingen bara ett par centimeter över vattnet. Vidare hade han av kallats av polisen för att identifiera 13 lik, som flutit i land på morgonen. På morgonen hade han dessutom varit nära att bli anhållen av Allmänna säkerhetstjänsten misstänkt för sabotage. ”Jag bad Holtman lugna sig och framhöll för honom att, att det var nödvändigt att lämna ifrån sig en del av arbetet.”²⁵⁹

På eftermiddagen reste han tillbaka till Malmö, men strax före avresan blev han uppsökt av en herr Levitan. Denne hade blivit nedskickad av Ehrenpreis till Malmö med ett meddelande. Levitan berättade att han efter besök hos stats- och utrikesministrarna lyckats utverka att den svenska diplomatiska kuriren i Köpenhamn fick ta med meddelanden angående flyktingarnas uppehållsort och liknande. Med anledning av den bristande kommunikationen mellan Hendils grupp i Malmö och flyktingorganisatorerna i Danmark blev de danska judarna under de första dagarna nästan uteslutande transporterade över sundet av organisationen på den danske sidan.

Tillbaka i Malmö besökte Philipson Fritz Hollander och fru Christensen. Där sammanträffade han även

Malmö hamn. Motorbåten är förmodligen Dansk-Svensk Flyktingtjänsts racerbåt *Pimp*.

Foto: Leif Hendils diasserier om Dansk-Svensk Flygtningetjenestes virksomhed, Nationalmuseet, Köpenhamn.

med Bertil och Inga Gottfarb. Syskonen var upprörda över herr Levitan som på tåget tydligen talat ”vitt och brett” om sitt uppdrag och hade blivit uppmärksammas av en fientligt sinnad medpassagerare. ”En person hade lyssnat på honom och därefter sagt till någon bredvidsittande: ’Se där ha vi det där packet’, vilket skulle tyda på att han skulle missbruka vad han hört.”²⁶⁰ Syskonen Gottfarbs oro visade sig befogade. Nyheterna om räddningsaktionerna spred sig mycket riktigt och blev till en så kallad offentlig hemlighet, även om informationen kom från olika håll.²⁶¹

Hollander uppgav, att några av de anlända flyktingarna hade sett en kolonn med judar drivas fram av Gestapo på landsvägen nära Helsingör och att de hade haft bakbundna händer. Vidare berättades att många flyktingar hade forslats i likkistor för att komma ombord på båtarna. Hollander hade även fått höra att en del personer hade, under fingerade namn, lagts in på sjukhus och varken läkare eller sköterskor hade vetat vilka patienterna egentligen var.²⁶²

På eftermiddagen reste Philipson tillbaka till Stockholm med flyg. Redan samma kväll ringde Welin-Berger och berättade att han och Johnsson ännu ej fått i gång båten men att de skulle arbeta hela natten med motorn.²⁶³

Morgonen därpå, fredagen den 8 oktober, lyckades han få kontakt med direktör Herman Hoogland, chef för Statens Trafikkommissionens sektion för utrikes sjöfart. Hoogland lovade Philipson att skaffa fram bensin, men verkar ha delegerat uppgiften. Philipson fortsatte att ägna dagen åt att jaga bensin. Han gjorde hembesök hos en kapten Larsson på Trafikkommissionen samt

hos en disponent Werner i Gulf. ”Werner sade, att han skulle tillhandahålla bensin varhelst vi önskade det och dessutom skulle han skaffa smörjolja.” Samtidigt fick Philipson höra att regeringen i konselj på förmiddagen hade beviljat att han skulle få bensin. Därefter sammanträdde han med en blandad grupp av danskar och svenskar med koppling till motståndsrörelsen i Danmark. En av männen på mötet gick under namnet Dr. X. och hade, eftersom ingen visste vem han var, med sig ett brev från borgmästare Laurin som intygade att han var tillförlitlig. Dr X. informerade att han stod i förbindelse med ett stort bryggeri i Helsingör som skulle använda sina stora vagnar för att smuggla ut flyktingarna ur staden. På kvällen ringde Welin-Berger till Philipson och berättade att *Kebnekaise* nu gick perfekt och att utrustningen var komplett.²⁶⁴

Dagen därpå, den 9 oktober, åt Philipson frukost och mottog telefonsamtal från flera personer, däribland från direktör Fredrik Holm som erbjöd honom att köpa en racerbåt samt Hjalmar Sjösten i Göteborg som informerade honom om att ångaren *Prins Georg* skulle avgå från Göteborg till Horsens på Jylland, där den beräknades inträffa den 14 oktober för att hämta en last torrmjöl, antagligen förpackad i lådor. Därefter sammanträdde han åter med några av flyktingorganisatorerna från gårdagens möte samt Max Rothenborg, en dansk-judisk jurist och flyktingaktivist som hade varit en av de drivande i den danska flyktinghjälpen för judarna från Nazityskland sedan 1933. Det var också Rothenborg som först hade fått nyheten om de danska judarnas planerade deportation och som först hade börjat sprida

nyheten. Nu var även han i exil i Stockholm. I mötet föredrog Philipson en promemoria där han redogjorde för de senaste dagarnas händelser samt föreslog inköp av en racerbåt i Göteborg, med en fart av över 40 knop. På mötet beslöts att Philipson skulle lämna förskott på 4 000 kronor för båten samt att en annan av deltagarna i mötet, en herr Dilén, skulle vidare ta kontakt med hamnkapten Hansen i Malmö angående patrulleringsbåtarna. Dilén skulle också undersöka, om kaptenen på fartyget Prins Georg, som skulle hämta torrmjölken i Horsens var pålitlig och i så fall ta kontakt med denne.²⁶⁵

Efter samtal med bland andra Norbert Masur och Fritz Hollander bestämdes det dagen därpå att Masur skulle resa ner till Malmö med 5 000 kr i betalning för *Kebnekaise*. Samma dag vid lunchtid sammanträdde han med Rothenborg på Mosaiska församlingen. De bestämde att Rothenborg skulle tala med Tor Bonnier för att försöka få denne att påverka tidningarna att inte skriva något som kunde äventyra flykten. Tor Bonnier var inte bara styrelseordförande för *Dagens Nyheter*, han satt även i styrelsen för Svenska Pressbyrån och hade goda kontakter i tidningskretsar. De kom även fram till att Philipson sannolikt skulle behöva ytterligare omkring 100 000 kronor. Efter mötet med Bonnier skulle Rothenborg därför fortsätta till Göteborg för att där samla in pengar medan Philipson fortsatte insamlingen i Stockholm. Redan samma dag träffade Philipson en vän, Bertil Josephson, och fick denne att lova honom 1 000 kronor. Dessutom skulle han fråga sina syskon och sin moster om de kunde bidra till insamlingen.²⁶⁶

På Mosaiska församlingen träffade Philipson även Ehrenpreis, som berättade att han stod i ständig kontakt med chefen för Utrikesdepartementets politiska avdelning Staffan Söderblom. Söderblom hade sagt Ehrenpreis att han trodde att tyskarna skulle "under hand" tillåta judarna att utvandra. Philipson varnade då Ehrenpreis för att lita på Söderblom i denna fråga och berättade att så sent som på fredagskvällen dessförinnan, den 8, hade tyskarna "anställt klappjakt på judar i Köpenhamn".²⁶⁷ Att Philipson han varna Ehrenpreis för att lita på Söderblom var nog tur, för som vi sett hade Ehrenpreis tidigare sett till att skicka meddelanden tillbaka till Danmark, och följderna kunde naturligtvis ha blivit katastrofala om fler hade lurats att tro på de rykten som cirkulerade i Köpenhamn om att tyskarna lät den som anmälde sig få utvandringsstillstånd. Detta fick Philipson bekräftat två dagar senare i ett samtal med en dansk judisk flykting som lämnat in sitt pass hos polisen i hopp om att få utresetillstånd:

Besök av herr Jacobsen. Han bekräftade, att talet om tyskarnas slapphänthet antagligen var krigslist. Den 6 hade ett rykte cirkulerat, att tyskarna skulle bevilja judarna utresetillstånd. Jacobsen hade liksom många andra lämnat ner sitt pass till rigspolitichefen i Köpenhamn. Då passet skulle hämtas kl. 10 påföljande morron, hade man uppgivit, att saken ännu inte var klar. Sökandena uppmanades ringa vid 1/2 2 tiden för att fråga om resultatet men icke uppgiva namn och absolut icke komma personligen. Jacobsen hade ringt och frågat och fått det beskedet, att ansökningarna ej

bifogats. En del judar, som personligen velat hämta passen, hade häktats. Själv hade Jacobsen rest söderut från Köpenhamn. Hela vägen hade varit bevakad av tyska soldater och polis. Man hade måst vänta på utskeppningsplatsen till kl. 11, då en nazistisk polis, som höll vakt på platsen blev avlöst av en välsinnad person. Jacobsen bekräftade också att klappjakt på judar ägt rum på fredag kväll.²⁶⁸

De följande dagarna fortsatte Philipson sitt insamlingsarbete i Stockholm och i Norrköping, där han hade släkt och vänner som bidrog till insamlingen. Bland annat bidrog Per Santesson, Sten Hirsch samt familjen Wahren och Erik Kempe med stora belopp. Samma dag som han besökte Norrköping, den 13 oktober, antecknade Philipson i dagboken att han anställt en befälhavare och tre besättningsmän till en av flyktingtjänstens motorbåtar.²⁶⁹ Det var också dagbokens sista anteckning men av Philipsons brevväxling och andra arkivmaterial vet vi att hans engagemang i flyktrutterna fortsatte även efter att de flesta judar hade räddat sig över till Sverige.

Uppenbarligen välinformerad rapporterade den svenska nazisttidningen *Folkets Dagblad* den 16 oktober att en ny organisation hade bildats för att överföra ”ännu fler judar från Danmark till Sverige” och att organisationen, med ”en känd svensk jude” i spetsen, var i färd att köpa upp motorbåtar och drivmedel, med den svenska statens goda minne. Tidningen rapporterade också att organisationen planerade att även överföra icke-judar till Sverige från Danmark och upprördes över att de svenska myndigheterna inte stoppade verksamheten.²⁷⁰

”Den 11 december 1943 inträffade ett missöde. När *Julius* var på väg till den danska kusten för att hämta en grupp flyktingar närmade sig plötsligt en tungt bestyckad tysk patrullbåt.”

När nästan alla kvarvarande judar i Danmark hade tagit sig över till Sverige ändrade arbetet med rutterna karaktär. Tjänsten utvecklades till nästan regelmässig trafik och förde post, information, propagandamaterial och olika ärenden för motståndsrörelsens räkning samt privata meddelanden för flyktingarna. Dessutom smugglades fortfarande flyktingar och motståndsmän ut och in ur landet. Enligt Hendil befordrade fartyget *Julius* tusentals brev och meddelanden åt motståndsrörelsen.

Den 11 december 1943 inträffade ett missöde. När *Julius* var på väg till den danska kusten för att hämta en grupp flyktingar närmade sig plötsligt en tungt bestyckad tysk patrullbåt. Besättningen på *Julius* som bestod av Erich Marx och arkitekt Helweg samt en marinlöjtnant Stærmoose försökte styra därifrån, men tyskarna öppnade eld och de blev tvungna att stanna. Tyskarna kom ombord och genomsökte båten och hittade några handgranater och en postsäck innehållande listor och adresser som av oklar anledning inte hade blivit sänkt i havet med hjälp av en tyngd, vilket man hade planerat göra om en liknande situation skulle uppstå. *Julius* beordrades i hamn och de tre besättningsmännen togs till förhör. Besättningen hade kommit överens om att låtsades vara svenska fiskare. Helweg uppträdde som tyskkunnig medan Stærmoose spelade dövstum och Marx låtsades vara den svenske skepparen som med hjälp av tolk förklarade för tyskarna att de fått fel på motorn. Postsäcken hade de fått från en okänd person som hade betalat dem 200 kr för att ta med den. Osannolikt nog trodde tyskarna på deras historia och lät dem återvända till Sverige. Men eftersom sanningen

så småningom gick upp för tyskarna var *Julius* obrukbar på den danska sidan och ett stort antal motståndsmän vars namn och adresser fanns nämnda i postsäckens innehåll fick snabbt evakueras till Sverige. Enligt Hendils rapportering efter kriget hjälpte Dansk-Svensk Flyktingtjänst sammanlagt 541 flyktingar över sundet från Danmark till Sverige före den 19 december 1943. 370 av dessa personer transporterades med *Julius*.²⁷¹

Ytterligare en allvarlig händelse inträffade den 24 juli 1944. Efter tips från angivare, eller stickers som de kallades i Danmark, stormade Gestapo Robert ”Tom” Jensens kontor på Forchhammersvej 7 i Köpenhamn. Jensen höll just på att gå igenom dagens post tillsammans med två medarbetare och motståndsmannen Ole Geisler när Gestapomännen stormade in. Gesler och en av medarbetarna lyckades fly, men Jensen och en av medarbetarna blev skjutna på stället. Redan tidigare hade en av ”Toms” medhjälpare, en ung student ”Christian”, blivit skjuten och sårad i ryggen men lyckats fly från Gestapo.²⁷² Enligt Munck hade ”Tom” dessförinnan varit delaktig i räddningen av ”en mycket stor procent av judarna som låg gömda längs danska kusten och hundratal andra som befann sig på flykt undan danskarna”.²⁷³

Masur och Hollander hade vid det laget sedan länge överlåtit det fortsatta arbetet med rutterna till Hendil och hans folk och av de judiska initiativtagarna var det främst Philipson som var fortsatt aktiv i organisationen. Samarbetet mellan honom och Hendil var fortsatt gott.²⁷⁴ Även Karl Berman var inblandad i den fortsatta verksamheten. ”Bl. a. skulle det ju fungera

en postgång till England från motståndsrörelsen inne i Danmark, och jag var i nästan två års tid praktiskt taget varje kväll vid Centralstationen i Malmö för att sköta om den saken”, förklarade Berman i en intervju långt senare.²⁷⁵ I Stockholm hämtades posten upp av en portier Strömberg på Hotell Terminus som förde den vidare till Muncks kontor på Sibyllegatan 13. Munck såg sedan till att den kom vidare till engelsmännen. Från andra hållet kom meddelanden, vapen och sprängmedel som skulle smugglas in i Danmark.²⁷⁶ Från Danmark kom både folk från motståndsrörelsen och flygare som hoppat med fallskärm när deras plan hade störtat. ”De kom genom olika, speciella ruttor. Det räddades många som fick komma till Stockholm och som sedan flögs till England”, berättade Berman långt senare för författaren Thomas Nydahl.²⁷⁷

Trafiken på de illegala rutterna fortsatte ända till krigsslutet och ett av flyktingtjänstens sista uppdrag var att föra över de journalister till Danmark som skulle rapportera befrielsen.

Ingen solskenshistoria

På nyårsafton 1943 satte sig den judiske ekonom-historikern Eli F. Heckscher ned vid sitt skrivbord på kontoret i sin bostad på Baldersgatan i Stockholm. Varje år sammanfattade han året som gått på ett par sidor i sin almanacka:

Året 1943 har naturligtvis i fråga om världssituationen oreserverat befunnit sig på den stigande banan, men uppgången har i alla fall varit svagare än

de flesta hade hoppats – bland dessa inräknad även mig själv, som i alla fall har hört till de försiktiga.

Framför allt hur framgången – under årets senare hälft – gått långsamt för dem på den blivande segrarsidan som är ensamma om våra sympatier; Rysslands offensivkraft har varit oväntat stark. Å andra sidan har ändringen i den andliga atmosfären också varit mycket stark, så att t.o.m. våra teckenförbjudande neutras i Kanslihuset har tagit intryck av det och äntligen gjort slut på den skamfläck som eufemiskt kallats permittent-trafiken. Stämningen slog alldeles om bland folk, så att man snarast fick tillskott till sitt människoförakt genom att tänka på hur det skulle ha sett ut, om krigsförloppet hade varit motsatt. Emellertid hade omslaget det goda med sig att massflykten hit av danskar blev mottagen på ett sätt som ingen av de föregående motsvarigheterna hade varit med om. I sig själva var åter de danska händelserna, senare följda av Oslo-studenternas deportering, uttryck för en växande, av desperationen framkallad tysk frenesi, som förmodligen kommer att gå i crescendo fram till katastrofen.

För oss personligen var naturligtvis förstörelsen i Danmark mer en hjärteangelägenhet än några föregående händelser under kriget, och med mycket mer ingripande praktiska konsekvenser. Först kom Niels Bohr, under omständigheter som i en gangsterföljetong, sedan familjen Bohr i övrigt i två etapper och slutligen Aase Borregaard. Ole Bohr placerades hos oss, Aase hos Ella. Därtill en ström av vänner, bekanta och avlägsna släktingar, för mig personligen

mest anmärkningsvärd min ungdomskärlek Johanne Gregersen [född Salomon, förf. anm.] (med son), som jag ej hade sett på 45 år. Alltsammans drog med sig mycket umgängesliv och "Forstyrrelse", men det var en glädje att finna hur högt danskarna uppskattades.²⁷⁸

De danska judarnas flykt över sundet har ofta beskrivits som en av få ljuspunkter i historien om de Europeiska judarnas öde under kriget. Men som vi har sett var det inte alla danska judar som lyckades ta sig till Sverige. 472 judar infångades och deporterades från Danmark, varav 53 vuxna och två spädbarn som föddes i Theresienstadt dog. Många av de som lyckades ta sig till Sverige levde med en ständig oro för familjemedlemmar och vänner som deporterats. Ingen visste att de danska judarna skulle undantagas vidare deportation och massavrättningar.²⁷⁹ Det är dessutom dokumenterat att minst 22 judiska flyktingar drunknade då de försökte ta sig över till Sverige. Omkring hundra danska judar gick under jorden – stannade kriget ut i Danmark, gömda hos icke-judiska släktingar och vänner.²⁸⁰ Andra som den berömde sociologen Joseph Davidsohn och hans maka Fanny bestämde sig för att ta sitt liv.²⁸¹

Bland de som gick under jorden i Danmark fanns även barn vars föräldrar hade lämnat dem i säkerhet hos vänner. Separationen skapade stort lidande och ibland även återföreningen efter kriget. Professorn i sociologi Lars Dencik berättar i en essä om ett ungt danskjudiskt par som lämnade sina barn hos vänner i Danmark. När de sedan återvände efter kriget hade barnen knutit

starka band med fosterföräldrarna, som de kände sig trygga hos. De bestämde sig för att låta barnen bli kvar hos fosterföräldrarna. Men utan sina barn ville de heller inte leva, utan tog sina liv.²⁸²

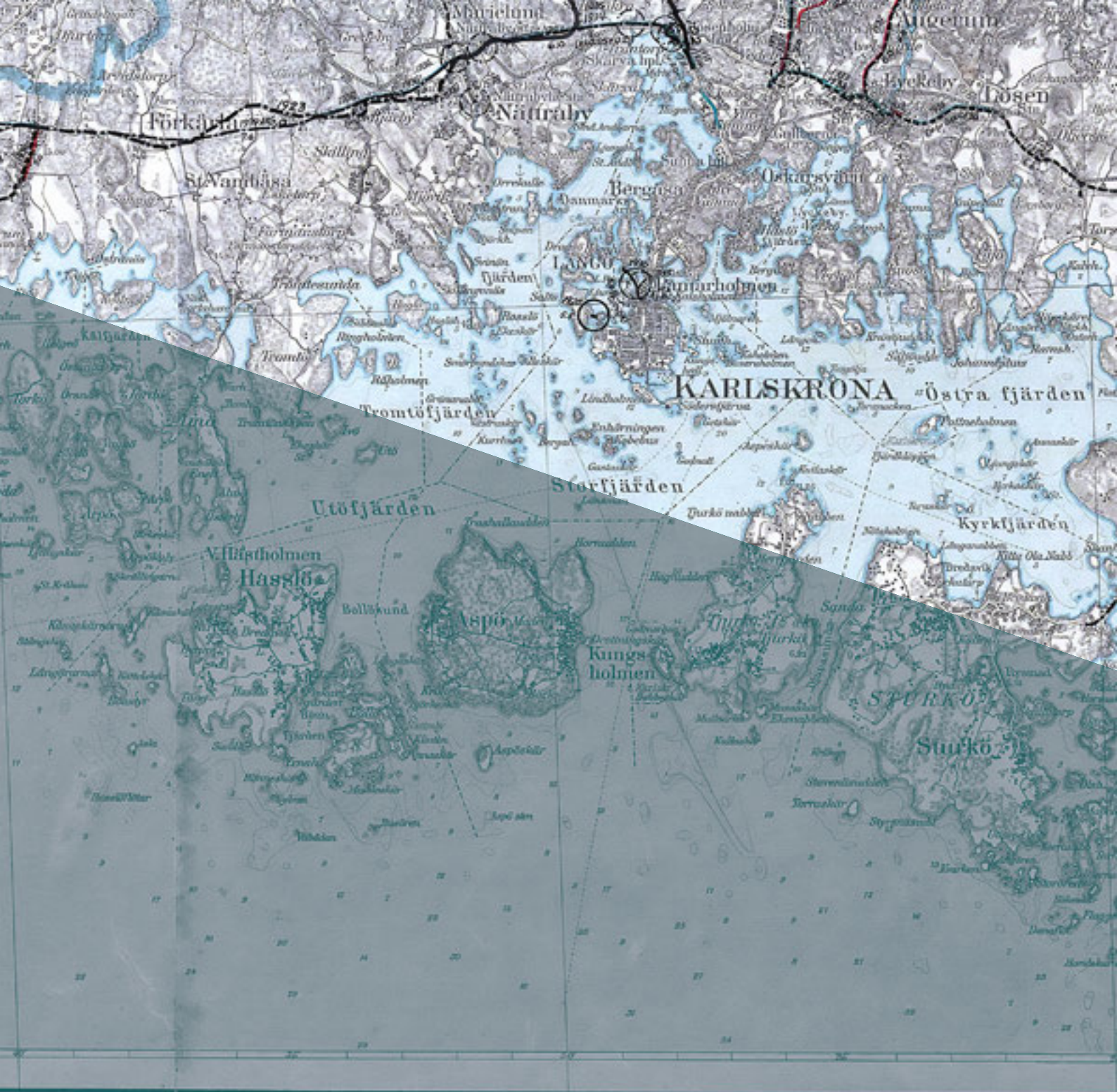
Kort efter krigsslutet reste redaktör Leif B. Hendil till Stockholm för att avveckla organisationen. Han passade då också på att hålla en presskonferens, i Ivar Philipson bostad på Strandvägen 3, för att som han sa, tacka svenskarna. Dagen efter presskonferensen, den 18 maj, rapporterade Riksradiön och alla de stora svenska morgontidningarna om den märkliga flyktingorganisationen som med hjälp av sin flotta på 13 fartyg överförde 1 886 personer från Danmark till Sverige. Förutom danska judar hade organisationen fört över motståndsmän, inofficiell post och andra meddelanden, motståndsmän och en amerikansk pilot över sundet.²⁸³ Några veckor senare erhöll Karl Berman, som en av omkring 1 500 svenskar, däribland hans bröder Nils och Jules Berman, Danmarks frihetsmedalj för sina insatser under ockupationen.

Ivar Philipsons engagemang minskade inte vid krigsslutet. När de omkring 12 000 judiska överlevande kom till Sverige med Röda kors-aktionen vid krigsslutet och de så kallade UNRRA-transporterna under sommaren 1945 blev han verksam ledamot i Kommitté för 1945 års räddade som var Mosaiska församlingen i Stockholms ansvariga organ för hjälpverksamhet för gruppen.²⁸⁴

Noter

- 213 I. P.:s dagbok 2/3 1943, O. 27/3, Yad Vashem's Archives (YVA), Israel. Dagboken finns även publicerad på tyska, se: Katja Happe, Barbara Lambauer & Clemens Maier-Wolthausen (red.), *West- und Nordeuropa Juni 1942–1945, Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945* (Berlin 2014).
- 214 I. P.:s dagbok 5/3 1943, O. 27/3, YVA.
- 215 I.P.:s dagbok 5/3 1943, O. 27/3 UVA.
- 216 Leni Yahil, *Et demokrati på prøve: jøderne i Danmark under besættelsen* (Köpenhamn 1967); Henrik Dethlefsen, *De illegale Sverigesruter 1943–1945: Studier i den maritime modstands historie* (Odense 1993); Sofie Lene Bak, *Ikke noget at tale om: Danske jøders krigsoplevelser 1943–1945* (Köpenhamn 2010).
- 217 Paul A. Levine, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938–44* (Uppsala 1998), se även Gunnar Bjarke, ”De sejlede vandet tyndt i Øresund”, i Nils K. Palmstierna (red.) *Aktuellt och Historiskt: Meddelanden från militärhistoriska avdelningen vid Kungliga militärhögskolan 1968* (Stockholm 1968).
- 218 Göte Friberg, *Stormcentrum Öresund* (Stockholm 1977).
- 219 Svante Hansson, *Flykt och överlevnad* (Stockholm 2004).
- 220 Bjarke (1968), s. 141.
- 221 Carl-Fredrik Palmstierna, *Bränn dessa brev* (Stockholm 1973), s. 212.
- 222 Norbert Masur, Avskrift av telefonsamtal mellan Hugo Valentin och Emil Glück, 11/12 1942, HD 958/ 40, SÄPO:s arkiv (SÄPO), Riksarkivet (RA).
- 223 Pontus Rudberg, *The Swedish Jews and the Holocaust* (Abingdon & New York 2017) s. 211.
- 224 Emil Glück till Gunnar Josephson 2 april 1943, Huvudserien, E1: 5, Judiska Församlingen i Stockholms arkiv (JF), RA; Emil Glück, *På väg till Israel*, (Stockholm 1985) s. 64.
- 225 Heinz Mosse till Fritz Lichtenstein 2/4 1943. Brevet finns återgivet i svensk översättning i Glück (1985) s. 64–65.
- 226 Rudberg (2017) s. 212.
- 227 Hugo Valentin. Avskrift av avlyssnat telefonsamtal 21/4 1943, P 2774, SÄPO, RA.
- 228 Rudberg (2017) s. 212.
- 229 Ingeborg von Rosen & Conrad Pineus, *Minnen och anteckningar* (Stockholm 1946).
- 230 Bjarke (1968) s. 148–149.
- 231 Eli F. Heckscher, Dagbok (Almanack 1943), uppslaget 23 augusti till 2 september, L 67: 115, Eli Heckschers efterlämnade papper, Kungliga Biblioteket.
- 232 Nisell citeras i (Levine 1998), s. 232–234.
- 233 Gösta Engzell, PM, Stockholm 10/9 1943, Avskrift den 11/9 1943 för överlämning till Gunnar Josephson, E2: 2, Flyktingsektionen, JFA, RA.
- 234 Gösta Engzell, PM, Stockholm 10/9 1943, Avskrift den 11/9 1943 för överlämning till Gunnar Josephson, E2: 2, Flyktingsektionen, JFA, RA. Se även Dethlefsen (1993) s. 37.
- 235 Levine (1998) s. 239–243; Bak (2010) s. 30; En sammanfattning av regeringens handlande finns även i Första kammarens protokoll 18/10 1943.
- 236 Friberg (1977) s. 115.
- 237 Bak (2010) s. 27.
- 238 Ivar Philipson till Hans Schäffer, 26/5 1943, Avskrift, Box 3: Folder 4, Hans Schäffer papers, Center for Jewish History (CJH), USA.
- 239 Yahil (1967) s. 292–293; Hansson (2004) s. 256; Bak (2010) s. 28.
- 240 I.P. :s dagbok 4/10 1943, O.27/3, YVA; Yahil (1967).
- 241 I.P.: s dagbok 4/10 1943, O.27/3, YVA; Daniel Brick, ”Judiska musiksällskapet”, *Judisk Krönika* 10:10 (1941). Styrelsen bestod av Moses Pergament, Bertil Mahler, Isak Nissalowitz, Meyer ”Morri” Nidén, Leopold Fridman, Harald Goldstein, Clas Groschinsky, Isaac Grünewald, Marcus Kaplan och Leo Rosenblüth.
- 242 Martin Lamm till Ivar Philipson, 12/9 [10], O.27/2, YVA. Förmodligen feldaterat; Berndt Josephson skickade Philipson ett liknande brev, se i samma volym: Berndt Josephson till Ivar Philipson, Stockholm 14/10 1943.

- 243 Ebbe Munck, *Sibyllegatan 13* (Stockholm 1967) s. 128.
- 244 Inga Gottfarb, *Den livsfarliga glömskan: Överlevande berättar om vägen tillbaka*, Stockholm (2006) s. 102.
- 245 Munck (1967) s. 129.
- 246 Yahil (1967) s. 292–293.
- 247 I. P. :s dagbok 4/5 1943, O.27/3, YVA.
- 248 Ibid; Dethlefsen (1993) s. 61.
- 249 I. P. :s dagbok 4/10 1943, O.27/3, YVA.
- 250 I. P. :s dagbok 5/10 1943, O.27/3, YVA.
- 251 Ibid.
- 252 Ibid.
- 253 Ibid.
- 254 I. P. :s dagbok 6/10 1943, O.27/3, YVA.
- 255 Ibid.
- 256 Ibid.
- 257 Ibid.
- 258 Ibid.
- 259 I. P. :s dagbok 7/10 1943, O.27/3, YVA.
- 260 Ibid.
- 261 Yahil (1967) s. 292.
- 262 Ibid.
- 263 Ibid.
- 264 I. P. :s dagbok 8/10 1943, O.27/3, YVA.
- 265 I. P. :s dagbok 9/10 1943, O.27/3, YVA. Om Rothenborg, se Bent Blüdnikow, *Min fars flugt: Jødiske skæbner i oktober 1943* (Köpenhamn 2013).
- 266 I. P. :s dagbok 10/10 1943, O.27/3, YVA.
- 267 Ibid.
- 268 I. P. :s dagbok 12/10 1943, O.27/3, YVA.
- 269 I. P. :s dagbok 13/10 1943, O.27/3, YVA.
- 270 Folkets Dagblad 16 oktober 1943.
- 271 Yahil (1967) s. 295–297.
- 272 Leif B. Hendil till Ebbe Munck 8/2 1944, 027: 2, YVA.
- 273 Munck (1967) s. 129.
- 274 Yahil (1967) s. 298.
- 275 Thomas Nydahl, *Människans nödvändiga val: Ett reportage om Karl Berman och kampen mot Hitlertyskland* (Tollarp 1986) s. 20.
- 276 Nydahl (1986) s. 20–21.
- 277 Nydahl (1986) s. 23.
- 278 Dagbok (Almanack 1943), L 67: 115, Eli Heckschers efterlämnade papper, KB.
- 279 Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane, *The Jews of Denmark in the Holocaust: Life and Death in Theresienstadt Ghetto* (Abingdon & New York 2020).
- 280 Bak (2010) s. 30.
- 281 Rudberg (2017) s. 215.
- 282 Lars Dencik, ”Historier i historien. Episoder i Förtintelsens svenska marginal”, i Mattias Hessérus, Karin, Kvist Geverts, Pontus, Rudberg & Malin Thor Tureby (red.) *Moderniteten som framgång och tragedi: En vänbok till Lars M Andersson om ett föränderligt 1900-tal* (Lund 2021).
- 283 ”Märklig svensk-dansk illegal organisation”, Svenska Dagbladet 18/8 1945; ”Tyskarna tog två av 1 888 i dansk flyktingtrafik”, *Morgon Tidningen* 18/5 1945; ”Svenska myndigheter strålände förfalskare”, *Stockholms-Tidningen* 18/5 1945.
- 284 Philipson var även i många år ordförande i den svenska sektionen av ORT, Organization for Rehabilitation through Training, en världsorganisation med huvuduppgift att bereda judisk ungdom hjälp till yrkesutbildning. Se: Carl Henrik Carlsson, ”Philipson, släkt”, *Svenskt Biografiskt Lexikon Band 29* (1995–1997) s. 297.

Mosaiska församlingen i Karlskrona: insamlings- och nödhjälpsverksamhet 1936–1956

Harry Rson Svensson

Inledning

Historikern Malin Thor Tureby har visat att den svenska judenheten kritiserades efter andra världskriget för att ha varit passiv och saknat engagemang för Europas förföljda judar. Den bristande hjälpverksamheten debatterades i en internationell och nationell inom-judisk kontext. Enligt Thor Tureby riktades den främsta kritiken mot Mosaiska församlingen i Stockholm. Kritiken handlade om församlingens förda flyktingpolitik rörande viljan att ta emot judiska flyktingar i Sverige och bemötandet av judiska flyktingar inom landet och

framfördes främst av de judiska flyktingar som anlände under 1930-talet och efter andra världskrigets slut.²⁸⁵

Historikern Pontus Rudberg visar dock med sin forskning att kritiken som riktades mot Mosaiska församlingen i Stockholms flyktingarbete var felaktig. De svenska judarna agerade på många sätt för att försöka hjälpa sina trosfränder under hela perioden 1933–1945. Rudberg trycker i stället på att det som verkade tillbaka-hållande i flyktingarbetet var den svenska statsmaktens rigida flyktingpolitik, begränsade ekonomiska resurser och internationella påtryckningar.²⁸⁶

Genom att undersöka insamlings- och nödhjälpsverksamheten inom den Mosaiska församlingen i Karlskrona ges ett lokalhistoriskt perspektiv, samtidigt som kunskapen om hur det judiska flyktinghjälparbetet såg ut vid tiden för andra världskriget breddas. Syftet med bidraget är att undersöka det faktiska flyktingarbetet i en lokal kontext. Vad gjorde Karlskronaförsamlingen för att hjälpa Europas förföljda judar? Vilka former av hjälpverksamhet ägnade man sig åt? Hur definierades och beslutades hjälpverksamhetens utformning?

Källmaterial

Undersökningen utgår från en undersökning av Mosaiska församlingen i Karlskronas arkiv, bestående av mötesprotokoll, föreståndarprotokoll, korrespondens, taxeringslängder, revisionsberättelser, stadgar, insamlingsupprop och teckningslistor. Detta arkivmaterial har kompletterats med tidningsartiklar från lokaltidningarna *Blekinge Läns Tidningar* och *Sydöstran*, samt tidskriften *Judisk Krönika*. Vidare har utskrifter av inspelade samtal använts. Syftet är att utifrån materialet undersöka hur det judiska flyktingproblemet i Europa diskuterades och hur och av vilka hjälpverksamheten inom församlingen organiserades.

Källmaterialet har analyserats genom en komparativ ansats, där Mosaiska församlingen i Karlskronas flyktinghjälparbete kompareras med det hjälparbete som utfördes i andra svenska Mosaiska församlingar.

Den lokala kontexten

Karlskrona är Sveriges enda örlogsstad.²⁸⁷ Staden grundades 1680 för att bli Sveriges nya huvudflottstation, situerad i centrum av det svenska Östersjöväldet. Flottan var Karlskronas dominerande näring och till skillnad från i övriga svenska städer utgjorde sjöofficerskåren stadens elit. Kraven på internationell sjöerfarenhet för avancemang inom officerskåren 1739–1875 gjorde att den internationella erfarenheten var stor. Detta präglade det lokala livet i Karlskrona.²⁸⁸ Även om kraven på internationell erfarenhet släpptes, upphörde inte traditionen förrän omkring 1905.²⁸⁹ Den stora förebilden för den svenska sjöofficerskåren var sedan 1700-talet Storbritanniens Royal Navy och under 1800-talet växte US Navy i popularitet som förebild.²⁹⁰ Historikern Mary Hilson har visat att före 1914 saknades en politisk skiljelinje mellan höger och vänster, de politiska motsättningarna stod i stället mellan två liberala läger. Hon visar vidare att Högerens retorik, hämtad från det Wilhelmska Tyskland, mottogs kallsinnigt i Karlskrona och att det lokala stödet för flottan och Örlogsvarvet inte kopplades samman med nationalism.²⁹¹

Denna liberala politiska tendens fortsatte in i 1930-talet och den 20 april 1933 kunde Marinstaben konstatera att Nazityskland var det största hotet mot Sverige och den svenska demokratin. Nazismen var till och med ett större hot än den internationella kommunismen.²⁹² Flottan hade sedan 1932 stora problem med infiltration och spionage från Sovjetunionen. Detta gjordes genom att Sveriges Kommunistiska Parti, dagens Vänsterpartiet, på Moskväs order etablerade ett kafé och en

bensinstation i Karlskrona. Kaféet användes som en legal front varifrån Marinbasen infiltrerades.²⁹³

Mosaiska Församlingen i Karlskrona – en kort historik

Mosaiska församlingen i Karlskrona grundades 1785 och var den fjärde judiska församlingen som instiftades i Sverige. 1782-års Judereglemente stadgade att judar bara fick bo i Stockholm, Göteborg och Norrköping, de tre svenska städer där judarna ansågs göra störst ekonomisk nytta. Men 1780 hade Fabian Philip flyttat från Stockholm till Sveriges näst största stad²⁹⁴, Sveriges huvudflottstation Karlskrona och fått burskap genom 1779-års religionsfrihetslagstiftning. När 1782-års Judereglemente trädde i kraft blev Philip tvungen att flytta, men under sin tid i staden hade han identifierat att flottan saknade segeldukstillverkning. Örlogsvarvet och flottans övriga produktionsanläggningar var på 1780-talet Sveriges största tidigmoderna industrianläggning. Ställd inför hotet att bli förvisad till Stockholm, Göteborg eller Norrköping erbjöd Fabian Philip flottans befallningshavare, Generalamiral Henrik af Trolle, att bygga en segelduksfabrik till gagn för flottan. Idén gillades av Trolle som hos Gustav III utverkade ett undantagstillstånd från Judereglementets bosättningsrestriktioner för Fabian Philip med familj. När segelduksfabriken stod färdig hade Fabian Philip uppfyllt sin del av avtalet med Flottan och Mosaiska församlingen i Karlskrona kunde instiftas som familjen Philips husförsamling, då det bara var de, som varandes mosaiska trosbekännare, som hade rätt att bo i

Karlskrona. Församlingen var därmed Sveriges minsta mosaiska församling och medlemsantalet kom att förblit litet som en konsekvens av att den lokala ekonomin i Karlskrona krympte under första delen av 1800-talet. Detta berodde på att den svenska staten minskade anslagen till Örlogsflottan.²⁹⁵

Med lagförändringen 1838 blev Karlskrona också möjlig bosättningsort för judar som inte var en del av familjerna Philip och Ruben²⁹⁶. Karlskronas geografiska läge i sydöstra Sverige gjorde staden till en möjlig anlöpshamn för judiska immigranter från Östeuropa. Från 1862 kom Karlskronaförsamlingen därför att bli en immigrationsförsamling, men det var först på 1870-talet, när den lokala ekonomin börjat växa, som det fanns ekonomiska förutsättningar för de östeuropeiska immigranterna att stanna i församlingen. Immigranterna kom på 1880-talet i Karlskrona att bli numerärt fler än ättlingarna till församlingsgrundaren, varför Mosaiska församlingen på 1890-talet bytte karaktär och blev en östjudiskt präglad invandrarförsamling.²⁹⁷

Filantropin har en gammal historia i Mosaiska församlingen i Karlskrona. Då det inte fanns några judiska fattiga att understödja riktade den sig i stället till det kristna majoritetssamhället. Fabian Philip hade från första början sysselsatt Karlskronas fattiga genom att lägga ut arbeten såsom sömnad och spånad från segelduksfabriken i Lyckeby. Det fanns vid tiden ingen ordnad fattigvård i Karlskrona. Amiralitetsförsamlingens kyrkoråd behandlade 1812 frågan om inrättande av en arbetsinrättning, varpå, som framhållits, en hemställan skickades till Fabian Philip om

han inte kunde ytterligare uppmuntra och sysselsätta amiralitetets fattiga. Stadens fattigvårdsinrättning organiserades först 1814 och fick då ett eget hus vid Amiralitetsslätten. Följande år var 594 personer föremål för fattigvård och genom det arbete Philip lade ut blev samtliga understödda. Fabian Philip blev ständigt ledamot av direktionen. För sina insatser inom fattigvården tilldelades Fabian Philip av Karl XIII redan år 1816 guldmedaljen *Illis quorum meruere labores*. Medaljen var av artonde storleken och kungen skrev till landshövdingeämbetet i Karlskrona och framhöll i motiveringen ”den nit och verksamhet som denne man bidragit till styrelsen av Karlskrona stads fattigvårds arbetsinrättning samt den förtjänst han i övrigt äger om de nödlidandes vård inom berörda stad.”²⁹⁸

Sommaren och hösten 1853 hemsöktes Karlskrona av den dittills svåraste koleraepidemin. Drygt 1 000 personer avled i sjukdomen. Stadens ekonomiska elit samlade då in medel till kolerans offer. Tacksägelse med namn på de största givarna infördes i *Blekingeposten* och *Carlskrona Weckoblad*. Av tacksägelsen framgår att Moritz och Leopold Ruben hörde till de frikostiga; de donerade 150 riksdaler riksgäld.²⁹⁹

I det upprop från nödhjälpskommittéen till hjälp för de nödlidande i det av svält drabbade Blekinge som publicerades i *Karlskrona Weckoblad* i april 1869 återfanns såväl possessionat Moritz Ruben som greve Hans Wachtmeister bland undertecknarna. Moritz Ruben var en av godsägarna i Blekinge, en del av länets jordägande elit som hade en naturlig plats i nödhjälpskommittéen, ledd av landshövding Wachtmeister. Av uppropet

framgår att familjen Ruben var involverad i distributionen; gåvor i spannmål till de nödlidande i länets norra delar kunde lämnas till possessionat Moritz Ruben eller till W. L. Thörn.³⁰⁰

I januari år 1869 rapporterade *Carlskrona Weckoblad* från stadsfullmäktigförhandlingarna att Moritz Ruben överlämnat 15 000 riksdaler från Göteborgsgrosshandlaren August Abrahamson som en donation till staden för bygget av arbetarbostäder. Aug. Abrahamssons stiftelse var även med och finansierade den 1920 uppförda sjukhusbyggnaden i Bergåsa. Salomon Philips fond stiftades 1867 och förvaltades av Karlskrona barnhem för flickor. Därutöver inrättade familjen Ruben under de första tre decennierna av 1900-talet flera olika fonder för specifika vård- och utbildningsändamål: Anton och Elise Rubens sjukvårdsfond för sjuksköterskevård åt mindre bemedlade stiftades 1906; Familjen Rubens stipendiefond för premier till flitiga elever inrättades 1913–1914; Familjen Rubens donationsfond för välgörenhet stiftades 1912; Familjen Rubens premiefond för lärjungar vid läroverket etablerades 1921; Familjen Rubens premiefond för lärlings- och yrkesskolorna stiftades 1924–1925.³⁰¹

Vidare bidrog Mosaiska församlingen i Karlskrona till stadens offentliga och kulturella liv. Oskar Levertings bror Lars Levertin var åren 1896–1924 stadsfogde i Karlskrona stad. Under perioden 1908–1926 var han också rådmän och polismästare i staden. Under Levertings ledning kom poliskåren att väsentligt utökas och stadsfullmäktige godkände de förändringar som Levertin önskade. Åren 1921–1926 var Levertin ordförande för Karlskrona stadsbyggnadsnämnd. År 1926 utnämndes

När Kambers kom till
Afvelsgärde herrgård
talade han sju språk
och inom ett par veckor
lärde han sig svenska.

han till magistratssekreterare och blev med detta chef för magistratens kansli. Lars Levertin var 1930 en av tre föreståndare för Mosaiska församlingen i Karlskrona. Åren 1899–1903 satt han i Karlskrona stadsteaters styrelse. År 1899 blev han invald i Musikföreningen i Karlskrona första styrelse. Han var dess ordförande 1913–1915. Levertin och disponent M. Simon var 1930 invalda i musikföreningens styrelse.³⁰²

Genomgången visar att Fabian Philip och familjen Ruben var aktiva filantroper. De utförde inte välgörenheten i Mosaiska församlingens i Karlskrona namn, men då de fram till 1880-talet utgjorde församlingen, blev välgörenheten en del av det lokala judiska livet i Karlskrona. I början av 1900-talet bidrog fler medlemmar av församlingen till utvecklingen av det offentliga och kulturella livet i Karlskrona.

Bidrag till Hechaluz

Hechaluz-rörelsen har sitt ursprung i Ryssland. Den 7 januari 1919 anordnade den rysk-judiska krigsveteranen Josef Trumpeldor den ryska Hechaluz första kongress i Petrograd. Vid denna kongress fastslogs att Hechaluz medlemmar skulle tränas i agrikulturellt arbete och förberedas för alijs.³⁰³ Rörelsen skulle vara politiskt oberoende och öppen för alla judar oberoende av social bakgrund. Från 1920 grundades Hechaluz i flera Centraleuropeiska länder. I Tyskland grundades organisationen 1922–1923. Den första internationella konferensen hölls i Danzig 1924.³⁰⁴

I Sverige etablerades Hechaluz som en avdelning inom den tyska rörelsen när veterinär Emil Glück

våren 1933 reste till Landesverband Hechalutz Deutschlands huvudkontor i Berlin och erbjöd sig att ordna hachschara (utbildning) för dess medlemmar i Sverige. Socialstyrelsen hade etablerat en chaluz-kvot på Emil Glücks begäran. Tysk-judiska ungdomar kunde genom kvoten resa in i Sverige som transmigranter för att under 18 månader utbildas inom lantarbete och sedan resa vidare till det brittiska mandatet Palestina.³⁰⁵

Agronom Edvard Ruben var en av mycket få judiska lantbrukare i Sverige.³⁰⁶ Han blev 1933 uppvaktad av veterinär Emil Glück och advokat Walter Klein, bägge från Helsingborg. De presenterade Hechalutz-rörelsen för honom. Ruben beslutade sig för att ta emot Michael Kambers från Danzig. Edvard Rubens son Sten Ruben var då 15 år och mindes Kambers som mycket språk-begåvad. När Kambers kom till Afvelsgärde herrgård talade han sju språk och inom ett par veckor lärde han sig svenska. Men med herrskapet talade han bara tyska, ”de uttryck han hade lärt sig av Karlsson och de andra jobbarna på gården förstod han skulle inte riktigt passa sig inne på herrgården”. Vad Sten Ruben mindes skall Michael Kambers efter ett års utbildning på Afvelsgärde ha återvänt till Danzig för att organisera utresor till mandatet Palestina och först i sista stund ha genomfört alija.³⁰⁷ Men Rubens minne sviktade något efter nästan 70 år. Malin Thor visar att Michal Kambers var den första chaluzim³⁰⁸ som kom till Sverige och han vistades i landet från första maj till november 1933. Han reste sedan via Tyskland för att bosätt sig på kibbutz Ashdot Jaacov 1934.³⁰⁹

Edvard Ruben tog emot ytterligare två chaluzim. Den man som kom efter Kambers var något äldre och hade studerat juridik vid universitetet. Sten Ruben upplevde att denna person hade upplevt något som gjorde att han var i psykisk obalans. Den tredje personen som utbildades på Afvelsgärde var Kurt Gordan från Berlin. Efter sommaren 1935 åkte han tillbaka till Berlin, men lyckades ta sig ytterligare en gång till Sverige. Denna gång var det Socialdemokraterna som tog hand om honom.³¹⁰ När Kurt Gordan var 16 år kom han som ensamkommande flyktingbarn till Sverige 1938.³¹¹

Keren Kajemet LeYisrael – Judiska nationalfonden

När Theodor Herzl som journalist bevakade rättegången mot den falskeligen spionåtalade franske-judiske officeren Alfred Dreyfuss, blev han övertygad om att den ökande antisemitismen i Europa inte kunde övervinnas och att judarnas situation inte kunde normaliseras på annat sätt än att en judisk stat skapades. År 1896 utkom hans programskrift *Der Judenstaat* och 1897 lyckades han sammankalla den första sionistiska världskongressen i Basel. På mötet grundades The World Zionist Organization och Baselprogrammet deklarerade att målet för sionismen var att för det judiska folket ett genom offentlig rätt garanterat hem i Palestina.³¹²

Keren Kajemet LeYisrael (KKL) grundades under ledning av Theodor Herzl vid den femte Sionistkongressen i schweiziska Basel 1901. Organisationens syfte var att samla in pengar för att förvärva mark i den osmanska provinsen Palestina, av sionisterna kallat Eretz Israel.

I Sverige påbörjades KKL:s arbete 1910.³¹³ Insamlingen kunde ske genom ”pushken”, Den blå bössan, som många sionister hade i hemmet. Bössans utformning standardiserades 1904 och de första bössorna placerades i Theodor Herzls bibliotek. KKL menar att ”under årens lopp har den Blå bössan följt det judiska folket och har blivit en symbol för dess kärlek till Erez Israel (Landet Israel) – en kärlek som ingen förföljelse kunnat förgöra.”³¹⁴ Det samlades också in pengar för trädplantering på de områden som förvärvats i provinsen Palestina. De första träden planterades under 1900-talets första årtionde i Ben Shemen och namngavs till Theodor Herzl-skogen.³¹⁵

I decembernumret 1933 av *Judisk Krönika* redovisades hur mycket privatpersoner hade samlat in till KKL under det senaste året genom Den blå bössan.³¹⁶ ”Bösstömningen” kom att bli ett stående inslag i *Judisk Krönika*.³¹⁷ Tidskriften *Judisk Krönika* grundades 1932 av Daniel Brick med syftet att förmedla kunskap om judisk kultur, tradition, historia och religion. På detta sätt ville han stödja en medveten judisk identitet.³¹⁸ Genom tidskriften går det att se att medlemmar i Mosaiska församlingen i Karlskrona deltog i KKL:s insamlingar.

Under perioden april-september 1936 insamlade B. Katzman, I. Kirstein och W. Seidel in 16 kronor vardera, samt H. Stern 12 kronor i Karlskrona till kampanjen ”1:- kr. i veckan för Palestina”.³¹⁹ *Judisk Krönika* redovisade i juni 1937 Keren Kajemet-insamlingen. Från Karlskrona rapporterades att B. Katzman, I. Kirstein, W. Seidel och H. Stern donerat 20 kronor var genom kampanjen ”En krona i veckan”.³²⁰ Med anledning av

Henrietta Szolds 80-årsdag anordnades en insamling till jordgåva till ungdomsalijan. Givarna publicerades i aprilnumret 1941 av *Judisk krönika*. Karlskroniten fru Rakel Rabinovitz bidrog med 15 kronor. Israel Kirstein och S. Rothstein, båda verksamma i Karlskrona, bidrog med 10 kronor var.³²¹ Vid styrelsemötet den 25 oktober 1942 överlämnade herr Eskil Heyman 55 kronor till kassan som insamlats vid förlovningen mellan hr Heyman, Karlskrona och frk Gordon, Helsingborg. Detta önskade styrelsen uppmärksamma genom att införa en notis i decembernumret av *Judisk Krönika*.³²² Notisen togs in i januarinumret 1943.³²³ När Eskil H och Sylvia Domeratsky ingick bröllop i Karlskrona tog kantor Behr initiativ till en insamling åt KKL – Judiska Nationalfonden. Insamlingen resulterade i 360 kronor.³²⁴ Vid bösstömningen hösten 1955 och våren 1956 kom fru Rakel Rabinovitz på fjärde plats med 438 kronor insamlade till Keren Kajemet.³²⁵

Genomgången av *Judisk Krönikas* redovisning av KKLs ”bösstömningar” visar att flera av Mosaiska församlingens medlemmar, kvinnor och män, deltog aktivt på olika sätt för att samla in pengar till den Judiska nationalfonden. Insamlingen skedde före, under och efter andra världskriget, vilket visar att gåvan var viktig för givarna. De redovisade donatorerna tillhörde samtliga den östjudiska invandringsgruppen. Under perioden 1936–1956 skänkte medlemmar i Mosaiska församlingen i Karlskrona 1 028 kronor till KKL. Enskilt största givare var fru Rakel Rabinowitz som donerade 453 kronor.

Rakel Rabinowitz.

Bild: Privat bild i
författarens ägo.

Mosaiska församlingen i Karlskronas arkiv visar att mer stöd gavs till för det sionistiska projektet. I början av maj 1945 blev Israel Kirstein kontaktad av Wlad. W. Kaplun-Kogan angående hugfästelsen av Segerstedts minne på Hebrew University i Jerusalem.³²⁶ Kirstein var villig att arbeta för detta i Karlskrona.³²⁷ Den 29 maj 1945 hade Kirstein samlat in 925 kronor från 17 medlemmar i Mosaiska församlingen i Karlskrona till Segerstedtseminariet som instiftades på sociologiska avdelningen vid Humanistiska fakulteten på Hebrew University.³²⁸

Den 24 mars 1948 skickade Israel Kirstein en postväxel à 2 600 kronor och tre engelska pund till Clas Groschinsky i Stockholm. Pengarna vidarebefordrades till Jewish Agency.³²⁹ Clas Groschinsky var 1949 medlem i "Förenade Israel-insamlingens" finanskommitté.³³⁰ Ytterligare 1 625 kronor skickades till Groschinsky i april 1950. Dessa pengar var avsedda för "Palestina-Byrån" i Stockholm.³³¹

Wienerbröderna³³²

Roland och Karl Koessler var födda i Wien på 1920-talet. De uppfostrades konfessionslöst då föräldrarna ansåg att religion var något farligt. Mamman var kristen och pappan var jude. I samband med Anschluss, Tysklands annektering av Österrike, anade mamman att sönerna var i fara och ordnade därför med en snabbkurs i den katolska läran hos den lokale prästen i en förort till Wien, som avslutades med att sönerna döptes 14 respektive 16 år gamla. Detta hjälpte dock föga, enligt Nürnberglagarna räknades sönerna som judar.

Pappan hade tidigare avlidit efter sviterna av en stroke. Modern var därför ensamstående. En broder

till modern hade efter första världskriget kommit till Sverige med hjälp av Rädda barnen. Han hade hamnat på ett lantbruk på Gotland och blev kvar i Sverige. Tanken var att bli jordbrukare och han studerade därför vid lantmannautbildningen i Önnestad utanför Kristianstad. Där träffade han en svensk flicka som han gifte sig med. Svärfadern tyckte inte att lantbruk var något att satsa på, varför brodern fick starta en filial av svärfaderns handelsverksamhet i Ronneby.

Efter Anschluss reste Roland Koesslers morbroder till Wien för att hämta sin syster och de två sönerna. Han fick på svenska beskickningen intyga att han tog försörjningsansvaret för dem, varpå de fick inresetillstånd och rätt att uppehålla sig i Sverige under tio månader.

I Ronneby fanns inget högre allmänt läroverk och höstterminen 1939 började därför bröderna Koessler att studera vid det Högre Allmänna Läroverket i Karlskrona. Då morbrodern bodde i Saxemara utanför Ronneby och kommunikationerna inte medgav pendling, inackorderades bröderna Koessler hos järnvägstjänstemannen Ehring på Bredgatan i centrala Karlskrona. Sommaren 1939 hade Karlskrona stad blivit ett militärt skyddsobjekt som var avlyst för utländska medborgare. Polisen uppmärksammades på bröderna och gjorde därför hembesök hos Ehring. Paret var ångerfulla, men poliskonstapeln tog med bröderna till polisstationen och hjälpte dem att författa en ansökan om undantag från reglerna. Vid det här laget hade det tyska konsulatet i Malmö ersatt brödernas österrikiska pass med tyska och ritat in det röda J med vilket alla tyska judars pass märktes från den 5 oktober 1938.³³³ Polistjänstemannen

var således medveten om att han hade göra med två österrikiska pojkar som av Tyskland ansågs vara judar och därför hade flytt till Ronneby från Wien. Dessa två ”judiska” flyktingar hjälpte Karlskronapolisen att stanna inom det militära skyddsobjektet. Sex veckor senare kom polisen tillbaka till Ehrlings med brödernas tillstånd att vistas inom fästningsområdet. Kanske hjälpte det att Lars Levertin varit polismästare 1908–1926 och satt stora avtryck i den lokala polisiära organisationen.

På Högre Allmänna Läroverket betraktades bröderna som katoliker och skolan ordnade med att en katolsk präst från den katolska församlingen i Bromölla kom till Karlskrona för att leda den katolska religionsundervisningen. Av kamraterna på läroverket kom de två bröderna från Wien att kallas ”Wienerbröderna”³³⁴.

Bidrag till Malmö Mosaiska församlings understödsverksamhet

Några judiska flyktingar kunde den Mosaiska församlingen i Karlskrona inte fysiskt ta emot efter sommaren 1939, då Karlskrona stad ingick i det militära skyddsobjektet Karlskrona fästning. Utländska medborgare fick bara uppehålla sig i staden under 24 timmar. Detta beslut upphävdes inte förrän 1956.³³⁵ Därför kom församlingen att kanalisera nödhjälpsarbetet genom andra församlingar.

Malmöförsamlingens flyktinghjälparbete organiserades i liten skala strax efter nazisternas maktövertagande i Tyskland 1933. Då anslogs mindre belopp för genomresande tysk-judiska flyktingar. Församlingen organiserade också under perioden 1933–1938 feriehjem för tysk-judiska barn i Sverige. I november 1938 bildades en från

församlingen fristående organisationskommitté och den fjärde december 1938 bildades Mosaiska församlingens i Malmö hjälpkommitté som skulle leda hjälparbetet inom församlingen.³³⁶

På Mosaiska församlinge i Karlskronas styrelsemöte den 12 januari 1941 beslutades att församlingen skulle avsätta 300 kronor i 1941 års budget för ”understödsverksamhet” som skulle handhas av föreståndarna.³³⁷ Hela summan översändes till Malmöförsamlingens understödsverksamhet för tyska flyktingbarn.³³⁸ Karlskronaförsamlingens samlade skatteintäkter 1941 uppgick till 1 106 kronor. Det fanns detta år 20 skattskyldiga medlemmar.³³⁹ Detta innebar att mer än en fjärdedel av Karlskronaförsamlingens skatteintäkter 1941 gick till flyktinghjälp.

Hösten 1941 skapade de judiska organisationerna i södra Sverige en insamlingskommitté under namnet Arbetsutskottet för hjälp åt hemlösa judar, med säte i Malmö. Organisationen leddes av rabbin E. Berlinger, ordförande, annonschef Karl Berman, sekreterare, och grosshandlare J. Kamras, kassör. Från hösten 1941 till augusti 1944 samlades 52 400 kronor in till nödställda.³⁴⁰ Insamlingskommitténs uppmaning hörsammades av Mosaiska församlingen i Karlskrona som den 12 november 1941 upprättade en teckningslista för hjälp åt hemlösa judar, där 13 församlingsmedlemmar tecknade sig och skänkte 815 kronor.³⁴¹ Utöver pengar samlade församlingen också in kläder. Pengarna sändes genom postväxel till kassör J. Kamras den 21 november 1941. Han såg till att medlen slussades vidare för att understödja hemlösa judar i Polen och Frankrike.³⁴² Till

denna enskilda insamling inflöt ca 32 000 kronor och fem ton kläder som Arbetsutskottet för hjälp åt hemlösa judar kunde slussa vidare.³⁴³

Rabbin Berlinger kontaktade telefonledes föreståndaren för Mosaiska församlingen i Karlskrona, Israel Kirstein, i september 1942 angående hjälpaktionen ”Rädda våra barn!”. Församlingen var villig att hjälpa till, varför Kommittén för hjälp åt hemlösa judar skickade 20 exemplar av uppropen jämte bilder som skulle delas ut till de judiska trosfränderna och ”närmaste omgivningar.” Kirstein ombads att snarast igångsätta insamlingsarbetet, ”då behovet av hjälp växer för varje dag.”³⁴⁴ Israel Kirstein återfanns som en av uppropets undertecknare. Bilderna som medskickades föreställde fyra svältande barn, varav ett var drabbat av kwashiorkor, en sjukdom som drabbar barn som lider av allvarlig proteinundernäring.³⁴⁵

Sensommaren 1941 begärde Mosaiska församlingen i Malmö att ta del av Karlskronaförsamlingens taxeringsuppgifter. Detta reagerade Karlskronaförsamlingen på, troligen ifrågasatte de Malmöförsamlingens begäran, varför ett förklarande brev skickades från Malmö: ”De önskade taxeringsuppgifterna äro avsedda att vara oss till ledning vid uppgörande av förslag till anslagsäskande från de olika församlingarna.” Flyktinghjälpen beräknades 1942 kosta Malmöförsamlingen 68 000 kronor och ”för att i någon mån lindra den tunga bördan för våra församlingsmedlemmar, tänkt anmoda övriga mosaiska församlingar i södra Sverige att bidra till täckandet av ovanstående belopp”.³⁴⁶ Trots invändningen togs en taxeringslängd fram³⁴⁷ som uppenbarligen sändes

till Malmöförsamlingen. Mosaiska församlingen i Malmö skickade den 24 september 1941 en skrivelse till Mosaiska församlingen i Karlskrona och meddelade att församlingen hade varit tvungna att upptaxera sina medlemmar med 1,4 % för att kunna upprätthålla hjälpverksamheten på tidigare nivå. Därför vädjades det:

Vi hoppas också, att församlingen, inseende nödvändigheten av den fortsatta hjälpverksamheten, kommer att bevilja sagda bidrag vilket för Eder församlings del skulle utgöra kr 2 159:-.³⁴⁸

Med tanke på att Mosaiska församlingen i Karlskronas skatteintäkter 1941 uppgick till 1 106 kronor som betalades av 20 skattskyldiga medlemmar³⁴⁹, går det att föreställa sig att församlingsstyrelsen såg en svår uppgift framför sig. Vid styrelsesammanträdet den 28 oktober 1941 föredrogs skrivelse och hemställan från Mosaiska församlingen i Malmö. Något beslut fattades inte utan frågan bordlades.³⁵⁰

Vid styrelsemötet den 30 januari 1942 beslutade styrelsen att det ”större belopp (2 159 kr) för flyktinghjälp” som Malmöförsamlingen begärde av Karlskronaförsamlingen skulle avgöras på det kommande ”allmänna sammanträdet”. Hur stort belopp församlingen skulle bidra med skulle också beslutas på sammanträdet.³⁵¹ Styrelsen föreslog årsmötet att församlingen 1942 skulle bistå Malmöförsamlingens understödsverksamhet

med 500 kronor. 100 kronor skulle skänkas till annan understödsverksamhet.³⁵² Årsstämman beslutade enligt styrelsens förslag, de 100 kronorna anslogs till den egna lokala hjälporganisationen Rodef Chesed. Församlingens skatteintäkter uppgick 1942 till 1 415 kronor som betalades av 23 skattskyldiga medlemmar.³⁵³ Nedan följer församlingens skatteintäkter och bidrag till nödhjälsarbetet i tabellform.

Tabell 1: Skatteintäkter och skattskyldiga medlemmar (kronor respektive antal):³⁵⁴

År	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Skatteintäkter	1 106	1 415	2 085	1 925	2 765	3 210	4 200	3 575	3 410	2 600
Skattskyldiga medlemmar	20	23	23	22	21	23	21	21	21	19

Tabell 2: Mosaiska församlingen i Karlskronas ekonomiska bistånd till flyktinghjälparbete 1942–1950 (kronor):³⁵⁵

År	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950
Malmös hjälpverksamhet	500	500	600	2 200	1 000	500	500		
Rodef Chesed	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Stockholms hjälpverksamhet					1 000				
Karlskronas hjälpkommitté				300					

Till det i Malmö organiserade Arbetsutskottet för hjälp åt hemlösa judar samlades det i Karlskrona in 840 kronor under 1943.³⁵⁶ Årsmötet beslutade att 500 kronor skulle avsättas till Malmö Mos. församlings flyktinghjälp. Ytterligare 500 kronor skulle skänkas till "Arbetsutskottet f. judiska barns räddning / Malmö". 100 kronor avsattes till Rodef Chessed i Karlskrona.³⁵⁷

År 1945 hade församlingens anslag till nödhjälp ökat till 2 600 kronor. Malmöförsamlingen tilldelades 2 200 kronor, Karlskrona hjälpkommitté 300 kronor och Rodef Chessed i Karlskrona 100 kronor. Till ledamöter för församlingens hjälpkommitté utsågs Israel Kirstein, Benjamin Katzman och Rakel Rabinovitz. Hjälpkommittén skulle fördela de medel som församlingen ställt till dess befogande till behövande.³⁵⁸ Nästan hela 1945 års skatteintäkter gick till flyktinghjälpen.

Rodef Chessed

Rodef Chessed³⁵⁹ bildades i februari 1942 av medlemmar i Mosaiska församlingen i Karlskrona med syfte att samla in pengar till hjälpverksamhet.³⁶⁰ Hjälpkassans namn beslutades vara "Välgörenhet för nödlidande". Syftet med kassan var att utöva välgörenhet eller verka för ändamål som ansågs vara förenliga därmed. Kassans medlemmar förband sig att erlagga en avgift om en krona i månaden. Medlemskapet begränsades till medlemmar i Mosaiska församlingen i Karlskrona, "eller som visar intresse för kassan, vinna tillträde. Dock i sistnämnda fall endast efter styrelsens enhälliga beslut." Kassan mottog tacksamt tillfälliga bidrag från icke medlemmar. Enligt stadgarna fick bidrag över 50 kronor

Den första hjälpinsatsen riktades till *Judisk Krönika*. Efter att ha läst om tidningens svåra ekonomi beslutade föreningen att skänka 25 kronor

inte utlämnas utan ett årsmötesbeslut och till enskild person som sökte nödhjälp fick inte mer än 15 kronor utbetalas. Om kassan upplöstes skulle kassans tillhöriga medel tillfalla Mosaiska församlingen i Karlskrona. Kassans styrelse bestod av fyra personer, ordförande Israel Kirstein, kassör Benjamin Katzman, sekreterare Adolf Katzman och inkasserare Eskil Domersky.³⁶¹

Israel Kirstein och Benjamin Katzman hade invandrat till Sverige från Polen i början av 1900-talet. Adolf Katzman var son till Zemach Katzman, som var kusin med Benjamin Katzman.³⁶² Eskil Domersky föddes 1911 i Nöden i Lund och var son till Moses Domersky som invandrat från polska Rajgród.³⁶³ Styrelsens medlemmar tillhörde den östeuropeiska invandringsgruppen i första eller andra generationen, vilket visar att detta var ett initiativ som tagits av denna grupp. Men Mosaiska församlingen i Karlskrona grundades 1785 och var en av de fyra ursprungliga församlingarna i Sverige och hade medlemmar som tillhörde den första generationens väletablerade judiska familjer. För att engagera även dessa skickades speciella inbjudningsbrev.³⁶⁴ Edvard Ruben, i rakt nedstigande led släkt till församlingsgrundaren Fabian Philip svarade svarade snabbt och tackade för inbjudan:

Till svar å er skrivelse av 4 ds. kan jag få meddela, att jag gärna inträder i hjälpkassan "Rodef Chessed" och tackar för inbjudan. Då kassören ju f.n. är bortrest tar jag mig friheten att som beräknad årsavgift för 1942 tillsända eder gm postgiro kr 15:-. Skulle ytterligare utdebitering ske eller erfordras, ber jag få ett meddelande därom.³⁶⁵

Ruben bidrog troligtvis också med socialt kapital och legitimitet genom sin ställning i lokalsamhället.³⁶⁶ Överläkare Nils Levin som var den som betalade högst församlingsskatt 1942 inträdde inte i stödkassan förrän 1944. Kanske tyckte han sig redan bidra tillräckligt. Händelserna i omvärlden, exempelvis mottagandet av de danska judarna 1943 och den ökande informationen om Förintelsen bidrog troligtvis till att han valde att bli medlem 1944.

Den första hjälpinsatsen riktades till *Judisk Krönika*. Efter att ha läst om tidningens svåra ekonomi beslutade föreningen att skänka 25 kronor som skickades genom postväxel den 2 mars 1942.³⁶⁷ Brevet publicerades i sin helhet i marsnumret 1942 av *Judisk Krönika*, som ett uppbyggligt exempel.³⁶⁸ Ytterligare 50 kronor skickades till *Judisk Krönika* den 5 juli 1942. "Samtidigt övergireras 6:- från Herr I. Kirstein, Karlskrona, utgörande prenumerationsavgiften för tidskriften som således gratis skall tillställas Redaktör Holger Carlsson, tidskriften *Trots Allt*."³⁶⁹ Föreningens vilja var att hela beloppet om 100 kronor som Mosaiska församlingen i Karlskrona hade donerat till kassan skulle gå oavkortat till *Judisk Krönika*:

Det är mig synnerligen angeläget att framhålla, att *Judisk Krönika* är det f.n. enda tidningsorgan, som kämpar för judarnas fri- och rättigheter, och bland de judar, som icke nått samhällets sociala "höjdpunkter", har den en trogen läsekrets, och för dem är den ett kamporgan. Att juden har rätt att existera och vara människa är en sak som vi judar inte böra draga i tvivelsmål, men med hänsyn till all propaganda i motsatt riktning i press och radio är det nästan faran

värt att denna propaganda lämnar spår efter sig även hos judarna, som på så vis kunna få vissa mindervärdighetskomplex, och detta måste ju vi judar först av alla gardera oss mot. Kan sedan Krönikan genom att komma i händerna på även icke judiska läsare i någon mån bidra till att dämpa den propagandastorm, som f. n. så ohämmat får blåsa, då är den av vital betydelse för oss alla och har en stor uppgift.³⁷⁰

Medlemmarna i Rodef Chessed ansåg att *Judisk Krönika* var ett motvärn mot den antisemitiska propagandan och moraliskt uppbygglig för de mindre bemedlade judarna i Sverige. Det var därför föreningens första stödinsats riktades till Judisk Krönika. Föreståndare för Mosaiska församlingen under perioden 1942 var agronom Edvard Ruben, överläkare Nils Levin och köpmannen Israel Kirstein.³⁷¹

Under 1942 hade Rodef Chessed 15 medlemmar. Föreningen samlade under året in 484,12 kronor. Under 1942 donerade föreningen 75 kronor till *Judisk Krönika* och 20 kronor till hjälpbehövande. Under 1943 sjönk medlemsantalet till 13 men insamlandet fortsatte. Under året inflöt 156 kronor i medlemsavgifter och 38 kronor i gåvor. År 1943 skänkte föreningen 15 kronor till hjälpbehövande. Under 1944 betalade föreningen också 15 kronor till hjälpbehövande. Den 10 februari 1945 hade föreningen en kassa på 865,39 kronor.³⁷²

De danska judarnas flykt 1943

I november 1943 skapades "Teckningslista för hjälp åt danska flyktingar" Bidragen ställdes till mosaiska församlingens hjälpkommittés förfogande. 16 medlemmar i församlingen tecknade sig och 2 445 kronor samlades in.³⁷³ Pengarna sändes via postväxel till Malmöförsamlingen den åttonde oktober 1943. Då hade Karlskronaförsamlingen redan sänt 1 025 kronor till Malmöförsamlingen en dryg vecka tidigare den 28 september 1943.³⁷⁴

Den andra oktober 1943 meddelade Edvard Ruben Mosaiska församlingen i Stockholm att han var villig att "medverka för beredande av bostäder åt de danska judarna därest svenska regeringens erbjudande antages...". Han erbjöd dem tre lägenheter på två rum och kök, en lägenhet på ett rum och kök. samt eventuellt ytterligare tre rum i familjens egen bostad.³⁷⁵ Erbjudandet kom inte att utnyttjas av okända skäl.

Det var Israel Kirsteins som ledde Mosaiska församlingens hjälpkommitté i Karlskrona. Båtkommissionär Carl Gustafsson från Hasslö hade läst om de judiska flyktingarnas "obarmhjärtiga öde" och uppsökte därför köpman Kirstein för att erbjuda sin hjälp. Gustafsson gick runt bland fiskarhushållen på Hasslö med en teckningslista och kunde efter åtta dagar till Kirstein överlämna 796 kronor. Mer pengar var att vänta då Gustafsson bara täckt halva ön, insamlingen på den andra halvan av ön sköttes av K P Svensson.³⁷⁶ Huvudnäringen var fiske och Hasslöfiskarna brukade landa sin fisk på Bornholm, där de fick bättre betalt för fisken. Banden till Bornholm stärktes också av äktenskapliga

band mellan öarna. Detta kan ha varit en av orsakerna till den stora offerviljan på Hasslö. En annan orsak kan ha varit den starka frikyrkligheten på ön.

Ställda inför ”judeförföljelserna i Danmark” och de danska judarnas flykt deklarerade Karlskrona Kristliga samarbetskommitté genom kontraktsprost Torsten Pihl och ordförande Thore Hermansson den 19 oktober 1943 att:

Jagade som villebråd strömma de arma människorna utblottade på allt in över Sveriges gränser, det gäller att rädda det sista de äga – livet – undan rashatets hantlangare denna demoniska makt, som kastat många tusen människor in i evigheten och åt andra förorsakat namnlöst lidande och elände, nöd och gränslöst umbärande bara för att de tillhöra en viss folkas.

[...]

Det är med den djupaste känslan av tacksamhet mot vår regering, vi såsom kristna erfarit vårt lands regerings inställning till dessa hårt prövade medmänniskor. Det är i sann överensstämmelse med Kristi ande och lära att för den stora världsnödens barn öppna sin dörr. ”Jag var hemlös och I gåven mig härbärge, jag var hungrig och I gåven mig att äta.”³⁷⁷

Citatet ger information om såväl teologiska som politiska ställningstaganden. Politiskt ställde de sig bakom den svenska regeringens förändrade flyktingpolitik och stödet för politiken grundade de i den kristna läran. Samarbetskommittén såg det som en stor uppgift given det svenska folket att ”vara den barmhärtige samariten,

som efter bästa förmåga förbinder det sargade och gjuter balsam i sår, som de av hatet behärskade slagit.” Uppgiften var överväldigande varför kommittén uppmanade alla att hjälpa till med offerbörden. Alla som kände sig manade att ekonomiskt stödja ”hjälpaktionen för de judiska flyktingar” inbjöds därför till en offergudstjänst.³⁷⁸ Den 21 oktober 1943 annonserades programmet för offergudstjänsten. De närvarande skulle få höra på stycken skrivna av F. Mendelsohn-Bartholdy, Schubert, Bach och Hannikainen.³⁷⁹

Offergudstjänsten hölls som planerat söndagskvällen den 24 oktober 1943 av Kristliga samarbetskommittén i Karlskrona och Karlskrona stadsförsamling i Fredrikskyrkan på Stortorget i Karlskrona. Gudstjänsten var samtidigt en manifestation mot rashatet:

Vi kristna äro djupt främmande från allt vad rashat heter, yttrade kontraktsprosten Thorsten Phil i sitt varmt kända inledningstal till offergudstjänsten för judiska flyktingar i Fredrikskyrkan i går kväll. Därmed formulerade han kvällens stämning: en djup medkänsla med de hårt prövade, en stark harm över de över de orättfärdiga våldshandlingarna och en god vilja att bistå de drabbade.³⁸⁰

I inledningsanförandet framhöll prosten Thorsten Phil också att den verkliga initiativtagaren och den drivande kraften till offergudstjänsten var den unga sjuksköterskan Harriet Carlsson. Kyrkan fylldes till sista plats, vilket innebar att mer än 700 personer besökte gudstjänsten och manifestationen. De samlade åhörarna fick

lyssna till köpman Anders Ruuths fiolspel, direktör M. Simons och fru Elsa Nilssons ”utsökta sång”. Huvudtalet hölls av rådman F. W. Flensburg. Han framhöll att judeförföljelserna innebar att det elementäraste av det kristna kärleksbudskapet trampades under fötterna. Folkskollärare Thore Hermansson var sist ut och talade om Jesu Kristi Kärlek: ”För människor, gripna av denna kärlek, existerar inga judeproblem”. Han uttryckte också sin avsky mot terrorn som riktas mot kvinnor och barn. Kollekten som insamlades till förmån för de judiska flyktingarna uppgick till 1 005:04 kronor.³⁸¹ Direktör M Simon tillhörde Mosaiska församlingen i Karlskrona, vilket visar att församlingen var representerad på manifestationen.

Samtidigt som lokalbefolkningen i Karlskrona samlade in pengar till flyktingarna, gjorde flottan räddningsinsatser med sina ubåtar. Den 18 oktober 1943 kunde *Blekinge Läns Tidning* rapportera att två svenska ubåtar räddat sju judiska flyktingar utanför Jyllands kust. ”Danskarna hade flytt i öppna roddbåtar och då de hunnit ett stycke från jylländska landet på väg mot Bohuslän dök tyska bevakningsbåtar upp och öppnade eld mot roddbåtarna.” Genom att uppenbara sig i närheten fick de svenska ubåtskaptenerna tyskarna att upphöra med beskjutningen. Roddbåtarna med flyktingarna eskorterades sedan av ubåtarna till Sverige och Stenungssund.³⁸² Det fanns inom den svenska örlogsflottan en beredskap att ta emot flyktingar från Danmark. I augusti 1943 hade svenska flottan tagit emot 13 danska örlogsfartyg som flytt över sundet. Dessa eskorterades till Örlogshamnen i Karlskrona och förtöjdes

vid mobiliseringskajen. De danska besättningarna vapentränades av svenska flottan och fick själva bevaka fartygen vid förtöjningsplatsen.³⁸³ Detta trots att Karlskrona fästning var stängt för utländska medborgare.

Avslutning

Malin Thor Tureby visar att de Mosaiska församlingarna i Norrköping och Kalmar bidrog till flyktinghjälpen som organiserades på nationell nivå. Norrköpingsförsamlingen bidrog med att bland sina medlemmar göra en extra uttaxering, samt samlade in pengar till Mosaiska församlingen i Stockholms flyktingarbete. Mosaiska församlingen i Kalmar bidrog med 500 kronor om året till Mosaiska församlingen i Malmös flyktinghjälparbete, samt gjorde riktade insamlingar till judiska flyktingar i Europa och till den sionistiska rörelsens projekt i mandatet Palestina. I såväl Norrköping som Kalmar instiftades flyktinghem och mottogs flyktingar som de respektive judiska församlingarna engagerade sig för. De judiska flyktingar som avled under vården i Sverige begravdes på respektive Mosaisk begravningsplats i Norrköping och Kalmar.³⁸⁴

Mosaiska församlingen Karlskronas bidrog genom skatteintäkterna till nationella flyktinghjälparbetet på samma sätt som Kalmarförsamlingen genom att under perioden 1941–1948 slussa 6 600 kronor till Mosaiska församlingen i Malmös flyktingarbete. Likt församlingarna i Norrköping och Kalmar gjordes insamlingar som riktades till särskilda ändamål bland Karlskronaförsamlingens medlemmar. Dessa insamlingar inbragte 4 500 kronor till hjälp åt hemlösa judar i Polen och Frankrike,

hemlösa judar under 1943 samt till de danska judiska flyktingarna. Karlskronaförsamlingen instiftade 1945 dessutom Karlskrona hjälpkommitté som fick 300 kronor från församlingen att fördela till hjälpbehövande. I februari 1942 tog församlingsmedlemmar med östjudisk bakgrund i Karlskrona initiativ till hjälporganisationen Rodef Chesed. Medlemskap kunde bara lösas av medlemmar i den Mosaiska församlingen i Karlskrona, och om någon utomstående önskade medlemskap krävdes hela föreningens samtycke. Församlingen bidrog med 100 kronor per år och tillsammans med insamlade pengar från medlemmarna samt gåvor hade föreningen 1945 samlat in 865,39. Då Karlskrona stad var en del av Karlskrona fästning och avlyst militärt område 1939–1956 kunde inga judiska flyktingar tas emot inom stadens gränser. Därför fanns det inga judiska flyktingar att kunna engagera sig för som i Norrköping och Kalmar.³⁸⁵ Den första gåvan gick i stället till att understödja *Judisk Krönika*. Genom att undersöka Mosaiska församlingen i Karlskronas arkiv och *Judisk Krönika* går det att konstatera att Mosaiska församlingen i Karlskronas medlemmar under perioden 1941–1948 bidrog med minst 12 265,39 kronor, vilket motsvarade 242 249 kronor 2020.³⁸⁶

Under perioden 1936–1956 samlade medlemmar av Mosaiska församlingen i Karlskrona in 6 178 kronor till olika sionistiska organisationer. Dessa var Keren Kajemet LeYisrael – Judiska Nationalfonden, Jewish Agency, Palestina-byrån i Stockholm och Torgny Segerstedt-seminariet på Hebrew University i Jerusalem. Den mest aktive i insamlingarna till såväl flyktingar som de sionistiska projekten var församlingsföreståndaren Israel Kirstein.

Likt Kalmar, engagerade sig även icke judiska Karlskroniter för de judiska flyktingarna. Det var dels polismannen som 1939 hjälpte Wienerbröderna att få tillstånd att uppehålla sig i Karlskrona trots att de var utlänningar, dels ubåtskaptenerna som räddade judiska flyktingar utanför den jylländska kusten. När de danska judarna flydde över sundet samlades 700 karlskroniter för en offergudstjänst och manifestation mot rashatet. Kollekten uppgick till 1 005,04 kronor. Samtidigt samlade Hasslöborna in 796 kronor till Mosaiska församlingen i Karlskronas flyktinghjälp. Detta visar att det fanns en mycket aktiv opinion mot antisemitismen i örlogsstaden Karlskrona och dess omland. Detta är en historisk kontinuitet av det motstånd mot det nazistiska idégodset som uppvisades under 1930-talet då Socialdemokraterna och Folkpartiet framgångsrikt på lokalplanet tog strid mot nazismen, Sveriges Nationella Förbund och *Karlskrona-Tidningen*. Partierna belönades av väljarna och *Karlskrona-Tidningen* gick i konkurs 31 januari 1935. Svenska kyrkan var också en del av detta motstånd, vilket manifesterades 1934 genom att låta klockorna ringa vid Mosaiska församlingen i Karlskronas föreständares bortgång.³⁸⁷

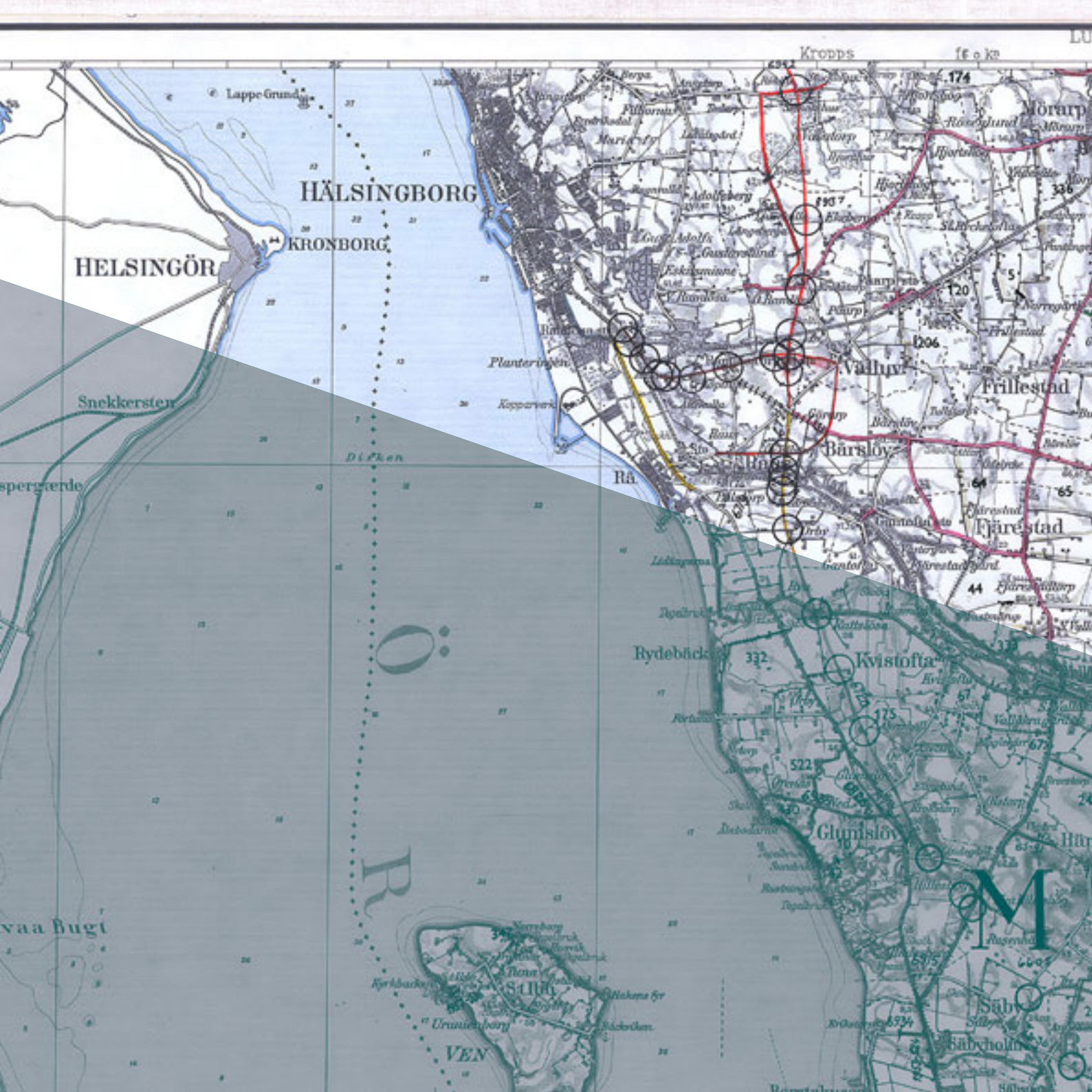
Noter

- 285 Malin Thor, ”Svällvågorna av katastrofen kom också till vår stad’ Hjälpverksamhet inom Norrköpings mosaiska församling i skuggan av Förintelsen”, i Lars M Andersson & Karin Kvist Geverts (red.) *En Problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (Stockholm 2008), s. 179ff.
- 286 Pontus Rudberg, *The Swedish Jews and the victims of Nazi terror, 1933–1945* (Uppsala 2015), s. 329.
- 287 Axel Zettersten, Svenska flottans historia åren 1635–1680 (Norrtelje 1903), s.52f. En örlogsstad är den civila stödjepunkten för en örlogshamn. En örlogshamn är en örlogsflottas hamn. Ordet örlog är ett nederländskt låneord (*oorlog*) och betyder krig. Örlog kom i bruk i svenska flottan under perioden 1635–1656, då det nederländska språket brukades som arbetsspråk inom den svenska örlogsflottan.
- 288 Harry Svensson, *Fabian Philip, familjen Ruben och örlogsstaden: Entreprenörfamiljen som grundade Mosaiska församlingen i Karlskrona 1780–1945* (Stockholm 2017) s. 81ff.
- 289 EEinar Selander, *En bok om vår flotta*, (Stockholm 1907) s. 85.
- 290 Harry R:son Svensson, *Svensk nazism och historiebruk: Fallstudier om flottan och örlogsstaden Karlskrona*, (Malmö 2019) s. 92..
- 291 Mary Hilson, *Political Change and the Rise of Labour in Comparative Perspective: Britain and Sweden 1890–1920*, (Lund 2006) s. 212f; 136f; 146f.
- 292 Svensson (2019) s. 77ff.
- 293 ”Stalins spioner serverade kaffe och sålde bensin i Karlskrona”, *Blekinge Läns Tidning* (BLT) 22/6 2021; Svensson (2019) 148ff.
- 294 De 3 000 båtsmännen som tjänstgjorde varje år i Karlskrona skulle enligt 1686-års kyrkolag räknas in i befolkningsunderlaget, men Kungl. Amiralitetsförsamlingens präster tyckte det var ett sisyfosarbete och vägrade föra in dem i församlingens in- och utflyttningsböcker. Båtsmännen blev därför osynliga för Tabellkommissionen och därmed Sveriges historiska statistik. Perioden 1721 till ca 1820 hade Karlskrona tack vare båtsmännen och annan ditkommenderad personal, Sveriges näst största befolkning. Svensson (2017) s. 87ff.
- 295 Svensson (2017) s. 97ff, 114ff.
- 296 Fabian och Rosa Philip fick bara ett barn, Elionora. Hon giftes bort med Jerachmiel ben Moses Ruben från Hamburg. Enligt judisk sed flyttar bruden efter giftermålet till brudgummen, men i detta fall flyttade brudgummen till brudens familj i Karlskrona.
- 297 Svensson (2017) s. 210ff.
- 298 Svensson (2017) s. 179f.
- 299 Svensson (2017) s. 181f.
- 300 Svensson (2017) s. 182.
- 301 Svensson (2017) s. 182f.
- 302 Janrik Bromé, *Karlskrona stads historia: del III 1862–1930* (Karlskrona 1930) s. 44; 57; 63f; 277; 415; 465; 470; 473.
- 303 Det hebreiska begreppet alija betyder ”att stiga upp”. Inom sionismen betecknar ordet invandring till hemlandet Eretz Israel. En person som genomför alija ”stiger upp ur exilen till ett liv i frihet och hälsa.”, Malin Thor, *Hechaluz –en rörelse i tid och rum: Tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933–1943* (Växjö 2005) s. 48f.
- 304 Thor (2005) s. 78f.
- 305 Thor (2005) s. 392f.
- 306 Emil Glück, *Hachshara and Youth Aliyah in Sweden 1933–1948* (2016) s. 17.
- 307 Minnesanteckningar förda vid samtal med Sten Ruben 8 maj 2001.
- 308 Eleverna i Hechalutz kallades chalutzim.
- 309 Thor (2005) s. 152.
- 310 Minnesanteckningar förda vid samtal med Sten Ruben 8 maj 2001.
- 311 ”Minnesord: Kurt Gordan”, *Dagens Nyheter* 10/2 2017.
- 312 Arthur Hertzberg, *The Zionist Idea: A Historical analysis and Reader* (Philadelphia 1997) s. 199–231.
- 313 <<https://www.kkl.nu/om-oss/historia/>> (21/7 2021).
- 314 <<https://www.kkl.nu/om-oss/bossan/>> (21/7 2021).
- 315 <<https://www.kkl-jnf.org/about-kkl-jnf/our-history-decade-by-decade/first-decade-1901-1910/>> (21/7 2021).

- 316 "Keren Kajemet Redovisning för tiden nov. 1932 – nov. 1933", *Judisk Krönika* 2:8 (1933).
- 317 Sökorden "Bösstömning" och "Bösstömningen" ger sammanlagt 97 träffar i den digitaliserade *Judisk Krönika* på The National Library of Israel, sökning gjord 21/7 2021.
- 318 Nationalencyklopedin, "Judisk krönika" <<http://www-ne-se.ezp.sub.su.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/judisk-krönika>> (21/7 2021).
- 319 "1:– kr. i veckan för Palestina: Karlskrona" *Judisk Krönika* 5:9 (1936).
- 320 "En Krona i veckan Karlskrona", *Judisk Krönika* 6:6 (1937).
- 321 "Jordgåva till ungdomsalijan med anledning av Henrietta Szolds 80-årsdag", *Judisk Krönika* 10:4 (1941).
- 322 Brev skickat 7/12 1942 till *Judisk Krönika*, Rodef Cheseds handlingar, Ö1 :1, Mosaiska Föramlingen i Karlskrona (MFK), Riksarkivet (RA).
- 323 "Rodef Chesed, Karlskrona", *Judisk Krönika* 12:1 (1943).
- 324 "Influtna bidrag, Gyllene boken", *Judisk Krönika* 12:8 (1943).
- 325 "De tio 'bästa' bössorna i Sverige år 5716", *Judisk Krönika* 25:19 (1956).
- 326 Brev från Wlad. W. Kaplun-Kogan till Israel Kirstein 4/5 1945, Revisionsberättelser 1938–1983, B1:1, MFK, RA.
- 327 Brev från Wlad. W. Kaplun-Kogan till Israel Kirstein 14/5 1945, Revisionsberättelser 1938–1983, B1:1, MFK, RA.
- 328 Brev från Wlad. W. Kaplun-Kogan till Israel Kirstein 2/6 1945, Revisionsberättelser 1938–1983, B1:1, MFK, RA; Teckningslista för Karlskrona Mosaiska församlingens medlemmar över bidrag för hugfästandet av av Professor Torgny Segerstedts minne vid universitetet i Jerusalem.
- 329 Brev från Clas Groschinsky til Israel Kirstein 25/3 1948, Revisionsberättelser 1938–1983, B1:1, MFK, RA.
- 330 "I Förenade Israel-insamlingens tecken", *Judisk Krönika* 18:9 (1949).
- 331 Brev från Clas Groschinsky til Israel Kirstein 26/4 1950, Revisionsberättelser 1938–1983, B1:1, MFA, RA.
- 332 Detta avsnitt baseras på en utskrift av ett bandat samtal.
- 333 <<https://www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/judeforfoljelserna-under-1930-talet/ett-i-alla-tyska-judars-pass>> (26/7 2021-07-26).
- 334 Utskrift av samtal med Roland Koessler, hösten 2002.
- 335 Mareile Walter, *Making Plans – Telling Stories: Planning in Karlskrona/Sweden 1980–2010* (Karlskrona 2013) s. 92f.
- 336 Walter Siegel, *Mosaiska församlingen i Malmö 75 år* (Malmö 1946) s. 57ff.
- 337 Protokoll fört vid styrelsemöte 12/1 1941, Årsmötes- samt föreståndarprotokoll 1934–1950, A1:1, MFK, RA.
- 338 Brev från Mosaiska församlingen i Karlskrona till Mosaiska församlingen i Malmö 3/4 1941, Revisionsberättelser 1938–1983, B1:1, MFK, RA.
- 339 Protokoll fört vid styrelsemöte 12/1 1941, Årsmötes- samt föreståndarprotokoll 1934–1950, A1:1, MFK, RA.
- 340 "Insamlingsverksamheten i södra Sverige", *Judisk Krönika* 13:6 (1944).
- 341 Teckningslista för hjälp åt hemlösa judar 12 november 1941, B1:1 Revisionsberättelser 1938–1983, MFK, RA.
- 342 Brev från J. Kamras till Israel Kirstein 24/11 1941, Revisionsberättelser 1938–1983, B1:1, MFK, RA.
- 343 Siegel (1946) s. 59.
- 344 Brev från Kommittén för hjälp åt hemlösa judar till Israel Kirstein 25/9 1942, Revisionsberättelser 1938–1983, B1:1, MFK, RA.
- 345 Kommittén för hjälp åt hemlösa judars upprop Rädda våra barn!, Revisionsberättelser 1938–1983, B1:1, MFK, RA.
- 346 Brev från Mosaiska församlingen i Malmö till Mosaiska församlingen i Karlskrona 25/8 1941, Revisionsberättelser 1938–1983, B1:1, MFK, RA.
- 347 Förteckning på Karlskrona Mosaiska Församlings skattebetalande medlemmars inkomst år 1941, Revisionsberättelser 1938–1983, B1:1, MFK, RA.
- 348 Brev från Mosaiska församlingen i Malmö till Mosaiska församlingen i Karlskrona 24/9 1941, Revisionsberättelser 1938–1983, B1:1, MFK, RA.
- 349 Protokoll fört vid styrelsemöte 12/1 1941, Årsmötes- samt föreståndarprotokoll 1934–1950, A1:1, MFK, RA.

- 350 RA, MFK, A1:1 Årsmötes- samt föreståndarprotokoll 1934–1950.
- 351 Protokoll fört vid styrelsemöte 28/10 1941, Årsmötes- samt föreståndarprotokoll 1934–1950, A1:1, MFK, RA.
- 352 Protokoll fört vid styrelsemöte 17/6 1942, Årsmötes- samt föreståndarprotokoll 1934–1950, A1:1, MFK, RA.
- 353 Protokoll fört vid årsmöte 28/6 1942, Årsmötes- samt föreståndarprotokoll 1934–1950, A1:1, MFK, RA.
- 354 Protokoll fört vid årsmöte 16/8 1943; Protokoll fört vid årsmöte 28/6 1944; Protokoll fört vid årsmöte 28/6 1945; Protokoll fört vid årsmöte 11/7 1946; Protokoll fört vid årsmöte 27/8 1947; Protokoll fört vid årsmöte 20/6 1948; Protokoll fört vid årsmöte 19/9 1949; Protokoll fört vid årsmöte 31/6 1950, Årsmötes- samt föreståndarprotokoll 1934–1950, A1:1, MFK, RA.
- 355 RA, MFK, A1:1 Årsmötes- samt föreståndarprotokoll 1934–1950, Protokoll fört vid årsmöte 16/8 1943; Protokoll fört vid årsmöte 28/6 1944; Protokoll fört vid årsmöte 28/6 1945; Protokoll fört vid årsmöte 11/7 1946; Protokoll fört vid årsmöte 27/8 1947; Protokoll fört vid årsmöte 20/6 1948; Protokoll fört vid årsmöte 19/9 1949; Protokoll fört vid årsmöte 31/6 1950.
- 356 ”Arbetsutskottet för hjälp åt hemlösa judar Redovisning Inkomster:”, *Judisk Krönika* 13:6 (1944).
- 357 Protokoll fört vid årsmöte 16/8 1943, Årsmötes- samt föreståndarprotokoll 1934–1950, A1:1 MFK, RA.
- 358 Årsmötes- samt föreståndarprotokoll 1934–1950, A1:1, MFK, RA.
- 359 דפח ודור. Och som många hebreiska begrepp svåröversatt. Rodef är rätt enkelt. Det betyder ”den som jagar efter” eller i överförd bemärkelse ”eftersträvar”. Chesed är svårare. En sorts grundbetydelse är ’oegennyttig vänlighet/människokärlek’. Tanken är att man ger/gör mer för nästan än vad som kan förväntas. I samband med Gud översätts begreppet ofta med ’kärleksfull godhet’ eller nåd. Uttrycket är därför ett vanligt namn på judiska välgörenhetsorganisationer.”, Minnesanteckningar förda vid samtal med Lena Roos 2021-07-20.
- 360 Herr Simon Brick, brev skickat 2/3 1943 till ”Judisk Krönika”, Rodef Cheseds handlingar, Ö1:1, MFK, RA.
- 361 Stadgar för Rodef Chesed, Rodef Cheseds handlingar, Ö1:1, MFK, RA.
- 362 Svensson (Stockholm 2017) s. 219; minnesanteckningar förda vid samtal med Peter Katzman, barnbarn till Benjamin Katzman 19/7 2021.
- 363 Anna Svensson, *Nöden – en shtetl i Lund*, (Lund 1995) s. 42, 57; minnesanteckningar förda vid samtal med Carl-Henrik Carlsson 20/7 2021.
- 364 Brev skickat 4/7 1942 till Agronom Edvard Ruben Afvelsgårde; brev skickat 4/7 1942 till Doktor Levin Furs sanatorium, Rodef Cheseds handlingar, Ö1:1, MFK, RA.
- 365 Brev skickat 7/7 1942 till kontoristen Adolf Katzman, Rodef Cheseds handlingar, Ö1:1, MFK, RA.
- 366 Svensson (Stockholm 2017) s. 229ff.
- 367 Herr Simon Brick, brev skickat 2/3 1943 till ”Judisk Krönika”, Rodef Cheseds handlingar, Ö1:1, MFK, RA.
- 368 ”Bidrag till Judisk Krönika”, *Judisk Krönika* 11:2 1942.
- 369 Herr Simon Brick, brev skickat 5/7 1943 till ”Judisk Krönika”, Rodef Cheseds handlingar, Ö1:1, MFK, RA.
- 370 Brev skickat 4/7 1942 till Doktor Levin Furs sanatorium, Rodef Cheseds handlingar, Ö1:1, MFK, RA.
- 371 Utdrag av protokollet, hållet hos magistraten i Karlskrona den 27 januari 1941; Utdrag av protokollet, hållet hos magistraten i Karlskrona den 1 december 1941, Årsmötes- samt föreståndarprotokoll 1896–1994, A1:1, MFK, RA.
- 372 Verksamhetsberättelse för Rodef Chesed, Rodef Cheseds handlingar, Ö1:1, MFK, RA.
- 373 Teckningslista för hjälp åt danska flyktingar, Nov 1943, Revisionsberättelser 1938–1983, B1:1, MFK, RA.
- 374 Brev från Mosaiska församlingen i Malmö 8/10 1943, Revisionsberättelser 1938–1983, B1:1, MFK, RA.
- 375 Edward Ruben till Mosaiska församlingen i Stockholm 2 oktober 1943, Allmän korrespondens, Huvudserien, E 1: 5, Judiska Församlingens Arkiv, RA.
- 376 ”Hasslögåva till judeflyktingar”, BLT 23/10 1943.
- 377 ”Hjälp de nödställda”, BLT 19/10 1943.
- 378 ”Hjälp de nödställda”, BLT 19/10 1943.
- 379 ”Gudstjänst för judiska flyktingar.” BLT 21/10 1943.

- 380 "Manifestation mot rashatet", BLT 25/10 1943.
- 381 "Manifestation mot rashatet", BLT 25/10 1943.
- 382 "Svenska ubåtar räddade sju danska judar", BLT 18/10 1943.
- 383 Thomas Roth, "En flotta i exil – danska marinen i Sverige 1943–45", *Marinmusei årsbok 2001*, (Karlskrona 2001) s. 203–218.
- 384 Thor (2008) s. 179–207; Malin Thor "Kommittén för flyktinghjälp, den mosaiska församlingen och flyktingarna i Kalmar 1945–1946", i Lars Berggren et al. (red.) *Sambällshistoria i fokus: En festskrift till Lars Olsson om arbete, migration och kultur* (Malmö 2010) s. 193–211.
- 385 På 1930-talet tog den blivande församlingsföreståndaren Edvard Ruben emot Mikael Kambers, den första tyske ungdomen som kom inom ramen för Chaluz-kvoten. Ytterligare två tyska ungdomar från Hechaluz fick jordbruksutbildning på Afvelsgårde herrgård på 1930-talet.
- 386 Rodney Edvinsson, Johan, Söderberg, "A Consumer Price Index for Sweden 1290–2008", *Review of Income and Wealth* 57:2 (2011) s. 270-292.
- 387 Svensson (2019) s. 93–120.

Ankomna Helsingborg i mars 1945

– en knappt påbörjad resa

Per-Magnus Johansson

Under perioden mellan april 1940 och maj 1945 fanns den tyska ockupationsmakten i Helsingör några tusen meter bort från Helsingborg, och under en del av kriget fanns tysk militär personal stationerad i staden med anledning av permittenttrafiken. I och runt Helsingborg fanns det svenska kustförsvaret i form av stridsvagnshinder, avspärningar och värn tillsammans med militär personal. Ett regemente i, och fasta och mobila luftvärnsbatterier runt staden, bekräftade det utsatta läget. Trots krigsårens Per-Albinlinje och allmänna civila och militära beredskap som på flera sätt innebar en stängd gräns, bibehöll regionen ändå sin karaktär som ett område för fortsatta transporter av både gods och människor. Tyska fartyg stävade regelbundet ut genom sundets norra del, som dessutom sedan juni 1940 försetts med ett tyskt ubåtsnät förankrat norr om Helsingborg, för att förhindra brittiska ubåtar från att

ta sig in i Östersjön.³⁸⁸ Med några avbrott fortsatte den traditionella reguljära färjetrafiken mellan systerstäderna Helsingborg och Helsingör. Förutom den synliga och av myndigheterna överenskomna sundstrafiken fanns också en omfattande illegal gränstrafik. Några få exempel får här kort illustrera denna. Medlemmar ur den danska motståndsrörelsen och andra som i Danmark var efterlysta av Gestapo flydde ofta över sundet och uppehöll sig i staden. I krigsslutet smugglades svensktillverkade vapen avsedda för motståndsrörelsen över från stränderna norr om Helsingborg – med den svenska regeringens goda minne.³⁸⁹

Smuggling av illegal post skedde på regelbunden basis under hela kriget och omedelbart efter dess slut smugglades cigaretter och utländsk valuta in via södra Sverige, och i omvänd riktning gick bland annat herr- och damkonfektion och andra lyxvaror. Några fall av

Delar av den lokala Röda Kors-kåren uppställd vid Färjestationen i Helsingborg den 9/3 1945, dagen före de tyska tågen nådde Helsingör.

Foto: Lindberg Foto, ur Helsingborgs museums samlingar.

människosmuggling avslöjades också när fritidsbåtar förde över bland andra baltiska flyktingar från danska sidan till Helsingborgsområdet efter krigsslutet.

Förmodligen är Helsingborg mer känt för att vara en av flera platser i södra Sverige som tog emot de flyende danska judarna under oktoberflykten 1943. Fram till årsskiftet 1944 passerade tusentals danskar genom det stora Ramlösalägre i Helsingborg där de registrerades, erbjöds vård och gavs mat. De flesta sändes omedelbart vidare ut till olika förläggningar, några andra till vänner och bekanta runt om i Sverige. De omkring 7 000 människor som tog sig över sundet utgör vad man ibland i Danmark refererar till som *Undtagelsen* – de som räddade sig undan Förintelsen. Senare, under vintern 1944-45, avtalades att de norska medborgare som

skulle komma att hämtas med de Vita bussarna, skulle tas emot i samma anläggning i Ramlösa. Utrustning och mediciner lagrades på plats i väntan på att förhandlingarna med Tyskland skulle nå resultat. Eftersom aktionen kom att omfatta långt fler människor än ursprungligen planerat, ställdes också flera andra lokaler i ordning i staden och regionen. I början av maj 1945 var 2 712 av de totalt 3 573 tillgängliga sängplatserna i Helsingborg belagda och före detta fångar en gång hemmahörande i Norge, Danmark, Polen och Ungern togs till Ramlösa och Helsingborgsområdet. De övriga som räddats under aktionen togs emot på förläggningar i Malmö, Landskrona, Lund och på ytterligare andra ställen runt om i landet.³⁹⁰

I början av juli transporterade Röda Korsets lasarettsfartyg ytterligare krigsfångar till Sverige. De kom närmast från uppsamlingsläger bl. a. i Lübeck. Grupperna bestod främst av frigivna ur olika typer av arbets- och fångläger som tagits om hand och först fått hjälp av FN:s flyktingorgan UNRRA³⁹¹ och det internationella Röda Korset på plats i Tyskland. På nytt aktiverades en liknande mottagningsorganisation i Helsingborg där Ramlösa brunn och flera andra förläggningar tog emot. En rapport från Civilförsvaret från den 1 augusti 1945 visar att 1 245 personer då togs om hand för vård. I början av 1946 var delar av organisationen fortfarande i gång, om än i mindre omfattning.³⁹²

Flera av dessa händelser har i efterhand gestaltas på minnesplatser och konstverk runt om i Helsingborg. Det första avtäcktes redan 1945 och är ett danskt tack från grannlandet för det lokala flyktingmottagandet under hela kriget. Konstverket utgörs av en svart stenrelief formgiven av den danske konstnären Harald Isenstein och föreställer en liten båt fylld med människor i olika åldrar vilken dras i land av två män i uniform. Den placerades först i stadsparken, men sedan 1958 står den vid stadens Rådhus. 1955 avtäcktes en gåva från Norge i form av en bautasten. Under högtidliga former uppmärksammades då tioårsminnet av mottagandet av de norrmän som befriats ur Tyskland med de Vita bussarna. Också den står vid Rådhuset. På byggnadens fasad finns en relief med tillhörande text. Verket föreställer en liten båt på ett stormigt hav, i dess nederkant finns texten *October 1943 a time to remember*. Den avtäcktes 1973 och var ett amerikanskt initiativ

vilket uppmärksammade den judiska flykten över sundet. Runt om i Helsingborg finns andra minnesmärken. I Ramlösa brunn finns sedan 2010 ett större konstverk, formgivet av Ulla och Gustav Kraitz. Det är titulerat *Bakom vågorna* och påminner om platsens roll som mottagningsstation under och efter det andra världskriget. På Pålsgård kyrkogård i norra delen av staden finns en särskild begravningsplats med tillhörande minnessten. Den minner om de polska medborgare som kommit till Helsingborg i samband med Röda Korsets hjälpaktioner vid krigsslutet men som avlidit strax efter ankomsten.

Ytterligare platsspecifika händelser med kopplingar till världskriget finns på andra håll i staden i form av gravar och minnesmärken.³⁹³ Händelserna finns förstås belysta i flera böcker och artiklar, men även i stadens museisamlingar i form av foton och föremål. I samlingarna finns foton från de ovan nämnda tillfällena då före detta fångar och flyktingar omhändertogs i staden. Några av dessa händelser får sin exakta datering i den lokala fotografen Olle Lindbergs arbetsböcker i vilka han noterade dateringar tillsammans med korta nyckelord till bilderna. Dessa tog han för lokala tidningars räkning.

I arbetsböckerna kan man läsa noteringar som exempelvis ur liggaren för året 1943 då de danska judarna flydde över Öresund; ”5/10, Danska flyktingar”, eller i april 1945, då de Vita bussarna ankommit Helsingborg; ”Danska flyktingar på Ramlösa”.³⁹⁴

En fotoserie låter emellertid sig inte sorteras in bland de mer kända. Den dateras till den 10:e mars 1945 och har i fotografens arbetsbok rubricerats ”Röda korsarnas

krigsfångeutväxling. Turkarna”.³⁹⁵ Bildserien innehåller foton föreställande Röda Kors-personal uppställd vid Helsingborgs hamn men till största delen återger den scener med civila som kommit i land vid Helsingborgs färjestation. Sammanlagt togs omkring 600 personer emot och majoriteten av dem var turkar och briter. Flera av turkarna var civila som arbetat eller studerat i Tyskland, medan andra släppts ur olika tyska fång- och koncentrationsläger. Den brittiska gruppen bestod av civila som internerats i läger då Tyskland ockuperat öarna i Engelska kanalen i början av kriget.

Ett stopp på en lång resa

De befriade turkiska och brittiska lägerfångarna och civila hämtades av Helsingborgs Röda Kors-kår i grannstaden Helsingör. De hade kommit dit med tre olika tåg som avgått från Lübeck. De ingick i en personutväxling mellan Tyskland och Turkiet samt Storbritannien. Gruppen togs senare vidare till Göteborgs hamn där det svenska passagerarfartyget *S/S Drottningholm* väntade på att föra dem till bland annat Liverpool och Istanbul. Med på återresan från Istanbul tillbaka till Europa följde tyska civila. Förhandlingarna rörande utväxlingen mellan Turkiet och Tyskland skedde via schweizisk diplomati då alla officiella förbindelser emellan de båda staterna brutits efter den turkiska krigsförklaringen i februari 1945.³⁹⁶

Den turkiska gruppen som nådde Sverige med tågen bestod av drygt 300 personer som delades upp i mindre grupper. Till att börja med fanns det en så kallad ”officiell grupp” av i huvudsak olika slags diplomatpersonal.

I denna ingick 64 personer. Ytterligare en grupp omfattade 127 personer vilka beskrevs av det internationella Röda Korset som turkiska studenter och ”andra medborgare” – de flesta arbetare. Ambassadpersonalen, studenterna och arbetarna hade förklarats icke-önskvärda i Tyskland efter att de diplomatiska förbindelserna brutits. Diplomatgruppen hade förts samman på en plats utanför Berlin och togs senare till Flensburg strax före avresan till Sverige.

Ombord på tågen fanns också en turkisk-judisk grupp vilken bestod av 128 personer vilka var före detta koncentrationslägerfångar från Bergen-Belsen och Ravensbrück.³⁹⁷ Majoriteten av dem hade hållits i Bergen-Belsen avsedda att kunna fungera som brickor i en byteshandel mot tyska civila. Ravensbrückgruppen bestod av ett tjugotal turkisk-judiska kvinnor och barn.³⁹⁸ Många med judisk bakgrund hade lämnat Turkiet under 1900-talet och emigrerat till olika europeiska länder men behållit sina turkiska medborgarskap. Några hade fötts utanför Turkiet som barn till migranter. När andra världskriget bröt ut levde omkring 20 000–25 000 turkiska judar runt om i Europa.³⁹⁹ Fram tills brottet mellan Turkiet och Tyskland hade de diplomatiska förbindelserna varit goda: bara i Berlin levde uppskattningsvis drygt 3 000 turkiska medborgare.⁴⁰⁰ Under tysk ockupation kom flera turkar med judisk bakgrund att kastas i olika läger och fängelser runt om i Europa där de då levde och arbetade – Belgrad, Prag, Österrike, Nederländerna, Tyskland, Polen och Italien.

De brittiska frigivna fångarna som ingick i utväxlingen via Sverige omfattade 296 civila personer i olika

Helsingborg den 10 mars 1945. Förmodligen turkiska arbetare som nyss ankommit Helsingborg med den första färjan av totalt tre.

Foto: Lindberg/Helsingborgs museums samlingar.

åldrar som suttit internerade i olika fångläger i Tyskland. Många av dem kom ursprungligen från Guernsey och Jersey.⁴⁰¹

Erik Bergengren, verksam vid Röda Korset i Helsingborg, redogjorde 1972 för sitt arbete med mottagande och behandling av de befriade lägerfångarna och civila.⁴⁰² Han beskrev ett av de anlända tågen, som ett slitet och brandskadat militärtåg.⁴⁰³ Den svenska Röda Korspersonalen som mötte upp redan på danska sidan hade med sig bland annat svenska tågagnar avsedda för de sjuka och skadade. Vagnarna rullades sedan på tåg färjan i Helsingör för den korta resan över sundet. Tempot var högt och Bergengren mindes själva utväxlingen som laddad:

I Helsingör rådde det vid vår ankomst nu i krigets hektiska och röriga slutskede en otäck, dov och misstänksam ovädersstämning, där vi tyst och målmedvetet enligt uppdrag rörde oss mellan tyska bajonetter och handgranater. Ockupationsmaktens krigsfolk, mest grånade veteraner och 16-årsinkallade pojkar av s.k. sista uppbådet, posterade sammanbitet och barskt underluggtittande vid stationer, tåg och kajer.⁴⁰⁴

Utväxlingen tog flera timmar, mest beroende på kontroller och en omfattande militär pappersbyråkrati. Först efter att tåg färjan lagt ut och nått svenskt vatten, släppte den nervösa stämningen ombord:

... då färjan passerat midsund i östlig riktning och vi alltså befann oss på svenskt vatten, kunde de länge återhålla känslorna på de befriade inte längre undertryckas. Ett öronbedövande jubel bröt fram ur kväljda bröst. Man skrattade, grät och bad böner, man omfamnade varandra, dansade och sjöng, allt i den mån vars och ens krafter tillät sådant.⁴⁰⁵

Röda Korspersonalen hade börjat sitt arbete med att ta hand om de f.d. fångarna redan i Helsingör, men kunde ombord på färjan gå mer systematiskt till väga. Bergengren beskriver några av de han träffade och behandlade ombord. Han uppger att merparten av de kvinnliga turkiska fångarna närmast kom från Bergen-Belsen och hade förts dit från andra koncentrations- och fångläger.⁴⁰⁶ Denna grupp bestod av människor i olika fysiska tillstånd, några var äldre, andra barn, några låg på bår och några av dem var utmärklade. Några av dem i transporten mindes Röda Kors-kaptenen som särskilt hårt drabbade. Förutom deras dåliga allmäntillstånd var de tysta och klädda i trasiga kläder. Vissa av de befriade visade tydliga tecken på undernäring. Men han minns också att inte alla kom från lägerfångenskap, flera var i till synes gott tillstånd, välklädda och bar på ett eget bagage. Han visste att gruppen var blandad och också bestod av ambassadpersonal. Han nämner dock inte gruppen med studenter.⁴⁰⁷

Tidningen *Skånska Socialdemokraten* framhöll gruppen av turkiska judar:

Många av utväxlingsfångarna var märkbart tagna av strapatserna i det krigshärjade Tyskland. Särskilt illa ställt var det med de turkiska judarna. De har suttit internerade sedan de diplomatiska förbindelserna bröts mellan Tyskland och Turkiet i aug. i fjol och hade dessförinnan lidit nöd.⁴⁰⁸

I den lokala morgontidningen *Helsingborgs Dagblad* kunde man läsa att många stadsbor hade samlats på Hamntorget då den första färjan från Helsingör skulle lägga till. Av texten att döma rådde det stundtals en uppsluppen stämning då människor jublade och vinkade till varandra. I reportaget bekräftas att flera var undernärda och märkta av fångenskapen. Två turkiska judinnor som levtt i Österrike respektive Belgien berättade om hur de arresterats av polis och förts till läger. Familjerna hade splittrats och om de andra familjemedlemmarnas öden visste man inget.

En annan kvinna berättade om hur hon fötts i Turkiet men kommit att växa upp i Tyskland. På grund av sin judiska börd hade hon senare sänts till ett koncentrationsläger men släppts i samband med den aktuella utväxlingen. Andra befriade berättade för reportern: "Vi har sammandragits från snart sagt hela Europa, Italien, Belgien, Holland, Tyskland, och har blivit satta i koncentrationsläger i Tyskland i egenskap av judar."⁴⁰⁹ Ombord på den första färjan fanns också de turkiska studenterna. Studierna i Tyskland hade avbrutits i samband med den turkiska krigsförklaringen. Av reportagen framgår det att ombord på den första ankomna tåg färjan från Helsingör fanns i huvudsak de

turkiska judinnorna, de manliga studenterna samt en liten grupp briter.⁴¹⁰

Den andra tåg färjan som ankom Helsingborg senare samma dag förde över nästan enbart briter och på den sista, som ankom dagen efter, kom i huvudsak den resterande gruppen av utvisade turkiska diplomater och andra konsulära tjänstemän. Det lokala pansarregementet P2:s orkester spelade Turkiets nationalsång då den sista färjan lade till, men som man kan läsa i reportaget fanns det inget som påminde om föregående dag;

Någon motsvarighet till glädjeyttringarna hos resenärerna på färjorna under gårdagen fanns inte; här var det diplomatisk stelhet och högtidlighet... Majestätiskt tågade diplomaterna i land, de flesta klädda i eleganta pälsar och verserade i sin hållning.⁴¹¹

Efter ankomsten till Helsingborgs färjestation omdirigerades de befriade till olika tåg med både sitt- och sjukvagnar vilka alla hade destination Göteborgs hamn. Delar av den lokala Röda Kors-kåren följde med på tågen norrut. Bergengren beskriver hur han tog hand om en äldre tysktalande man vilken hade rollen som ett slags "reseledare" för diplomatgruppen. Han hade med sig sin turkiska fru och deras barn. Men någon resa till friheten för hans del var det inte fråga om, eftersom han förväntades återvända till Tyskland. Till Bergengren sade han: "...fri, herr Kapten, är jag inte. Jag leder bara diplomatgruppen. Jag ska snart tillbaka till helvetet..."⁴¹²

Bergengren talade också med en tonårig pojke som 1940 tagits från Guernsey då ockupanterna misstänkte

honom för att vara medlem i motståndsrörelsen. Han sändes till ett fångläger i Tyskland och hade inte haft kontakt med sina föräldrar sedan dess. Under sin tid i fångenskap hade han suttit i olika läger i över fyra år.⁴¹³ I den brittiska gruppen fanns det också flera sjuka och skadade men också de som haft helt andra erfarenheter. Några av briterne hade under sina lägervistelser kunnat ta del av viss hjälp från Röda Korset, spelat fotboll och bedrivit amatörteater.⁴¹⁴ Bergengren skriver om en engelsk kvinna som strax innan vidareresan mot Göteborg ropade efter sin man som hon för stunden inte kunde finna. Bergengren fann honom i en annan tågkupé med en smörgås och en öl i handen. Han vägrade dock att lämna den:

Jag lämnar aldrig denna kupé... Bess, min fru alltså, hon pratar så infernaliskt outhärdligt... och har man suttit i prisoncamp i en box på 2 x 3 yards tillsammans med henne i tre år, så måste man förbaske mej vila öronen.⁴¹⁵

Det finns fler exempel på hur ankomsten av de befriade var ett möte med människor som sinsemellan hade haft vitt skilda erfarenheter från sin tid i Tyskland eller från sin fångenskap. Beroende på hur de i fångenskap betraktats av den nazistiska ideologin hade de behandlats helt olika beroende på varifrån de ursprungligen kommit och om de var judar.

I Göteborg

Utväxlingen och ankomsterna från Helsingborg uppmärksammades förstås också i lokalpressen i Göteborg. Morgontidningen *Göteborgsposten* uppmärksammade också skillnaderna inom gruppen bland de som skulle utväxlas:

De turkiska diplomaterna och konsulat tjänstemännen som internerats av tyskarna vid de diplomatiska förbindelsernas avbrytande mellan de båda länderna, embarkerade i går förmiddag... I förhållande till landsmännen som kommit förut, uppvisade de en verklig klädlyx, och även deras bagage gav vid handen att det var folk tyskarna hade gett en bättre behandling.⁴¹⁶

Några i den judiska gruppen bar vid ankomsten fortfarande trasiga kläder och saknade skor, några av kvinnorna var iklädda mansbyxor.⁴¹⁷ Den turkiska legationen, Röda Korset och den Judiska församlingen i Göteborg såg snart till att gruppen försågs med kläder och annan hjälp, bland annat hade gåvor från flera företag möjliggjort inköp av kläder.⁴¹⁸ Också den brittiska legationen försåg de brittiska medborgarna med kläder och annan hjälp. Röda Korset och sex representanter följde med ombord till Liverpool för att assistera med vård. *Göteborgsposten* påpekade att det bland de turkiska studenterna fanns några som såg ogillande på den medföljande judiska gruppen:

De unga turkarna tycktes inte ha gått obesmittade genom de år de tillbragt i Nazi-Tyskland. De räknade sig som en grupp för sig och föreföllo inte ha mycket till övers för sina judiska medresenärer.⁴¹⁹

Guttstadt nämner utväxlingen med *Drottningholm* och återger också uppgiften om att några av studenterna var tydligt ogillande inför den judiska gruppens närvaro på fartyget. De trakasserade särskilt gruppen av kvinnor som anslutit från Ravensbrück och krävde också att få slippa äta i samma matsal ombord på fartyget som de judiska passagerarna. Några av studenterna medverkade senare i ett bokprojekt om utväxlingen. Ingen av dem nämnde att det ens funnits med några turkiska judar på transporten. Det samma gällde också när *Drottningholm* senare ankom Istanbul hamn; i huvudstadstidningen *Vatan* skrevs inte en rad om de judarna.⁴²⁰ *Expressen* skrev att en turkisk diplomat ”med sin tydligt markerade tyskvänlighet” lämnade *Drottningholm* i protest mot ”enhetsklasssystemet” ombord. Den nyheten dementerades dock av den turkiske generalkonsuln i Göteborg.⁴²¹ Marc David Baer, som har skrivit om de turkiska studenterna i 1930- och 40-talens Nazityskland, lyfter fram att både studenterna och ambassadpersonalen hade en långvarig vardaglig relation med en totalitär ideologi som påverkade några av dem.⁴²² Den nazistiska rasideologin identifierade turkar som ett ”europeiskt folk”, och därmed kunde den som bevisade sig vara ”Turk” gå relativt säker i Tyskland.⁴²³ Detta innebar att man tilläts ta del av vardagen i det Tredje riket genom studier och

Turkiska civila redo för avfärd mot Göteborg på perrongen vid Helsingborgs Färjestation den 10/3.

Foto: Lindberg/Helsingborgs museums samlingar.

affärer exempelvis, men också i samband med olika sociala, kultur- och idrottsevenemang.

Men samtidigt som några av studenterna uttryckte bestörtning över till exempel Kristallnatten 1938, menar Baer att det var tydligt att den rädsla som växte fram efter händelsen främst handlade om att som ”Turk” i Berlin bli misstagen för att vara jude.⁴²⁴ Att kunna visa upp ett turkiskt medborgarskap innebar en försäkring och för de turkiska judarna blev detta medborgarskap en fråga om ren överlevnad.⁴²⁵

Med på *Drottningholm* följde också argentinska diplomatfamiljer och svensk ambassadspersonal på väg mot olika beskickningar i utlandet. Ombord fanns också svenska missionärer och en grupp med civila portugiser. De sistnämnda skulle kliva av i Lissabon med den argentinska ambassadpersonalen och de andra i egyptiska Port Said.⁴²⁶ När *Drottningholm* lade ut från Amerikakajen onsdagen den femtonde mars var resans första mål Liverpool, som hon nådde den 23:e, där 287 britter och 8 svenskar klev i land. Därpå väntade Lissabon den 29:e mars, där argentinarna, portugiserna och också 20 svenskar lämnade fartyget. *Drottningholm* avgick omedelbart vidare och kom att i egyptiska Port Said ligga vid kaj under den fjärde och femte april. Vid stoppet lämnade några svenska missionärer fartyget. Därefter väntade sista anlöpshamn, Istanbul.⁴²⁷

På väg mot Istanbul

Samtidigt som *Drottningholm* stävade på väg mot Medelhavet pågick en tät internationell telegramtrafik. Det var den internationella Judiska Världskongressen

(WJC),⁴²⁸ i London som slagit larm och kontaktade den amerikanska krigsflyktingstyrelsen War Refugee Board, (WRB). De sistnämnda koordinerade bland annat judiska hjälpaktioner runt om i Europa från början av 1944.⁴²⁹ Det fanns en farhåga inom WJC att hela den turk-judiska gruppen ombord inte skulle komma att tillåtas gå i land i Istanbul. Eftersom utväxlingsförhandlingarna mellan Tyskland och Turkiet hade skötts med schweizisk diplomati var det oklart om de i den turk-judiska gruppen som länge levt utanför Turkiet, och efter lägervistelserna förstås saknade giltiga turkiska passhandlingar, alls skulle erkännas som turkiska medborgare av myndigheterna i Ankara.

Baer har påpekat att det hände ett flertal gånger att medborgarskapet togs från de turkar med judisk bakgrund som kom i kontakt med sina ambassader och beskickningar runt om i Europa under perioden mellan 1940 och 1944. Medborgarskapen förnyades inte, varpå de blev statslösa och därmed helt utan skydd.⁴³⁰ Hållningen bidrog till att flera av de judar som miste sitt medborgarskap på detta vis kom att mördas i Förintelsen.⁴³¹ Guttstadt uppger att många i den judiska gruppen hade haft korrekta handlingar men mist dem då de ansökt om repatrieringsintyg för att få återvända till Turkiet eller i samband med att de arresterats av tysk ockupationsmakt.⁴³² WJC föreslog att WRB borde kontakta den turkiska regeringen i frågan och om den antydde att de inte tänkte släppa in dem utan pass skulle man vädja om att gruppen skulle släppas in på humanitära grunder.⁴³³

Den 29 mars nådde *Drottningholm* Lissabon, där bland andra de civila portugiserna klev av. Påskbröd, pengar och färsk frukt hade tagits ombord särskilt för den judiska gruppen när fartyget låg vid kaj i Liverpool och också nu fylldes förråden på. Några dagar senare, samtidigt som fartyget fortfarande befann sig på väg in i Medelhavet, bekräftades WJC:s farhåga om att gruppen utan identitetshandlingar inte skulle komma att släppas in i Turkiet. Det turkiska utrikesdepartementet hade vid ett möte med den amerikanska ambassaden framhållit att den judiska flyktinggruppen hade placerats ombord på *Drottningholm* utan ett godkännande från den turkiska regeringen. Det var därför omöjligt att släppa dem över gränsen ansåg man.

Turkiet hade i stället föreslagit att låta undersöka om det vore möjligt att låta den judiska gruppen lämna fartyget redan i egyptiska Port Said för att därifrån transporteras vidare till Palestina. Om den brittiska eller amerikanska ambassaden kunde garantera att den judiska gruppen fick uppehållstillstånd där, eller någon annanstans, så kunde Turkiet tänka sig att låta den tillfälligt komma i land i Istanbul. Det amerikanska svaret vid samtalet var att Turkiets vägran att släppa in flyktingarna möjligen skulle ge dålig publicitet, särskilt som de nyss blivit medlem i FN.⁴³⁴ Dialogen fortsatte.

Den sjunde april, tre dagar före ankomsten till Istanbul, rapporterade E. L. Packer, Chargé d'affaires vid den amerikanska ambassaden i Ankara, till WRB i Washington om läget. Turkiet hade upprepat att de utan identitetshandlingar inte skulle släppas in över gränsen. Den turkiske representanten tillade att få, om

ens någon, av dem hade ju ens hävdad sin turkiska nationalitet. Britterna hade i sin tur meddelat att ett svar om att låta gruppen få resa till Palestina skulle dröja och att de signaler som dittills getts från London inte varit uppmuntrande. Packer hade också varit i kontakt med Einar Modig, minister på den svenska legationen i Ankara för att diskutera frågan. Det svenska förslaget var att om den judiska gruppen nekades att gå i land skulle samtliga i hela den turkiska gruppen hållas kvar ombord för att återvända till Sverige.⁴³⁵ Det amerikanska utrikesdepartementet i Washington avvisade förslaget med att svara att det inte var aktuellt att låta gruppen resa tillbaka. Man betonade att den judiska gruppen fått utstå mycket redan och att det förelåg en risk att de återsändes hela vägen till Tyskland. Målsättningen var i stället att få i land gruppen och hoppas på en lösning i frågan om en transitering till Palestina. Under tiden skulle WRB ge sitt fulla stöd, bland annat genom att finna alternativa destinationer. Skulle det dröja sattes hoppet till UNRRA som fått i uppgift att hitta ett flyktingläger åt den judiska gruppen.⁴³⁶

Fast på gränsen

När *Drottningholm* slog av maskin i Istanbuls hamn den 10:e april med sina kvarvarande 330 passagerare var frågan alltså inte löst. De som tilläts gå i land var de turkiska diplomaterna och tjänstemännen med sina familjer. Ytterligare 8 var utländska diplomater av olika nationaliteter, 88 personer som räknades till gruppen av studenter och utöver dessa gick 36 personer under beteckningen "turkiska medborgare".⁴³⁷ Därtill tilläts

13 personer av andra olika nationaliteter att komma i land. En grupp av de turkiska judarna, vilka beräknades till 70 personer, bedömdes av myndigheterna att kunna släppas i land. Men farhågorna som väckts av WJC vid tiden för avfärden från Sverige besannades då en resterande grupp på minst 80 personer hindrades från att gå i land. Majoriteten av dem omnämndes av den amerikanska ambassaden i Ankara i ett telegram till WRB som ”70 judar utan identitetshandlingar”. Till dessa lades ytterligare sju, också de av judisk börd, vilka uppgavs tidigare ha haft turkiskt medborgarskap men mist det. De resterande tre benämndes som ”tydliga turkiska medborgare utan pass”. Uppgifter om det exakta antalet som förvägrats komma iland varierar dock i källorna.⁴³⁸

Några av studenterna hade saknat pass men ändå tillåtits att gå iland, samtidigt som andra med intyg om medborgarskap utfärdade vid turkiska konsulat ändå vägrats inträde. En representant från WJC beskrev pass-polisens arbete med att identifiera turkiskt medborgarskap som ”uppenbart slumpmässigt”.⁴³⁹

De judar som hindrats från att komma i land i Istanbul placerades på en mindre båt i hamnen där de skulle hållas i väntan på beslut.⁴⁴⁰ Gruppen fick omedelbart hjälp med kläder och förnödenheter från WRB.⁴⁴¹ Den amerikanska ambassaden började undersöka möjligheten att få iland gruppen eftersom det inte fanns sovplatser ombord, inte heller var båten utrustad med ett tillräckligt kök.⁴⁴²

I sjöfartstidningen *Utkik* från 1997 kan man läsa om en svensk sjöman som var besättningsman ombord på

Drottningholm under denna resa. Artikeln handlar om att han länge burit på ett tragiskt minne från resan. Han berättar om att ombord fanns också, ”judar från pinolägren”. Vad han särskilt mindes var att inte alla som ankom Istanbul tilläts gå i land av de turkiska myndigheterna: ”den redan svårt medtagna gruppen förpassades istället till en eländig tillvaro på öppna pråmar, som var förtöjda längs fartygets sjöside”.⁴⁴³ Gruppen som hölls på gränsen släpptes från det tillfälliga boendet i hamnen knappt en vecka efter ankomsten. Efter påtryckningar från den amerikanska ambassaden i Ankara tilläts de komma i land för att inkvarteras inne i Istanbul.⁴⁴⁴ För besättningen ombord på *Drottningholm* var halva uppdraget avklarat när man lämnade Istanbul för att segla åter till Sverige. Med på återresan följde personer med tyskt medborgarskap vilka ingick i utväxlingen mellan Tyskland och Turkiet. Samtidigt som turkiska myndigheter tvekade om att släppa in hela den judiska gruppen, erbjöds andra en plats i landet. Det handlade om de tyskar som redan uppehöll sig i Turkiet och skulle utväxlas men som inte ville återvända till hemnationen. 152 tyska medborgare valde till sist att stanna och inte fullfölja utväxlingen. Den 21 april lämnade Drottningholm Istanbul hamn. Ombord fanns då bland andra 311 tyska medborgare.⁴⁴⁵ Hon återkom till Göteborgs hamn den 4 juni.⁴⁴⁶

Arbetet med att finna en lösning för den judiska gruppen som nu befann sig i Istanbul gick vidare men drog ut på tiden. Tysklands kollaps och kapitulation i början av maj gav WRB anledning att instruera den amerikanska ambassaden i Ankara att fortsatt vänta,

Han berättar om att
ombord fanns också,
'judar från pinolägren'.
Vad han särskilt mindes
var att inte alla som ankom
Istanbul tilläts gå i land

kanske skulle krigshandlingarnas upphörande i Europa leda till att en lösning för den judiska gruppen kunde nås?⁴⁴⁷

Drygt två månader efter att gruppen fastnat på gränsen, uppmärksammade WRB i ett telegram till ambassaden i Ankara att omkostnaderna för de kvarhållna hade kommit att skena i väg. Ambassaden instruerades att försöka hitta en annan boendeform för att reducera de löpande kostnaderna. I samma telegram föreslogs dessutom att de borde införskaffa säker information om vilka länder de olika personerna i gruppen ursprungligen kommit från, och hur de länge de vistats där, för att WRB fortsatt skulle kunna undersöka om det vore möjligt för dem att återvända dit. Men fortfarande var målet att försöka få så många som möjligt vidare till Palestina, förutsatt att nivån för antalet kvotflyktingar tillät det.⁴⁴⁸

I slutet av juni väntande fortfarande 54 personer. Den amerikanska ambassaden kunde då rapportera till Washington att 25 av dessa hade en gång haft turkiskt medborgarskap men berövats detta "enligt turkisk lag" före ankomsten till Istanbul. De övriga 29 rubricerades som statslösa. Om och hur många av dessa som kom att släppas in av de turkiska myndigheterna är oklart. Många sade sig, enligt den amerikanska ambassaden, två månader efter ankomsten ha gett upp tanken på att nå Palestina och önskade istället att få återvända till Europa.⁴⁴⁹ Slutligen kom 20 av de 54 iväg till Palestina, och en grupp – oklart hur stor – släpptes slutligen in i Turkiet efter en längre tids väntan och förhandlingar. Så sent som under våren 1946 sändes de sista som

ankommit med *Drottningholm* i mars 1945 åter till Europa och till nya hemländer som tog emot dem. Hemresorna sörjde Röda Korset för.⁴⁵⁰

När tar ett krig slut?

Drottningholms resa i Sverige i mars 1945 var ett slags preludium till det som väntade efter krigsslutet. Miljontals människor befann sig i rörelse på väg hem eller bort, många helt utan mål. Vid oktober månads början hade visserligen exempelvis 2 miljoner medborgare från Sovjetunionen, 1,5 miljoner fransmän, en dryg halv miljon italienare och 274 000 holländare återvänt till sina hemländer efter fångenskap och tvångsarbete i bland annat Tyskland.⁴⁵¹

Men för många andra innebar krigsslutet bara fortsatt ovisshet och lidande, eftersom det inte fanns några självklara slutdestinationer att söka sig till. Före detta fångar och flyktingar syntes överallt – på tågstationer, vid hamnar eller längs med landvägarna och inte minst i flyktingläger och på förläggningar. Tidigare nationstillhörighet, medborgarskap och tro var faktorer som spelade avgörande roll då flyktingar skulle placeras i mottagarländer efter kriget. Den brittiska tvekan i telegramtrafiken ovan, om att inte tillåta den turk-judiska gruppen att få resa in i Palestina, var ett exempel på komplexiteten som rörde grupper med skyddsbehov.

Palestinafrågan hade rasat sedan länge och kom att eskalera, inte minst omedelbart efter krigsslutet då omvärlden vädjade till britterna om att tillåta en ökad judisk immigration dit. För delar av gruppen på *Drottningholm* var ännu en gräns stängd, den till

Turkiet. De som förvägrades tillträde drabbades av hur den unga och starkt nationalistiska turkiska republiken såg på begreppet *medborgare*. Byggandet av den unga turkiska statsapparaten murade skarpa gränser mellan de som ansågs höra dit och inte. Flera i den judiska gruppen föll offer för en stat som vände dem ryggen. De drabbades en första gång då de systematiskt miste sina medborgarskap under 1940-talet, vidare en andra gång då de nekades återkomst efter befrielsen från den tyska fångenskapen.

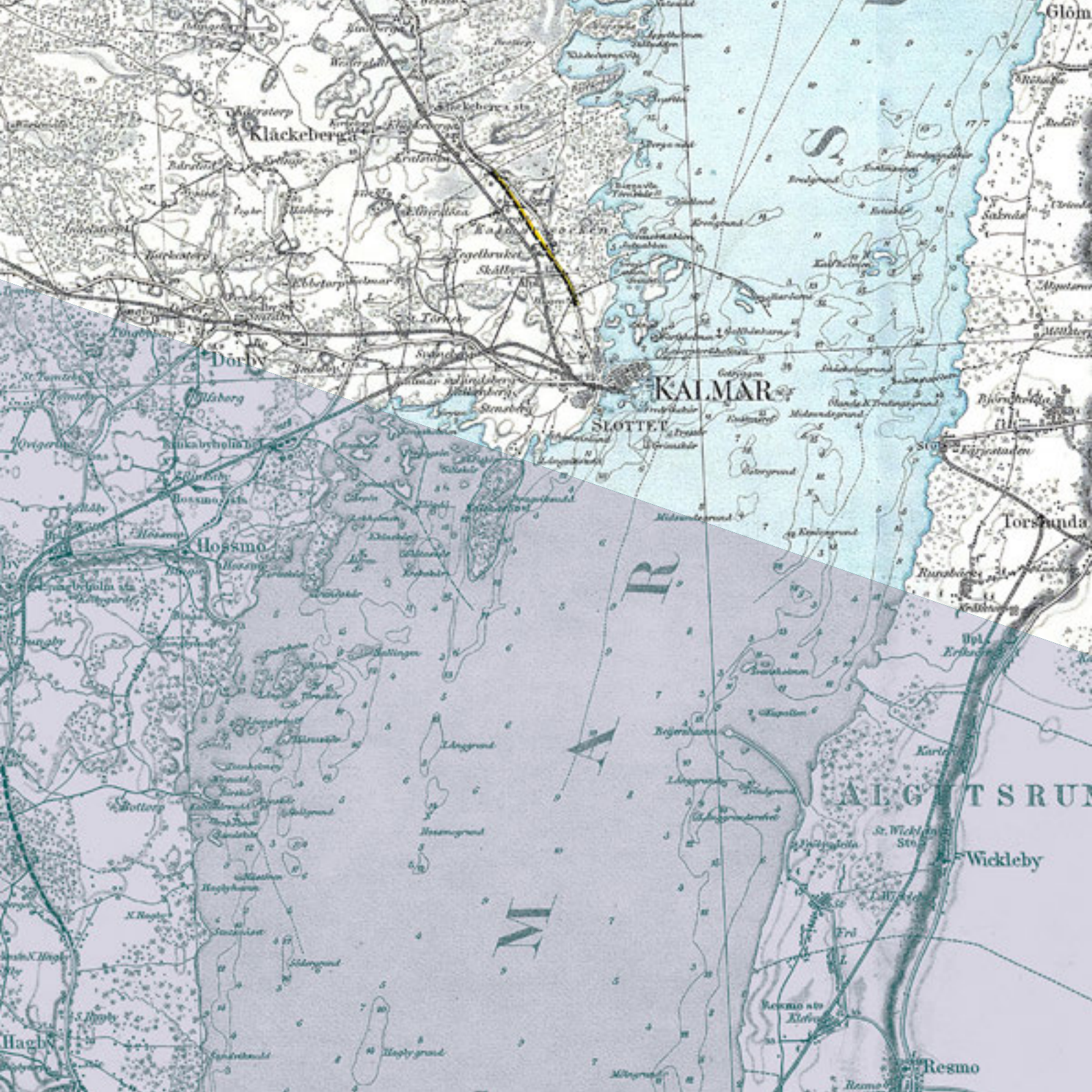
Avslutningsvis är lokal historia sällan enbart lokal. De befriades ankomst till Helsingborg är förvisso ett exempel på flyktingar som når en svensk stad under det andra världskriget men källmaterialet ger också en bild av den vida geografi som omsluter ett flyktingmottagande i krigets slutskede. I den lokala Helsingborgsfotografen Olle Lindbergs arbetsbok sammanfattades alla passerande som ”Turkarna”, en beskrivning som inte riktigt räcker till. Varje omhändertagen person har sin berättelse och sina erfarenheter. För många av de som ankom Helsingborg och Sverige i mars 1945 var resan knappt påbörjad.

Noter

- 388 Sten Henriksson, *Svikande neutralitet, Öresundsspärren: Den svensk-tyska ubåtsspärren i Öresund 1940–1945* (Tallin 2017) s. 85.
- 389 Göte Friberg, Stormcentrum Öresund: *Krigsåren 1940–1945*. (Borås 1977) s. 195.
- 390 Uppgiften om belagda platser i Helsingborg avser den 3/5 1945 och är hämtad ur Folke Schimanski, *Tillbaka till livet: Ramlösa Hälsostrunn – en räddningsstation*. (2010) s. 64. Röda Korset redovisar att den första maj avslutades expeditionen och då hade 15 000 personer räddats. <<https://www.rodakorset.se/om-oss/vita-bussarna/>> (28/4 2021).
- 391 <https://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations_Relief_and_Rehabilitation_Administration> (29/8 2021).
- 392 Schimanski (2010) s. 67.
- 393 Minnesplatserna och monumenten är exempel på både händelsespecifika tack riktade till staden från de som fått hjälp men också, som i Ramlösafallet, exempel på hur majoritetssamhället långt senare skapat en plats som knyter an till minnet av Förintelsen. För diskussion minnesmärken och monument i Sverige, se Tanja Schult "Gestaltningen och etablerandet av Förintelseminnet i Sverige". *Nordisk Judaistik* 28:2 (2017). I Helsingborg finns också gravarna efter allierade flygare och tyska sjömän. Därtill finns ett minnesmärke över de lokala sjömän som omkom under sin tjänstgöring i den svenska handelsflottan under kriget.
- 394 Lindberg Foto, ämnesordnade handlingar, F1 negativregister, Helsingborgs museum.
- 395 Lindberg Foto, ämnesordnade handlingar, F1 negativregister, Helsingborgs museum.
- 396 Cory Guttstadt, *Turkey, the Jews and the Holocaust*. (Cambridge 2017) s. 302.
- 397 Guttstadt påpekar att Internationella Röda korset uppgav att den Turkisk-Judiska gruppen räknades till "fler än 130" och vid något tillfälle 142 personer. Guttstadt (2017) s. 302. Uppgifterna om det antalet av de med judisk börd inom denna turkiska grupp varierar i de olika källorna. I det telegram som sänds från den amerikanska ambassaden den 11/4 när Drottningholm senare nådde Istanbul hamn uppgavs den totala turkisk-judiska gruppen omfatta 147 personer; telegram 11/4 1945, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf> (10/6 2021).
- 398 Guttstadt påpekar att det är oklart huruvida det var turkisk diplomati eller en schweizisk hjälporganisation låg bakom inkluderingen av den judiska gruppen i just denna utväxling. Hon pekar också på att det kan ha varit ett tyskt initiativ. Hon konstaterar att det är oklart varför inte fler turkiska judar ur tyska koncentrationsläger kom att inkluderas i utväxlingen. Guttstadt (2017) s. 299, 303.
- 399 Guttstadt (Cambridge 2017) s. 135.
- 400 Marc David Baer, "Mistaken for Jews: Turkish PhD students in Nazi Germany", *German Studies Review* 41 (2018) s. 6.
- 401 Till gruppen som seglade med Drottningholm anslöt civila portugiser som arbetat i Tyskland men utvisats av tyska myndigheter 1945. De ankom Helsingborg via Danmark dagarna före den brittisk-turkiska gruppen och kom att resa med *Drottningholm* och släppas av i Lissabon.
- 402 Erik Bergengren, "Glimtar från krigsfångetransporterna över Helsingborg 1945", *Minnen från Helsingborg och dess skola* 39 (Stockholm 1972) s. 10–20.
- 403 Ibid. s. 11.
- 404 Ibid. s. 10.
- 405 Ibid. s. 12.
- 406 Ibid. s. 10. Också Guttstadt nämner att flera kvinnor i gruppen förts till Bergen-Belsen från Auschwitz och Ravensbrück. Guttstadt (2017) s. 303.
- 407 Bergengren (Stockholm 1972) s. 18–19.
- 408 "530 interner till Hälsingborg i går", *Skånska Socialdemokraten* 11/3 1945.
- 409 "De friviliga jublade och hurrade vid sin ankomst till Hälsingborg", *Helsingborgs Dagblad* 11/3 1945.

- 410 "De frigivna jublade och hurrade vid sin ankomst till Hälsingborg", *Helsingborgs Dagblad* 11/3 1945.
- 411 "Diplomatfärjan i hamn", *Helsingborgs Dagblad* 12/3 1945.
- 412 Bergengren (1972) s. 13. Min översättning från tyskan.
- 413 Ibid. s. 18.
- 414 "Welcome to Sweden var amerikalinjens hälsning åt hemvändande briter", *Göteborgsposten* 12/3 1945.
- 415 Bergengren (1972) s.14. Även om Bergengren inte nämner det i sin artikel, var tillståndet för några av de befriade briterna också allvarligt, vilket framkommer i dagstidningsreportagen.
- 416 "Tacksam 'kundkrets' bland turkar och briter i två improviserade klädbutiker", *Göteborgsposten* 13/3 1945.
- 417 Signaturen McLaw, "Nya utväxlingsresor med Drottningholm" *Sjömannen* 4 (1945).
- 418 "Timeskorrespondent var GT:s källa", *Göteborgstidningen* 13/3 1945; se också Guttstadt (2017), sidan 304.
- 419 "Turktekniker nazismittade, levde i frihet", *Göteborgsposten* 12/3 1945. Se också "Babylonisk förbistring, stormande glädje", *Göteborgs Handels & Sjöfartstidning* 12/3 1945.
- 420 Guttstadt (2017) s. 305. Marc David Baer har visat på hur tidigare turkiska studenter i text uttryckt antisemitiska åsikter och under sin vistelse i Berlin varit helt ointresserade av de turkiska judar som levde där. Baer (2018).
- 421 "Turk lämnade 'Drottningholm', enklassystemet passade inte", *Expressen* 15/3 1945. Händelsen dementerades dagen därpå i *Göteborgstidningen*. "Timeskorrespondent var GT:s källa", *Göteborgstidningen* 16/3 1945.
- 422 Baer (2018).
- 423 Ibid.
- 424 Ibid.
- 425 Guttstadt (2017) s. 310.
- 426 "Klockan 6 i morgon går Drottningholm", *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 15/3 1945, samt Göteborgs Posten 10/3 1945 "Turkar och briter till Göteborg söndag morgon".
- 427 David L. Williams, *Lifeline Across the Sea: Mercyships of the Second World War and their Repatriation Missions* (Cheltenham 2015) s. 133.
- 428 <<https://www.worldjewishcongress.org/en/about>> (27/7 2021).
- 429 Om WRB:s verksamhet se <<https://www.levandehistoria.se/fakta-om-forintelsen/forintelsen/vad-visste-omvarlden/war-refugee-board-wrb>> (28/7 2021).
- 430 Baer (2018) s. 3.
- 431 Ibid. s 4. (2018).
- 432 Guttstadt (2017) s 307.
- 433 Telegram 28/3 1945, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf>. (10/6 2021).
- 434 Telegram 3/4 1945. Uppgiften om att de flesta i den judiska gruppen ville emigrera till Palestina nämns i ett telegram 30/3 1945, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf> (10/6 2021).
- 435 Telegram 7/4 1945, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf> (10/6 2021).
- 436 Telegram 9/4 1945 nr 405, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf> (10/6 2021).
- 437 Telegram 11/4 1945, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf> (10/6 2021).

- 438 Telegram 11/4 1945, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf> (10/6 2021).
(2021-06-10) Uppgiften som sänts till WRB uppger att den judisk-turkiska gruppen var något mindre än vad Guttstadt angett. Hon anger att 118 personer hindrats från att komma iland. Källan hon åberopar är en rapport från det internationella Röda Korset daterad till den 20/4 1945. Guttstadt (2017) s. 306 (2017). Förmodligen är denna rapport mer tillförlitlig eftersom den skrevs nio dagar efter att WRB-telegrammet sänts och har därför kunnat kompletteras. WRB-telegrammet från den 11/4 mellan amerikanska ambassaden i Ankara och Washington redovisar att 77 turkiska judar vägrats inträde. Men i senare telegram daterade den 16/4 och 16/6 och sända till eller från WRB har antalet rapporterade som förvägrats komma iland ökats till 112 personer. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf>.
- 439 Guttstadt (2017) s 306.
- 440 Telegram 11/4 1945, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf> (10/6 2021).
- 441 Telegram 12/4 1945, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf> (10/6 2021).
- 442 Telegram 15/4 1945, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf> (10/6 2021).
- 443 ”Gåtan med s/s Drottningholms judar löst!”, *Utkik* 2 (1997).
Artikeln refererar till ett tidigare nummer av tidskriften. Via den judiska församlingen i Göteborg fick han och tidningsläsarna bekräftat från Yad Vashem att utväxlade judiska före detta koncentrationslägerfångar hade varit med på ett svenskt fartyg som lämnat Sverige i mars 1945.
- 444 Telegram 15/4 1945, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf> (10/6 2021).
- 445 Telegram 25/4 1945, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf> (10/6 2021).
- 446 ”Tyskarna komna till Göteborg, intet klart om vidarebefordran. Ett 20-tal Teheransvenskar på Drottningholm”, *Göteborgs Handels och Sjöfartstidning*, 4/6 1945.
- 447 Telegram 10/5 1945, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf> (10/6 2021).
- 448 Telegram 16/6 1945, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf> (10/6 2021).
- 449 Telegram 28/6 1945, Box 47, Programs with Respect to Relief and Rescue of Refugees – Evacuations to and Through Turkey – Evacuation to and Through Turkey, Vol. 1 (1) fdr library. <http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb1054.pdf> (10/6 2021).
- 450 Guttstadt (2017) s. 308.
- 451 David Nasaw, *The last million: Europes Displaced Persons from World War to Cold War* (New York 2020) s. 8.

Ett vitt skepp kommer lastat

De överlevande, den mosaiska församlingen och Beredskapssjukhuset i Kalmar

Malin Thor Tureby

De vita skeppen kommer till Kalmar

Våren och sommaren 1945 anlände evakuerade koncentrationsfångar till Sverige genom två aktioner. Tusentals överlevande kom, först genom en expedition organiserad av Röda Korset. Det är främst denna aktion, ofta kallad ”de vita bussarna”, som omnämns i olika sammanhang när de svenska räddningsaktionerna i slutet av andra världskriget diskuteras. De vita bussarna och svenska Röda Korsets ordförande Folke Bernadotte har sedan 1945 varit en del av minnet och berättelsen om Sverige och Förintelsen.⁴⁵² Mindre känd eller omskriven är den andra aktionen som genomfördes under sommaren 1945.⁴⁵³ Den fick i sin samtid även mindre uppmärksamhet i pressen och är inte på samma sätt en del av berättelsen om Sverige och Förintelsen, som de vita bussarna.⁴⁵⁴ Aktionerna, som ibland kallas för de vita skeppen, genomfördes i samarbete med UNRRA och administrerades av Civilförsvarsstyrelsen i Sverige.

Den 1 juni 1945 beslutades det att Sverige skulle omhänderta 10 000 utländska medborgare av olika nationaliteter från Tyskland och tidigare ockuperade områden av Tyskland. Personerna som skulle omhändertas skulle förmedlas av UNRRA. Civilförsvarsstyrelsen var den myndighet som, i samråd med andra myndigheter, skulle vara verksam för omhändertagandet av de sjuka utlänningarna i Sverige.⁴⁵⁵ Vistelsen i Sverige förutsattes att bli tillfällig från 1–6 månader och resan till respektive hemland skulle ordnas så snart det fanns förutsättningar för att göra så.⁴⁵⁶

Sex fartyg skulle transportera de överlevande till Sverige från Tyskland. Varje skepp skulle alltså göra flera turer. Fartygen utrustades särskilt för dessa transporter med bland annat liggplatser och utspisningsutrustning, vilket det redogörs för i detalj i en promemoria från Civilförsvarsstyrelsen.⁴⁵⁷ Ett av fartygen, *Prins Carl*, som var det skepp som transporterade patienter till Kalmar, bemannades med flottans personal.⁴⁵⁸ Till de

övriga fartygen anställdes speciellt rekryterad läkar- och vårdpersonal.

I Tyskland organiserades genom svenska Röda Korsets försorg en patientförläggning i Lübeck. Patienterna anlände dit i huvudsak med tåg, registrerades och utvaldes för vidare transport till någon av de mottagande orterna i Sverige. Majoriteten av dem kom från koncentrationslägret Bergen Belsen, som fungerade som uppsamlingsplats för före detta koncentrationslägerfångar från hela den brittiska ockuperade zonen.⁴⁵⁹ Representanter från svenska myndigheter besökte Bergen Belsen i slutet av juni 1945 och konstaterade att patienternas tillstånd var sämre än väntat och att det därför var viktigt att vaccinera den svenska personalen som skulle ta hand om dem. Det var britterna som valde ut vilka patienter som skulle skickas till Sverige, men Civilförsvarsstyrelsen hade förhandlat fram att enbart patienter som klarade av att resa och som förväntades bli helt eller nästan helt återställda i Sverige skulle väljas ut. Därtill hade Civilförsvarsstyrelsen meddelat britterna att patienter som led av epidemiska sjukdomar eller som var sinnessjuka inte kunde komma ifråga.⁴⁶⁰

Enligt Civilförsvarsstyrelsens promemoria skulle de överlevande som omväxlande omnämns ”utlänningsarna” eller ”fd internerade” i dokumentet, mottas i Sverige på olika orter: i Malmö/Helsingborg/Lund skulle 5 000 konvalescenter samt 2 500 sängliggande sjuka placeras på sjukhus och förläggningar som skulle upprättas av Civilförsvarsstyrelsen. I Stockholm skulle 1 200 placeras på sjukhus i Sigtuna, och i Göteborg, Mölndal och Uddevalla skulle 700 sängliggande

placeras. På beredskapssjukhusen i Norrköping och Kalmar skulle 300 sängliggande sjuka placeras i varje stad. Efter ankomsten till Sverige skulle utlänningsarna hållas i karantän i minst 3 veckor.⁴⁶¹

Det kan vara en slump eller ett sammanträffande, men på samtliga av de huvudorter (Stockholm, Göteborg, Malmö, Norrköping och Kalmar) som utsetts att motta de överlevande var även orter där det fanns mosaiska församlingar. Församlingarna kom att på olika sätt engagera sig i mottagningen av de överlevande som kom till Sverige och till just deras städer och församlingar. Så även i Kalmar.

Kalmar mosaiska församling och Europas förföljda judar

Kalmar mosaiska församling grundades i slutet av 1887 av flyktingar eller emigranter från östra Europa som flytt undan pogromer, antisemitism och fattigdom. Församlingen i Kalmar var alltid liten. I slutet av 1800-talet bestod Kalmars judiska befolkning av ett hundratal personer, efter det sjönk antalet kontinuerligt.⁴⁶² I början av 1940-talet hade församlingen 36 vuxna medlemmar.⁴⁶³

Jag har tidigare publicerat två undersökningar om vilka former av hjälpverksamhet som förekom inom ramen för församlingen och hur dessa verksamheter förändrades över tid.⁴⁶⁴ Dessa undersökningar grundades empiriskt i en genomgång av Kalmar Mosaiska församlings arkiv. I församlingens arkiv finns exempelvis dokument från olika hjälpkommittéer som grundades i staden i samband med de danska flyktingarnas ankomst 1943 och att de överlevande anlände i staden med de

vita skeppen sommaren 1945. De hjälpkommittéer som grundades i Kalmar bestod dock inte enbart av församlingsmedlemmar, utan även av icke-judiska kalmarbor. Anledningen till att kommittéernas dokument bevarats i den mosaiska församlingens arkiv, beror sannolikt på att församlingens ordförande, Sigismund Fürstenberg, även var ordförande i de olika hjälpkommittéer som fanns under olika perioder i Kalmar. Det är därför exempelvis svårt att skilja mellan brevväxling som rör hjälpkommittéerna eller korrespondens som rör församlingen, eftersom Fürstenberg ofta står som mottagare eller avsändare oavsett vilken instans som är inblandad. I denna text återanvänder och bygger jag vidare på mina tidigare publicerade studier om hjälpverksamheten för flyktingar i Kalmar. I föreliggande text har jag även arbetat med Beredskapssjukhusets arkiv. Det arkivet består främst av korrespondens mellan personal på Beredskapssjukhuset i Kalmar och olika myndigheter, hjälporganisationer och privatpersoner från åren 1945–1946 när centrallasarettet i Kalmar blev ett beredskapssjukhus för omhändertagande av befriade koncentrationslägerfångar eller så kallade repatriandi. Den kronologiska tonvikten i föreliggande text är därför centrerad kring 1945.

Redan under 1930-talet bidrog dock den Mosaiska församlingen i Kalmar på olika sätt till den hjälp- och flyktingverksamhet som bedrevs för judiska flyktingar. Det bildades till exempel en understödsfond 1938 för hjälp åt flyktingar undan "nazistförföljelserna" och sex judiska flyktingbarn, som kommit till Sverige genom den så kallade barnkvoten, omhändertogs av enskilda

församlingsmedlemmar i november 1938.⁴⁶⁵ Den mosaiska församlingen i Kalmar deltog och bidrog således under 1930-talet till en nationell judisk flyktinghjälp, som främst administrerades från församlingen i Stockholm. Hösten 1943 anlände danska flyktingar till Kalmar. Två dagar efter deras ankomst bildades den danska kommittén för flyktinghjälp i staden. Församlingens ordförande, Sigismund Fürstenberg, var ordförande i hjälpkommittén – som bestod av både icke-judiska och judiska kalmarbor. Kommittén samlade in pengar till och ordnade aktiviteter för de danska flyktingarna, varav majoriteten var mosaiska trosbekännare.⁴⁶⁶ I början av januari 1945 upplöstes kommittén, efter att ha verkat för och utbetalat ungefär 9 000 kronor till olika flyktingar och flyktingverksamheter sedan 1943.⁴⁶⁷ Några dagar efter att kommittén upplöstes meddelade dock länsarbetsnämnden att dess fortsatta existens var önskvärd, eftersom ytterligare omkring 400 flyktingar från tyska koncentrationsläger väntades till Kalmar. Kommittén beslutade därför att den skulle fortsätta att "hjälpa nazismens offer", men att kommitténs namn skulle ändras till "kommittén för flyktinghjälp", eftersom de väntade flyktingarna var av skilda nationaliteter.⁴⁶⁸

Hjälpkommittén i Kalmar skilde sig från hjälpkommittéer i andra mosaiska församlingar eller städer med judisk befolkning, emedan kommittén tog sitt namn efter vilka nationaliteter på flyktingarna som den hjälpte, inte efter vilka som hjälpte. Även icke-judiska personer var medlemmar av kommittén i Kalmar. Det var snarare en lokal identitet och gemenskap som låg till grund för hjälpverksamheten. Kommitténs insamlingsupprop

vände sig inte heller enbart till den judiska befolkningen i Kalmar, vilket var fallet med flera andra upprop och insamlingar i andra mosaiska församlingar.⁴⁶⁹ När ett upprop ”för hjälp till koncentrationslägrens offer” publicerades i lokalpressen, *Barometern* och *Östra Småland*, vände sig texten till samtliga personer som läste lokaltidningarna. Läsarna ombads sända sina bidrag till tidningarnas redaktioner eller att teckna sig för ett belopp på de listor som var utlagda på stadens banker och affärer, så även i grannstaden Nybro.⁴⁷⁰ Grosshandlare L. Feinbaum, medlem av den mosaiska församlingen i Kalmar, var flyktingkommitténs kontaktperson och ansvarade för insamlingen i Nybro.⁴⁷¹ Även om kommittén således inte var en judisk hjälpkommitté per se och inte enbart hjälpte judiska överlevande som vårdades i Kalmar, ledde en medlem av den mosaiska församlingen insamlingsarbetet i grannstaden Nybro. Detta skulle kunna vara en indikation på att det främst var judar såg sig manade att hjälpa de överlevande som kommit till Kalmar. Vid en granskning av namnen på dem som har skänkt pengar framgår dock att majoriteten av givarna var icke-judar, av efternamnen att döma. De flesta skänkte en krona. Större belopp på 50 till 200 kronor hade dock enbart skänkts av personer med judiska efternamn.⁴⁷² Vid en jämförelse mellan hur många personer som tecknat sig för belopp på de två lokala tidningarnas redaktioner framgår att betydligt fler – 26 personer – hade tecknat sig för belopp på listan hos den socialdemokratiska tidningen *Östra Småland* i jämförelse med 3 personer på listan hos den borgerliga tidningen *Barometern*. Det är dock vanskligt att dra

De flesta skänkte en krona. Större belopp på 50 till 200 kronor hade dock enbart skänkts av personer med judiska efternamn.

några definitiva slutsatser om givarnas kön, parti- eller religionstillhörighet, eftersom flera bidragsgivare enbart tecknat sina initialer. De fullständiga namn som förekommer belyser dock att det fanns såväl män som kvinnor, judar och icke-judar bland givarna – men att de högre beloppen enbart tecknats av personer med judiska efternamn samt att fler personer tecknat sig för bidrag hos den socialdemokratiska tidningen än hos den borgerliga tidningen. De insamlade pengarna användes för att underlätta eller sätta en guldkant på de överlevandes tillvaro. I brev adresserade till kommitténs ordförande Sigismund Fürstenberg tackar de överlevande till exempel för apelsiner, brevpapper och blusar.⁴⁷³ Annan korrespondens vittnar om att kommittén även bekostade insättandet av tandproteser sedan Medicinalstyrelsen beslutat att inte finansiera sådan tandvård.⁴⁷⁴

Bortskickade, missnöjda och polisanmälda patienter vid Beredskapssjukhuset

Sigismund Fürstenberg förde även de överlevandes talan rörande klagomål över förhållandena på Beredskapssjukhuset i Kalmar under hösten 1945. Det fanns, enligt Fürstenberg, ett utbrett missnöje. Dels så pekades en syssloman vid Beredskapssjukhuset ut som en före detta nazist, dels påstods det att de överlevande som hade uttryckt sitt missnöje med sysslomannen blivit förpassade från Kalmar.⁴⁷⁵ Fürstenberg vände sig först till ledningen för Beredskapssjukhuset ”i egenskap av Mosaiska församlingens föreståndare i Kalmar och Flyktingkommitténs ordförande” för att föreslå att

frågan om sysslomannabefattningen på Beredskapssjukhuset omprövades:

Den som skall handha vården av offren från koncentrationslägren bör enligt min mening känna sympati för dessa om hans uppgift helt skall kunna fullgöras. Helst bör det vara en person med känd humanistisk inställning och i alla händelser icke någon f.d. aktiv nazist. Det är svårt för oss här i landet, som ej direkt lidit under den nazistiska terrorn, att sätta oss in i internernas känslotänkande, men för t.ex. grannlänernas befolkning måste det verka fullständigt absurt, att en f.d. aktiv nazist och antisemit blir utsedd att handha ledningen på ett beredskapssjukhus för offren från koncentrationslägren, där största delen är judar.⁴⁷⁶

De lokala dagstidningarna *Barometern* och *Östra Småland* skrev artiklar om de överlevandes anklagelser mot sysslomannen och de förment bristande förhållandena på sjukhuset. Den borgerliga tidningen *Barometern* tog ställning för lasarettets ledning och sysslomannen, medan den socialdemokratiska tidningen *Östra Småland* stödde Fürstenberg och patienterna i deras klagomål över att en förment nazist skulle få arbeta vid Beredskapssjukhuset.⁴⁷⁷ Situationen i Kalmar omnämndes även i den nationella pressen. Även här tog den borgerliga pressen parti för sysslomannen, medan arbetarpressen sympatiserade med flyktingarna.⁴⁷⁸ Enligt notiser i pressen och korrespondens mellan Fürstenberg och lasarettets ledning så tillsattes även en utredning. Vid utredningen

framhöll direktionen att den vid anställningen av sysslomannen inte vetat om hans nazistiska förflutna samt att när den senare fått vetskap om detta inte ansett det nödvändigt att avskeda sysslomannen, eftersom han gått ur det nazistiska partiet för tio år sedan. Ledningen framhöll även att mannen hade skött sin tjänst utan anmärkning och att det inkommit en skrivelse från samtliga läkare och sjuksköterskor på sjukhuset som gav honom de bästa vitsord. Därför beslutade lasarettsledningen att mannen fick arbeta kvar.⁴⁷⁹

De överlevande och Sigismund Fürstenberg ifrågasatte sjukhusledningens beslut och skrev till statssekreterare Per Nyström vid Socialdepartementet för att få hjälp i frågan. I brevet framhöll Fürstenberg att han i egenskap av flyktingkommitténs ordförande och den mosaiska församlingens föreståndare hade haft mycket att göra med patienterna och att deras uppfattning enstämmigt var att alla som hade klagat på sysslomannen eller ordningsreglerna vid sjukhuset hade skickats bort från Kalmar. Chefläkaren skulle öppet ha sagt till dem, att de som bråkade om sysslomannen och inte var belåtna med förhållandena skulle bli förpassade till en annan plats. Fürstenberg föreslog att det vore lämpligt att förhöra enskilda personer som skickats bort från Kalmar. Det Fürstenberg själv vill anmärka på, i vilket han menade att han fick stöd från den lokala tidningen Östra Småland, var att direktionen hade anställt sysslomannen och inte avskadat honom efter det att hans förflutna uppdagats. Han menade vidare att direktionen borde ha ansett sig jävig och därmed inte själv hållit i den undersökning som genomfördes.⁴⁸⁰

I brevet till Nyström framförde Fürstenberg jämväl patienternas klagomål på ordningsreglernas tillämpning på lasarettet. De skrev även ett eget brev som bifogades till Fürstenbergs brev, i vilket de berättade om sina upplevelser. Patienterna menade att de nya ordningsregler som sjukhuschefen hade infört inverkade negativt på deras hälsa. Ordningsreglerna innebar bland annat att svårt sjuka som inte kunde äta maten inte fick laga egen mat, eller använda hissen samt att de inte fick lyssna på radion. Varje dag sände radion efter-sökningsunderrättelser. Radiotjänst anordnade även tre eftermiddagar i veckan program på polska, ungerska, tjeckiska och tyska för de överlevande. Programmen bestod av nyheter, musik och föredrag.⁴⁸¹ De överlevande menade att "... en av de bästa medicinerna för våra moraliska smärtor är underrättelser om våra familjer." Sjukhusledningen hade dock tagit bort alla radioapparater och förbjudit dem att lyssna på radion. De bad därför Nyström att se till att de återigen skulle få rätt att lyssna till sändingarna. De överlevande avslutade brevet med att påpeka att sjukhusledningen använde sig av "nazistiska hotelsemetoder" som påminde dem om "den hemska koncentrationslägertiden".⁴⁸² Även Fürstenberg skrev om hur strängt ordningsreglerna tillämpades vid Beredskapssjukhuset. Han berättade bland annat om patienter som förpassats på grund av de hade åkt hiss eller därför att de hade klagat eller fört internernas talan gentemot sjukhusledningen. Fürstenberg menade vidare att flera personer vittnat om att sjuksystrarna på lasarettet hade berättat för patienterna att de hade känt sig tvungna att underteckna den skrivelse som

direktionen återopade som gav sysslomannen de bästa vitsord. Vidare anmärkte Fürstenberg på hur sjukhusledningen skötte maten på sjukhuset. Han berättade om att patienterna var förbjudna att tillreda egen mat eller ta emot speciallagad mat från besökare. Fürstenberg framhöll att han inte ville stå i något motsatsförhållande till ledningen på Beredskapssjukhuset, eftersom han vill fortsätta att delta i hjälparbetet. Han menade även att det var möjligt att det inte blev några ytterligare officiella klagomål från de överlevandes sida, då de hade den uppfattningen, att den som klagade förpassades till annan ort.⁴⁸³

Jag har inte återfunnit något svar från statssekreterare Nyström på Fürstenbergs eller patienternas brev i den mosaiska församlingens arkiv. I det material som finns bevarat från Beredskapssjukhuset har jag inte heller återfunnit vare sig utredningen som Fürstenberg nämner eller några svar från Nyström. Däremot har jag funnit ett brev som överläkare Dagny Sandahl, skrev till Statens Utlänningskommission om konflikten. I det brevet pekas en ensam överlevande ut som orsaken till den besvärliga situationen:

Då hans vilja och åsikter ej tillåts bli de inom sjukhuset förhärskande har hans uppträdande mot såväl läkare som den del av personalen, vilka hållit på meddelade föreskrifter och bestämmelser varit lindrigt sagt under all kritik.⁴⁸⁴

Patienter och personal på Beredskapssjukhuset leker vid flaggstången.

Foto: Walter Olson. Bild ur Kalmar läns museums arkiv.

Enligt läkaren tar mannen alla bestämmelser och föreskrifter som personliga förolämpningar och gör allt för att sabotera reglerna. Vidare hävdar hon att inte några andra patienter klagat på föreskrifterna utan de har funnit dem utmärkta och nödvändiga. Mannen har dock lyckats med att uppvigla ett antal andra patienter enligt överläkaren:

(...) han har även utfört och utför alltjämt ett betydande agitatoriskt undermineringsarbete, som i några fall synbarligen burit frukt, detta gäller några polska judiska flyktingar, vilka dock snarast komma att i vanlig ordning sändas till läger. Hans hat mot allt svenskt i allmänhet och beredskaps-sjukhuset i synnerhet såsom klagomål över maten, föreskrifterna, behandlingen i övrigt o.s.v. stå i bjärt motsats till hans åsikter om utlandet enkannerligen Sovjetunionen.⁴⁸⁵

Enligt Sandahl, har mannens hat lett till att han har vänt sig till en lokaltidning och angripit inte ”blott beredskapssjukhuset såsom sådant utan även i kanske ännu högre grad sysslomannen, som han anser vara upphovet till föreskrifter m.m.” Vidare nämner läkaren att en undersökning har igångsatts som har visat att alla dessa påståenden och angrepp är obefogade, trots dettas fortsätter patienten att ”sprida disciplinär [sic] propaganda både på och utanför sjukhuset”. Därtill understryker läkaren att mannen på grund av sin sjukdom bör vara i sängläge, men att han trots det ofta återfinns i andra salar. Läkaren avslutar sitt brev med att påpeka:

”Enligt läkaren tar mannen alla bestämmelser och föreskrifter som personliga förolämpningar och gör allt för att sabotera reglerna.”

”att under sådana förhållanden upprätthålla ordning, disciplin och respekt såväl inåt som utåt är minst sagt besvärligt och försvårar vårt arbete i hög grad samt är till men för såväl sjukhuset som övriga patienter, vilka till följd av sitt mentala tillstånd äro mycket känsliga för yttre påverkan.”⁴⁸⁶

I december 1945 skrev Sandahl till Medicinalstyrelsen för att be om att patienten ”snarast måtte förflyttas till annan lämplig anstalt (sjukhus, konvalescenthem eller läger)”. Anledningen som angavs var mannens ”indisciplinära” beteende som bland annat återigen tog sig uttryck i att han inte stannade i sin säng trots att han var sjuk, att han överträdde sjukhusets ordningsföreskrifter genom att röka på sjuksalen samt att han besökte ett polskt biträde i personalvåningen. Alla dessa aktiviteter var ”strängeligen förbjudna”. Läkaren medgav i brevet att mannen förvisso var förlovad med det polska biträdet, men att det inte förändrade saken. Mannens uppträdande beskrevs som ”tjurigt”, ”styvnackat” och ”ignorant”, vilket enligt Sandahl invercade menligt på andra patienter som genom mannens agerande fick en uppfattning om att föreskrifter inte behöver följas.⁴⁸⁷ Mannen tycks ha förflyttats tämligen omgående till ett läger i Hälsingmo för ett par dagar senare skriver chefsläkare Sandahl till lägerchefen i Hälsingmo för att försäkra sig om att mannen blir behandlad som ett sjukhusfall. Hon understryker att han har tuberkulos och att han trots sitt häftiga temperament måste bli behandlad och omhändertagen som någon som är sjuk. Anledningen till att Sandahl skriver till lägerchefen är att mannen har hört av sig till henne och menar att

han inte har förflyttats till ett annat sjukhus utan till ett läger där han inte får den vård han behöver.⁴⁸⁸

Enligt chefsläkarens brev till Utlänningskommis- sionen var det således en ensam uppviglare bland patienterna som var orsak till konflikten vid sjukhuset. Hon skriver att de patienter – främst polsk-judiska män – som låtit sig påverkas av honom ska skickas till läger ”i vanlig ordning”. Varvid hon bekräftar det som patienterna bland annat anklagade sjukhusledningen för i sitt brev till Nyström, nämligen att den som klagade blev bortskickad. Likväl tar chefsläkaren sitt vårdande uppdrag på allvar, emedan hon omedelbart engagerar sig i mannens fall när han skriver till henne om att han inte får den vård han behöver dit han har förpassats.

Det finns även andra källor, polisrapporter, som pekar på att det ibland uppstod konflikter eller missför- stånd mellan patienterna och personalen och att vissa av de överlevande betraktades som så problematiska av den lokala lasaretsledningen att de polisanmälades för stöld eller indisciplinärt beteende.⁴⁸⁹ I juni 1946 ansökte sjukhuset även hos polismästaren i Kalmar om att den ordningsvakt som anställts vid sjukhuset skulle ges en polismands rättigheter och få polisutrustning: ”en bindel, mössa och eventuellt även något vapen”. Skälen till detta angavs vara:

[...] att sköterska – särskilt under natten – icke ensam kan upprätta disciplinen bland flyktingarna, då de hava ett mycket rörligt intellekt och dessutom äro – antagligen till följd av vad de genomgått – i högsta grad egoistiska och hänsynslösa.

att de av obetänksamhet ej följa eller rent av trotsigt vägra att följa sjukhusföreskrifterna

att vi emedan de äro tuberkulossjuka – stundom i smittosamt skede – i görligaste utsträckning måste förhindra deras vistelse i större folksamlingar och i varje fall förhindra att [de] vistas utom sjukhuset efter kl. 2100

att förbudet att avlyssna radio, sjunga mm å sjuksalarna efter kl. 2100 måste iakttagas – man må ej glömma de svårast sjuka, som måste ha ro och vila för att kunna tillfriskna mm.⁴⁹⁰

Den bevarade dokumentationen i Beredskapssjukhusets arkiv visar således på en stundtals besvärlig och ibland konfliktfylld tillvaro för patienter och personal vid sjukhuset i Kalmar. Materialet synliggör därmed en helt annan sida av den svenska flyktingmottagningen 1945 än den som framkom i den samtida svenska pressens rapportering om mottagandet. Pressen berättade främst om ett välorganiserat mottagande, välkomnande svenskar och tacksamma flyktingar.⁴⁹¹ Det bör dock även beaktas att det främst är ovanliga eller besvärliga situationer i det förflutna som tenderar att resultera i att dokument som exempelvis polisrapporter och utredningar skapas och därmed arkiveras. Frånvaron av dokumentation i arkivet som berättar om sjuksystrarnas och läkarnas omsorger för patienterna eller de överlevandes eventuella tacksamhet och vänskap med sjukhusets personal betyder alltså inte att sådana situationer eller relationer saknades, utan snarare att praktisk omvårdnad, vänskap och en välfungerande

verksamhet sällan skapar dokument som bevaras för eftervärlden.⁴⁹²

Korrespondens angående begravingar och flyktinggravar är ett annat exempel på en sorglig men ofta förekommande uppgift för det mottagande samhället att hantera och som resulterade i olika dokument, såsom exempelvis begravingstal och begravningsintyg, som bevarats i såväl Beredskapssjukhusets arkiv som den Mosaiska församlingens arkiv i Kalmar.

”På tröskeln till friheten ha de stupat” – 24 nya gravar på den mosaiska begravningsplatsen

Begravingar och flyktinggravar blev en av de mosaiska församlingarnas stora uppgifter och utgifter i relation till mottagandet av de överlevande, så även i Kalmar.⁴⁹³

Sammanlagt begravdes 24 överlevande från nazisternas koncentrationsläger på den mosaiska församlingens begravningsplats i Kalmar. I de samtida dokumenten kallas dessa gravar för ”flyktinggravar”. De överlevande som är begravda på begravningsplatsen dog kort efter ankomsten till Kalmar eller inom ett år. En kvinna, Szilvia Weisz, dog i sviterna av tyfus ombord på lasarettsfartyget *Prins Carl* under resan till Kalmar i slutet av juni 1945.⁴⁹⁴ Szilvia Weisz död innan ankomsten till Sverige uppmärksammades även utanför den lokala kontexten i den nationella pressen som rapporterade om att en ”Belsenfånge” avlidit innan ankomsten till Kalmar.⁴⁹⁵ Hon var den första av de överlevande som begravdes på den mosaiska begravningsplatsen på Södra begravningsplatsen i Kalmar. Flera andra överlevande

Patient och vårdare på Beredskapssjukhuset i Kalmar.

Foto: Walter Olson/Kalmar läns museums arkiv.

dog enbart efter några dagar eller veckor i Kalmar. Några av begravningsstalen som hölls över dem har bevarats i den mosaiska församlingens arkiv. Jacob Grünberger från Ungern avled i slutet av juli 1945 i TBC på Beredskapssjukhuset i Vasaskolan.⁴⁹⁶ Han begravdes två dagar senare och talet som hölls av en representant från den mosaiska församlingen i Kalmar på hans begravning finns bevarat:

Åter har vår lilla församling här i Kalmar samlats för att följa en trosfrände till graven. Det är Jacob Grünberger från Ungern, som vi idag få göra den sista tjänsten. Det är ett ousägligt hårt öde att så långt bort från eget land och hem och just som livet åyer [sic] syntes kunna börja, få sluta sina dagar. Inga anhöriga stå runt din bår, men du följes till graven av judar. Du kommer i vigd jord och det lästes kadech [sic] vid din grav. Du är ännu ett offer till alla de föregående millionerna, som har dukat under för nazismens grymhet. I tusentals år ha judar lidit i olika länder, men de sista årens fruktansvärda händelser överträffa i bestialitet allt som förut hänt. Dock, förgäves ha ej martyrerna dött. Ert blod ropar till himlen och ert öde måste få folken i all jordens länder att vakna upp, så att de med avsky vända sig bort från maktens våldsläror. Åter måste människorna lära sig förstå att de tio Guds bud som gavs vårt folk på Sinai Berg är den grund som samlevnaden folken emellan måste byggas på. Då först kan vi hoppas på en bättre värld.

De dokument som finns bevarade i den mosaiska församlingens arkiv erbjuder mycket liten information om personerna som begravdes i Kalmar. Vi kan inte höra deras röster eller ta del av deras berättelser eller erfarenheter genom dessa dokument. Dokumenten avslöjar enbart deras namn, ålder, nationalitet och vissa fall dödsorsaken och i några få fall vilket yrke de hade innan Förintelsen. Jacob Grünberger var 28 år när han avled i Kalmar. Enligt det bevarade begravningsintyget hade han innan kriget arbetat som lärare. Jacob Grünberger var i slutet av juli 1945 den femte personen som begravdes på den judiska begravningsplatsen på Södra kyrkogården i Kalmar. Flera andra judiska överlevande dog under juli och augusti 1945. Seren Soffor från Rumänien, Samuel Milgrom från Rumänien och Liwia Spitz dog den 18. 19 respektive den 20 augusti.⁴⁹⁷ De begravdes samma dag, den 21 augusti och också talet från deras begravning finns bevarat. Det talet hölls på tyska.⁴⁹⁸

I september 1945 begravdes återigen tre unga människor på samma dag och talet från deras begravning vittnar om de anhörigas och församlingsbornas frustration och sorg över att inte heller dessa unga människor hade gått att rädda till livet:

Åter samlas vi för att följa avlidna trosfränder till gravens ro. Ännu trenne offer ha fallit för nazisternas barbari. [...] På tröskeln till friheten ha de stupat. Barbarernas ansvar är omätligt. [...] Den enda tröst vi kan ge de efterlevande är att allt gjorts för att de skulle återvinna sin hälsa och att vi djupt beklaga att detta ej var möjligt. En tröst kan det också vara för

dem att de avlidna följas till graven av judar, att det läses kadesch vid deras grav och att deras stoft får vila på en judisk kyrkogård.⁴⁹⁹

De bevarade begravningstalen indikerar den frustration som församlingsmedlemmarna och de överlevande måste ha känt vid de åtskilliga begravningar som hölls. En sorg över att dessa unga människor inte gick att rädda utan att de stupade på tröskeln till friheten, som det uttrycktes i det citerade begravningstalet ovan. Anhöriga hörde även av sig till församlingen för att få kunskap om sina släktingars öden eller var de var begravda. Ibland uttrycktes en önskan om att få resa en gravsten över en avliden släkting.⁵⁰⁰ Församlingen i Kalmar hade dock redan ombesörjt att stenar rests över de dem som avled en kort tid efter ankomsten till Kalmar. Det rörde sig om en mindre gravsten med den avlidnes namn, födelsedatum och dödsdatum. Stenarna införskaffades efter samtal med den mosaiska församlingen i Stockholm, som föreslog att församlingen i Kalmar skulle uppsätta liknande stenar, som dem som redan beställts av församlingarna i Stockholm och Norrköping från arkitekt Albert Flink. Kalmar mosaiska församling beslutade att göra så. Därtill beställdes vad som omväxlande, i den bevarade korrespondensen om gravstenarna och begravningsplatsen, kallas ett centralmonument eller den gemensamma minnesstenen.⁵⁰¹ Angående vad som skulle stå på minnesstenen korresponderade Fürstenberg med kantor Idy Bornstein i Stockholm. Fürstenberg hade en idé om en svensk text, men bad kantorn att ”ombestyra att den lämpliga hebreiska texten tillkommer på

minnesstenen.”⁵⁰² Slutligen beslutade församlingen i Kalmar sig för följande text:

Denna sten skall vittna om dem som år 1945 räddades ur koncentrationslägren. Deras kroppar voro sargade. De blevo här begravna. Må deras själar upptagas i det eviga livets förbund.

Minnesstenen som restes av den mosaiska församlingen på den judiska begravningsplatsen i Kalmar torde vara ett av de tidigaste Förintelsemonumenten i Sverige. Det finns liknande gravar och minnesstenar på andra judiska begravningsplatser i Sverige. Konstvetaren Tanja Schult menar att dessa tidiga monuments placering i sig själv, med deras begränsade synlighet och tillgänglighet för icke-judar, speglar minoritetssamhällets, snarare än majoritetssamhällets förhållningssätt till Förintelsen.⁵⁰³ Gravplatsen och gravstenarna blev ett långsiktigt åtagande för församlingen i Kalmar (det förekom förfrågningar om gravarna in på 1960-talet). I mitten på 1950-talet började en oro sprida sig inom församlingen och en diskussion föras om vad som skulle hända med gravarna om den upplöstes. Församlingen gjorde även framställningar till tyska konsulatet för att undersöka möjligheten att det skulle kunna betala för vården av gravarna. Gravarna kom senare att tas om hand av Kalmar kyrkoråd.⁵⁰⁴

Begravningar av och gravar för katolska överlevande

Det fanns inte någon katolsk församling i Kalmar 1945 när de överlevande kom till staden med de vita skeppen.

I augusti beslutade Kyrkorådet i Kalmar efter en skrivelse från chefsläkare Wolke vid Beredskapssjukhuset att de avlidna flyktingarna skulle kremeras och begravas i en gemensamhetsgrav på Norra kyrkogården och att kyrkogårdsnämnden skulle utse en lämplig gravplats.⁵⁰⁵ De första katolska överlevande som dog, kremerades och lades möjligen enligt den refererade skrivelsen i en gemensam grav. Andra källor tyder dock på att de som avled senare gravsattes i individuella gravar. Sysslomannen vid Beredskapshuset beställer nämligen i november 1945 kors som ska placeras på de avlidnas gravar. Korsen skulle vara i vitmålad furu och med den avlidnes namn inskurna. Det beställdes dock även kors där två namn skulle ingraveras eller kors med namn från två nationer, vilket tyder på att en del av de överlevande fortfarande begravdes tillsammans eller åtminstone två och två i varje grav.⁵⁰⁶

Eftersom det inte fanns någon katolsk församling i Kalmar kom det därför en präst från Lund eller Malmö för att förrätta begravningarna av de överlevande som avled. Detta ombesörjdes av personalen vid Beredskapssjukhuset.⁵⁰⁷ De skickade även listor över begravda katoliker till polska Röda Korset. Personalen svarade även på brev från anförvanter som letade efter sina släktingar. Det finns ett brev bevarat i Beredskapssjukhusets arkiv som är författat av chefsläkaren som svar till en mor som efterfrågat sin sons ägodelar och möjligheten att få hans stoft skickat till hemlandet.⁵⁰⁸ Chefläkaren skriver:

Först och främst får jag beklaga Eder stora sorg. När vi fick hand om Eder son var han redan obotligt sjuk i lungtuberkulos, och allt som kunde göras för att rädda hans liv har blivit gjort. Hans sjukdom blev helt kort och han dog lugnt och fridfullt, dock längtade han efter sina anhöriga i synnerhet sin Moder. Han kom till Sverige helt utblottad varför det inte finns några som hälst tillhörigheter efter honom. Han ligger begravd här i Kalmar på en vacker kyrkogård och fick en katolsk begravning. Angående överflyttning av stoft till hemlandet ställer det sig omöjligt med nuvarande dåliga kommunikationer och dessutom skulle det bli en mycket stor kostnad. Enligt Jesu ord skall vi alla en gång få återförenas med våra kära, och jag ber Eder att hålla modet uppe trots Eder stora förlust av en älskad son.⁵⁰⁹

1995 restes en minnessten i till minne av dem på den Norra begravningsplatsen i Kalmar. Stenen restes efter initiativ från Zdzislaw Kotlinski. Han var själv en polsk koncentrationslägerfånge som kom till Kalmar 1945 med *Prins Carl*. Han levde och verkade i Kalmar till sin död 2020.⁵¹⁰ Oavsett om de överlevande dog kort efter ankomsten till Kalmar i en obotlig sjukdom eller om de fick ett längre liv i Kalmar, som exempelvis Zdzislaw Kotlinski eller flyttade vidare till ett annat land, vilket majoriteten av dem faktiskt gjorde, så är de överlevandes ankomst till, korta uppehåll, död eller fortsatta liv i Sverige en del av vår gemensamma historia.

Noter

- 452 Direkt efter kriget stod till exempel en buss parkerad utanför en biograf i Stockholm när SF:s journalfilmer från befrielsen av lägren i Europa visades. Idag finns en vit buss utställd utanför Malmöhus slott och en annan återfinns vid den israeliska minnesinstitutionen Yad Vashem. Folke Bernadotte som var ordförande för svenska Röda Korset skrev en bok om sitt uppdrag som publicerades redan 1945. Det gjorde även Åke Svensson som körde en av de vita bussarna. Se Folke Bernadotte, *Slutet: Mina humanitära förhandlingar i Tyskland våren 1945 och deras politiska följder* (Stockholm 1945) och Åke Svensson, *De vita bussarna* (Stockholm 1945). För senare publikationer om aktionen se Sune Persson, ”Vi åker till Sverige”: *De vita bussarna 1945* (Rimbo 2002). Hjalteberättelsen har dock inte fått stå oemotsagd, Ingrid Lomfors, *Blind fläck: Minne och glömska kring svenska Röda korsets hjälpsats i Nazityskland 1945* (Stockholm 2005) diskuterar hur händelser som inte passat in i den ärofulla berättelsen om de vita bussarna har fallit ur minnet och saknas i historieskrivningen om aktionen.
- 453 Sune Birke, ”De vita skeppen – en svensk humanitär operation 1945”, *Forum navale: Skrifter utgivna av Sjöhistoriska samfundet* 58 (2003) s. 9–38; Roman Wroblewski, *The Liberated 1945: White Boat Mission from Bergen-Belsen to Sweden* (Stockholm 2020).
- 454 Se till exempel. Mikael Byström, *En broder, gäst och parasit: Uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947* (Stockholm 2006); Malin Thor Tureby, ”Svenska änglar och hyenor möter tacksamma flyktingar. Mottagningen av befriade koncentrationslägerfångar i skånsk press under året 1945”, *Historisk tidskrift* 135: 2 (2015) s. 266–300.
- 455 ”P.M. angående mottagande av 10.000 i Tyskland f.d. internerade, vilka skola överföras till Sverige för senare vidarebefordran till respektive hemländer, 16/6 1945 (Kung. Civilförsvarsstyrelsen), 1945 års flyktingvårds arkiv, Beredskapssjukhuset i Kalmar, Korrespondens. 1945-, Elle: 1, Riksarkivet (RA).
- 456 Ibid.
- 457 Ibid.
- 458 Detta berodde på att hon var flottans lasarettsfartyg och därför hade medicinskt utbildad personal i besättningen.
- 459 Birke (2003) s. 18.
- 460 Ibid. s. 22.
- 461 ”P.M. angående mottagande av 10.000 i Tyskland f.d. internerade, vilka skola överföras till Sverige för senare vidarebefordran till respektive hemländer, 16/6 1945 (Kung. Civilförsvarsstyrelsen), 1945 års flyktingvårds arkiv, Beredskapssjukhuset i Kalmar, Korrespondens. 1945-, Elle: 1, Riksarkivet (RA).
- 462 Wulf Fürstenberg, *Kalmar mosaiska församlings tillkomst och äldsta historia jämte Växjö och Oskarshamns församlingars tillblivelse* (Hässleholm 1980) s. 98–99.
- 463 Brev till Mosaiska församlingen i Kalmar från Mosaiska församlingen i Malmö den 10/6 1941 och Brev till mosaiska församlingen i Malmö från mosaiska församlingen i Kalmar den 16/6 1941, Volym 6. Kalmar mosaiska församlings arkiv (KMFA), Vadstena Landsarkiv (VALA).
- 464 Delar av detta avsnitt är tidigare publicerat i Malin Thor, ”...en, efter förhållandena utmärkt tillvaro...’ De danska flyktingarna, arbetsmarknadskommissionen och hjälpkommittén för danska flyktingar i Kalmar 1943” i K. Hjelm (red.) *Flervetenskapliga perspektiv i migrationsforskning* (Växjö 2006) s.113–122; Malin Thor, ”På tröskeln till Kalmar. Kommittén för flyktinghjälp, den mosaiska församlingen och flyktingarna i Kalmar 1945–1946”, i Lars Berggren, Mats Greiff, Jesper Johansson, Johan Svanberg & Malin Thor (red.) *Sambällshistoria i fokus. En festskrift till Lars Olsson om arbete, migration och kultur* (Malmö 2010) s. 193–211. Jag hänvisar till mina tidigare artiklar, men även till de arkiv som artiklarna och föreliggande text bygger på så att en intresserad läsare lättare kan finna dokumenten i arkiven.
- 465 För vidare läsning om dessa flyktingbarn och barnkvoten se Ingrid Lomfors, *Förlorad barndom– Återvunnet liv: De judiska flyktingbarnen från Nazityskland* (Göteborg 1996).

- 466 För vidare läsning om hjälpkommittén för de danska flyktingarna och judiska flyktingarna från Danmark i Kalmar 1943, se Thor (2010) s. 113–128.
- 467 Protokoll fört vid sammanträde med kommittén för flyktinghjälp den 10/1 [1945], KMFA, VALA, Volym 8.
- 468 Protokoll fört vid sammanträde med kommittén för flyktinghjälp den 10/1[1945]; Kommittén för Flyktinghjälp har haft sammanträde under ordförandeskap av Dir. Sigismund Fürstenberg den 12/2 1945, Volym 8, KMFA, VALA. Den nygamla hjälpkommittén bestod av ordförande Sigismund Fürstenberg, kassör fru Terese Nylén, sekreterare fru Anna-Lisa Fürstenberg, Fru Maja Dalén samt Doktor C.G Engström. Doktor Engström från Beredskapssjukhuset var en nyttillkommen medlem i hjälpkommittén.
- 469 Se till exempel Malin Thor, ”Svallvågorna av katastrofen kom också till vår stad”. Hjälpverksamhet inom Norrköpings mosaiska församling i skuggan av Förintelsen”, i Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts (red.) *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (Uppsala 2008) s. 179–207.
- 470 Upprop Kommittén för flyktinghjälp 12/2 1945, Volym 8, KFMA, VALA.
- 471 Brev till direktör Fürstenberg från L. Feinbaum 30/3 1946, Volym 8, KMFA, VALA.
- 472 Redovisning för bidrag till koncentrationslägrens offer, som vårdas på Beredskapssjukhuset i Kalmar 4/4 1946, Volym 8, KMFA, VALA.
- 473 Brev till Herrn Fürstenberg, Kalmar undertecknat ”Patienten des Gamla Lasarettet” 9/7 1946, Volym 8, KMFA, VALA. Se även Thor (2010) s. 193–211, särskilt s. 198–200.
- 474 Brev till Sysslomannen XX, Beredskapssjukhuset, Kalmar från Statens utlänningskommission 24/5 1946; Garanti för kostnaderna för insättandet av tandproteser åt ungerska flyktingen XX, 8/6 1946 undertecknat direktör S. Fürstenberg; Brev till ordförande i flyktingkommittén direktör S. Fürstenberg från Beredskapssjukhuset i Kalmar 28/5 1946, Volym 8, KFMA, VALA.
- 475 Delar av detta avsnitt (främst de avsnitt som refererar till mosaiska församlingens arkiv) har tidigare publicerats i Thor (2010) s. 193–211, särskilt s. 198–200. Jag har dock i fotnoterna valt att referera även till arkivet så att en intresserad läsare lätt ska hitta dokumenten i arkivet.
- 476 Brev till direktionen för Beredskapssjukhuset, Kalmar från S. Fürstenberg 13/11 1945, Volym 8, KFMA, VALA.
- 477 Se till exempel ”Hitlerporträttet i hytten är rena myten”. Inspektion är hjärtligt välkommen till beredskapssjukhuset i Kalmar. Överläkaren och sysslomannen bestrida påståendena om trakasseri och bryskhet”, *Barometern* 13/11 1945.
- 478 Se till exempel ”Naziagitator är chef i läger för flyktingar i Kalmar”, *Arbetet* 14/11 1945; ”Nazisten blir kvar på Kalmarsjukhuset”, *Arbetartidningen* 15/11 1945; ”F.d. nazist förföljes ännu efter tio år”, *Svenska Dagbladet* 15/11 1945.
- 479 Protokoll vid Lasarettsdirektionens i Kalmar sammanträde den 14/11 1945, Volym 8, KMFA, VALA. Se även Thor (2010) s. 193–211, särskilt s. 198–200.
- 480 Brev till Herr Statssekreterare Per Nyström, Socialdepartementet från S. Fürstenberg 23/11 1945, KMFA, Volym 8, VALA. Se även Thor (2010) s. 193–211, särskilt s. 198–200.
- 481 Till berörda civilförsvarshefer och förlägningsföreståndare från Civilförsvarsstyrelsen (Nr 3159 S.D) 5/7 1945, 1945 års flyktingvårds arkiv. Beredskapssjukhuset i Kalmar. Korrespondens. 1945-, Elle:1. RA.
- 482 ”Die Stimme von Patienten in Gamla Lasarettet, Kalmar”, Volym 8, KMFA, VALA. Citaten är översatta från tyska till svenska av författaren. Se även Thor (2010) s. 193–211, särskilt s. 198–200.
- 483 Brev till Herr Statssekreterare Per Nyström, Socialdepartementet från Sigismund Fürstenberg den 23/11 1945, Volym 8, KMFA, VALA. Se även Thor (2010) s. 193–211, särskilt s. 198–200.
- 484 Brev till Statens Utlänningskommission från Chefläkare Dagny Sandahl, Beredskapssjukhuset i Kalmar 21/11 1945, 1945 års flyktingssjukvårds arkiv. Beredskapssjukhuset i Kalmar, Korrespondens 1945-Elle:2, RA.
- 485 Brev till Statens Utlänningskommission från Chefläkare Dagny Sandahl, Beredskapssjukhuset i Kalmar 21/11 1945,

- 1945 års flyktingsjukvårds arkiv. Beredskapssjukhuset i Kalmar, Korrespondens 1945-EIIe:2, RA.
- 486 Brev till Statens Utlänningskommission från Chefläkare Dagny Sandahl, Beredskapssjukhuset i Kalmar 21/11 1945, 1945 års flyktingsjukvårds arkiv. Beredskapssjukhuset i Kalmar, Korrespondens 1945-EIIe:2, RA.
- 487 Brev till Kungl. Medicinalstyrelsen från Chefläkare Dagny Sandahl, Beredskapssjukhuset i Kalmar daterat 4/12 1945. 1945 års flyktingsjukvårds arkiv. Beredskapssjukhuset i Kalmar, Korrespondens 1945-EIIe:2, RA.
- 488 Brev till Lägerchefen i Hälsingmo från Chefläkare Dagny Sandahl, Beredskapssjukhuset i Kalmar den 6/12 1945. 1945 års flyktingsjukvårds arkiv. Beredskapssjukhuset i Kalmar, Korrespondens 1945-EIIe:2, RA.
- 489 Se till exempel Rapport från Statspolisens Kriminalavdelningen Kalmar 26/1 1946; Brev till Stadsfiskalen i Kalmar från Beredskapssjukhuset med anhållan om att ett förhör ska hålla med en patient angående indisciplinärt beteende, 14/5 1946; Rapport om indisciplinärt beteende från Statspolisens Kriminalavdelning Kalmar 15/5 1946; Brev till Lägerchefen, Utlänningslägret, Överkorsberg från Beredskapssjukhuset i Kalmar 3/7 1946, 1945 års flyktingsjukvårds arkiv. Beredskapssjukhuset i Kalmar, Korrespondens 1945-EIIe:2, RA.
- 490 Brev till Polischefen i Kalmar från Sysslomannen på Beredskapssjukhuset i Kalmar den 27/6 1946.
- 491 Se till exempel Max Liljefors & Ulf Zander, "Det neutrala landet Ingenstans. Bilder av andra världskriget och den svenska utopin", Scandia 69:2 (2003) s. 209–242; Lena Roos, "Barmhärtiga svenskar och tacksamma Flyktingar: Ett Beredskapssjukhus Sommaren 1945 i Svensk Press," *Nordisk Judaistik/Scandinavian Jewish Studies* 26:1–2 (2008) s.133–156; Thor Tureby (2015) s. 266–300.
- 492 När det gäller Beredskapssjukhuset i Kalmar finns dock även en annan typ av dokumentation som delvis ger en annan bild av relationerna mellan patienterna och personalen på Beredskapssjukhuset i Kalmar. Walter Olssons bildsamling från sjukhuset innehåller flera bilder som visar leende patienter och personal som glatt poserar tillsammans och som signalerar harmoni och vänskap. Även gällande denna materialkategori bör man naturligtvis även reflektera över vad som var syftet att förmedla när fotona togs. Se till exempel Patienter och personal på Beredskapssjukhuset vid [sic] leker vid flaggstången: <<https://digitaltmuseum.se/021016516369/patienter-och-personal-pa-beredskapssjukhuset-vid-leker-vid-flaggstange>> (30/10 2021) eller Patient och vårdare på Beredskapssjukhuset i Kalmar: <<https://digitaltmuseum.se/021016516326/patient-och-vardare-pa-beredskapssjukhuset-i-kalmar>> (30/10 2021). Bilderna finns på s. 175 och 179 i antologin.
- 493 Se även Thor (2008).
- 494 Intyg om jordfästning av flyktingar enligt mosaisk ritual 1945–1946. Intyg Nr. 1 Szilvia Weisz, Volym 3: KMFA. VALA.
- 495 "Ungersk kvinna avled när båten nådde hamn", *Dagens Nyheter* 1/7 1945; "Belsenfänge dog på "Prins Carl", *Svenska Dagbladet* 1/7 1945.
- 496 Intyg om jordfästning av flyktingar enligt mosaisk ritual 1945–1946. Intyg nr 5: Jacob Grünberger. Volym 3. KFMA. VALA.
- 497 Död- och begravningslängd för flyktingar, Volym 3, KFMA. VALA.
- 498 Begravningstal över Seren Soffor, Liwia Spetz och Samuel Milgrom, Volym 8, KMFA. VALA.
- 499 Begravningstal över Aranka Iczkoviciova, Jolan Jakobwidgh och Bernhard Jakobowics, Volym 8, Mapp: Kalmar mosaiska församling. Begravningsordningar och begravningsstal. KFMA, VALA.

- 500 Se till exempel korrespondens med ungerska generalkonsulatet betr. avlidna Anna Ban. Se brev daterade 12/1 1946; 18/1 1946. Se även brev till Herr Fürstenberg från Rosalja Winer ang. Adolf Streis 3/11 1947; Brev till Rozalja Wiener från S. Fürstenberg ang. Adolf Streis grav 5/9 1947; Korrespondens med mosaiska församlingen i Stockholm angående Lenke Markovits 14/9 1949 och 15/9 1949; Korrespondens med World Jewish Congress angående Seren Sofers grav, 22/2 1952; 27/3 1952, Volym 8, Mapp Korrespondens angående begravningar av flyktingar samt flyktinggravarna 1945–1949, 1952, 1956, 1960–1961. KFMA, VALA.
- 501 Se till exempel brev från Mosaiska församlingen i Stockholm (B. Tilas) till Sigismund Fürstenberg 8/11 1946; Brev till kantor Bornstein, Stockholm från Sigismund Fürstenberg 8/11 1946; Brev till Sigismund Fürstenberg från arkitekt Albert Flink (angående beställning av gravstenar) 12/11 1946; Brev till arkitekt Albert Flink från Sigismund Fürstenberg 7/12 1946; Brev till Sig Fürstenberg från Albert Flink 9/12 1946; 12/12 1946 samt brev från Sig. Fürstenberg till Albert Flink 17/12 1946. Volym 8, Mapp Korrespondens angående begravningar av flyktingar samt flyktinggravarna 1945–1949, 1952, 1956, 1960–1961, KFMA, VALA.
- 502 Brev till Herr Kantor Bornstein från Sigismund Fürstenberg 18/12 1946. Se även Brev till Sigismund Fürstenberg från Idy Bornstein 15/12 1946; Brev till Herr Kantor Bornstein från Sigismund Fürstenberg den 28/12 1946, Volym 8, KFMA, VALA.
- 503 Tanja Schult, "Gestaltning och etablering av Förintelseminnet i Sverige", *Nordisk Judaistik/Scandinavian Jewish Studies*, 27:2 (2016) s. 3–21. Se även Victoria Van Orden Martínez & Malin Thor Tureby, "Monuments Cast Shadows: Remembering and Forgetting the 'Dead Survivors' of Nazi Persecution in Swedish Cemeteries", i Juilee Decker (red.), *From Fallen Monuments and Contested Memorials* (under publicering).
- 504 Brev daterat 20/3 1956; Brev till Mosaiska församlingen i Stockholm från Sig Fürstenberg den 29/3 1956; 3/4 1956; 2/5 1960; 5/12 1960. Volym 8, KFMA, VALA.
- 505 Brev till Chefläkare Doktor K. Wolbe, Beredskapssjukhuset i Kalmar 15/8 1945 med utdrag av protokoll vid Kyrkorådets i Kalmar sammanträde 3/8 1945, 1945 års flyktingvårds arkiv. Beredskapssjukhuset i Kalmar. Korrespondens. 1945-, EIIe:1, RA.
- 506 Brev till Polska hjälpkommittén för flyktingar i Sverige angående kors åt i Kalmar jordfästa polska medborgare (katoliker) 16/11 1945. Se även Brev till Anna Zajackowska, Polska Sociala Hjälpn 21/1 1946, 1945 års flyktingvårds arkiv, Beredskapssjukhuset i Kalmar, Korrespondens 1945-, EIIe:2, RA.
- 507 Se till exempel Intyg undertecknat av sysslomannen vid Beredskapssjukhuset om att pastor Josef Michaeler från Katolska församlingen i Malmö har förrättat katolsk gudstjänst på Beredskapssjukhuset i Kalmar och förrättat jordfästning av två avlidna polska repatriander den 9/4 1946, Beredskapssjukhuset i Kalmar 21/1 1946, 1945 års flyktingvårds arkiv, Beredskapssjukhuset i Kalmar, Korrespondens 1945-, EIIe:2, RA.
- 508 Brevet är skrivet på svenska till en kvinna i Italien. Möjligen kan detta förklara varför det finns kvar i Beredskapssjukhusets arkiv. Sannolikt har brevet senare översatts av någon till italienska och skickats till den sörjande modern.
- 509 Brev till Fru Signora Maria Férlan, Trieste från Överläkare Carl-Gunnar Engström 4/4 1946. 1945 års flyktingvårds arkiv. Beredskapssjukhuset i Kalmar. Korrespondens. 1945-, EIIe:2, RA.
- 510 Flyktingar efter 2: a världskriget gravsatta i Kalmar – Vi söker anhöriga till de gravsatta.
<<https://www.svenskakyrkan.se/kalmar/kyrkogarden/flyktingar-efter-2a-varldskriget-gravsatta-i-kalmar>> (14/3 2022).

En station på resan

– ett flyktingläger för polsktalande kvinnor i Doverstorp

Mordechay Giloh

När Tyskland bröt samman i slutet på andra världskriget befann sig många miljoner människor från hela Europa på tysk jord. De blev allmänt kallade "displaced persons", som kan översättas till "fördrivna". En liten minoritet, kring hundra tusen, var överlevande från nazisternas koncentrations- och utrotningsläger som hade genomgått fruktansvärda förhållanden. Ungefär hälften av dessa människovrak var judar, främst från Polen och övriga Östeuropa. De var en liten spillra av Europas blomstrande judiska församlingar, som hade utpekats som Tysklands ärkefiende och utsatts för ett systematiskt och brutalt folkmord vars omfattning och bestialitet är ofattbart. De hade förlorat sina hem och sina familjer och hade ingenstans att återvända till. De var undergivna och ofta apatiska, svårt undernärda och utsvultna. Många var förvirrade eller psykotiska. Smittsamma sjukdomar härjade. Behovet av massiv hjälp var skriande och stora humanitära insatser behövdes. Men det tog tid att organisera hjälp med mat, kläder och sjukvård. Den organisation som administrerade hjälpen

var UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Agency) som hade bildats redan under kriget, och det tog månader för dess sändebud och för de ockuperande arméerna att förstå och kartlägga behoven och att sätta upp den organisation som behövdes. Den amerikansk-judiska filantropiska organisationen Joint (egentligen "The American Jewish Joint Distribution Committee") kunde inte påbörja sitt arbete förrän flera månader efter krigsslutet. Under tiden rådde hunger, sjukdom, dekadens och demoralisering i de improviserade lägren. Bristen på systematiskt organiserad hjälp gav hos de judiska överlevande upphov till en känsla av att de var övergivna och bortglömda.⁵¹¹

Annan var situationen för de drygt 20 000 överlevande från koncentrationslägren som togs till Sverige där de omhändertogs av svenska myndigheter. De kom i två omgångar. I krigets sista slutskede evakuerade de skandinaviska Röda Korset-organisationerna ungefär 11 000 personer. Dessutom kom omkring 1 500 personer på "spökskeppet" s/s Homburg som bogserades in

i Malmö hamn den 7 maj 1945. Den andra vågen av överlevande som kom till Sverige var ungefär 9 500 sjuka från koncentrationslägret Bergen-Belsen, som den svenska regeringen beslöt att ta emot på UNRRA:s begäran i juli 1945.⁵¹²

I Sverige sköttes mottagandet av Civilförsvaret, som var väl förberedda.⁵¹³ Läkareundersökning, sjukhusinternering av de som befanns sjuka, dusch, avlusning med DDT och utdelning av en preliminär uppsättning med kläder var den första etappen som ägde rum redan vid ankomsten. Preliminär inkvartering skedde i offentliga byggnader av olika slag i Malmö och Lund. Utspisningen som i början var försiktig och sparsam för att de svältande kropparna skulle få vänja sig vid mat drevs av Lottorna i centrala kök.

Sedan gällde det att placera ut flyktingarna i mer permanenta karantänläger som redan stod beredda inne i landet. Ungefär en vecka efter ankomsten slussades de vidare, indelade enligt sina hemländer. Över hundra läger var förberedda med en kapacitet som varierade mellan några tiotals och flera hundra platser per läger.

Doverstorp är ett litet samhälle nära Finspång, där det största flyktinglägret fanns. Det hade befolkats av baltiska flyktingar som ganska snabbt hade slussats ut i samhället, och i slutet av april skickades de sista familjerna iväg, för att lägret skulle kunna ta emot flyktingar som tillhörde den största gruppen av överlevande: judiska och icke-judiska polska kvinnor. Under den första veckan av maj 1945 anlände 1 050 kvinnor till lägret. Resan tog en hel dag: först sex timmar med snälltåg till Norrköping, och sedan byte till chartrade

rälsbussar för en timmes resa till Doverstorps station, en liten landsortstation med en smal och kort perrong och ett litet rött stationshus.

Sent på kvällen den 3 maj anlände den första kontingenten på 156 polsktalande kvinnor till Doverstorps station. Den lilla perrongen rymde säkert inte alla på en gång, och det måste ha rått en viss oreda. Dagen efter kom en journalist från en av lokaltidningarna och bevittnade hur 220 kvinnor forslades i hållande regn med militära lastbilar den sista biten till lägret.

Vid ankomsten till lägret dirigerades kvinnorna först och främst till matsalen där stora brickor med smörgåsar väntade, tre smörgåsar per person, och en kopp varm choklad. Efter måltiden tågade man till förrådet för att var och en skulle få sin personliga utrustning. Alla anlände med sitt personliga kort som hade fyllts i av tjänstemannen som tog emot dem i hamnen, och där skrevs Doverstorp och ankomstdatum i spalten för vistelseort. På baksidan antecknades vad flyktingen fick: en filt, ett lakan, en kudde, ett örngott och en mugg. När utdelningen var avklarad ombads kvinnorna att självmant dela in sig i grupper på tjugo, om man ska tro lägerchefens beskrivning något år senare,⁵¹⁴ eller 12–14 om man ska tro andra uppgifter som finns.⁵¹⁵ Varje grupp leddes till en barack. Det blev en spontan indelning mellan judinnor och icke-judinnor eftersom de i regel inte ville dela rum och över huvud taget inte ville stå tillsammans. Barackerna var deras första hem som ”fria” människor, instängda innanför ett taggrädsstängsel som bevakades av beväpnad militär. Något annat hem hade de flesta inte, någonstans. Det

var ingen lätt uppgift att organisera så många kvinnor till natten. Många var apatiska och initiativlösa, andra kanske grät, många bar med sig en djup ångest så att varje oväntat buller kunde skapa panikkänslor, och en del var förvirrade. Till sist blev det tyst, men det tog tid.

Gryningen började synas i de gardinlösa fönstren vid halv fyra eller fyra på morgonen. Om någon vaknade tidigt eller låg sömlös kunde hon njuta av stillheten, fågelkvitter, vindsuset i trädkropparna och kanske bruset av vågorna i sjön Glan som slog mot stranden. Björkarnas vårgrönska skulle snart glimma i morgonljuset, och det var antagligen rätt kyligt. De som gick upp för att besöka den långa raden av torrtoaletter som stod vid Ringvägen fick kryssa mellan vattenpölar på de våta grusstigarna. Det var tjugo små toalettbaracker med fem torrtoaletter i varje, primitivt åtskilda av masonitplattor för att ge lite känsla av att man satt för sig själv. Den som ville borsta tänderna eller tvätta händerna och ansiktet kunde ställa sig vid vattenkranen som fanns utanför varje barack, eller ta in vatten i rummet med en hink eller en kanna och tvätta sig över ett emaljerat handfat. När vintern kom och vattnet var bokstavligen iskallt måste det ha varit ett ganska otrevligt företag. Duschar var ovanliga i Sverige på den tiden, speciellt på landsbygden. Kvinnorna fick snart vänja sig vid att gå barackvis till tvättbaracken för bastu en gång i veckan. Att gå in naken i det halvmörka heta lilla rummet var i början ingen lätt upplevelse för kvinnor som aldrig sett en bastu tidigare men däremot hade sett gaskamrarna.

Ingen ägde förstås en klocka, så lägerpersonalen fick gå runt mellan barackerna och knacka på dörrarna

för att meddela att det fanns frukost. Tystnaden bröts väldigt fort. Det blev liv och buller på stigarna och kring vattenkranarna, och högljudda skrik och rop ekade i luften. Frukosten började serveras klockan åtta, i två omgångar, i de två matsalarna. Den bestod av havregrynsgröt, bröd med smör eller margarin och sylt, och kaffe. Ibland kanske ett kokt ägg eller lite ost eller korv lades till. Färska grönsaker fanns inte med på menyn. I början var frukosten ett tillfälle för personalen att annonsera ut olika meddelanden om dagsordningen, tjänstgöringslistor för handräkning i köket och rengöring av de offentliga utrymmena, och de elementära ordningsreglerna. Allt skedde på den förhatliga tyskan som var det enda språk de överlevande hade gemensamt med svenskarna. Och trots den vänliga atmosfären och den rikliga maten svävade i många sinnen hotet från SS och gaskamrarna och rädslan för svält, som det skulle ta lång tid att befria sig från.

Stämningen på lägret var ganska dystert. Många var fortfarande i patologiska tillstånd av apati eller känslomässig bedövning som släppte långsamt efter hand. Tankarna på familjen och oron för de anhörigas öden överskuggade allt annat. Alla referat av möten med de överlevande de första månaderna efter befrielsen beskriver hur pass djupt det sysselsatte deras sinnen, hela tiden. Är någon fortfarande vid livet? Var? Om det kom ett livstecken från någon anhörig till en av kvinnorna påverkade det stämningen och beteendet hos alla i hennes omgivning. Ett brev, telegram eller hälsning från någon drog uppmärksamhet, nyfikenhet och avund från alla, och ledde alltid till gråtattacker. I

lägret fanns ett antal radioapparater som var lånade från militärförläggningar i närheten. En av dem var kopplad till en högtalare och sände musikprogram vilket ansågs ha en lugnande effekt. Men huvudattraktionen var när Sveriges Radio och andra stationer sände uppläsning av namn på överlevande i hela världen som sökte efter släktingar. Varje gång det skedde samlades mängder av kvinnor kring apparaterna. De flesta av de som samlades kring högtalaren var judinnor, för nästan alla (men inte riktigt alla) av de andra polskorna hade någon kvar i Polen som man kunde få kontakt med trots att reguljär postgång inte hade kommit igen.

De första veckorna vilade de flesta. Många samtalade, och frön till livslånga vänskapsrelationer såddes. Trots den djupa tröttheten, förvirringen och apatin ställdes om och om igen samma frågor: "I vilka läger var du?" "Såg du någon som hette...?" Men också mycket tystnad. När hungerstressen dämpat sig och de fysiska krafterna gradvis började återvända, började sysslösheten bli plågsam. De tvångsmässiga tankarna på familjen som inte längre fanns stegrades ännu mer, och de fruktansvärda minnena blev omöjliga att stå ut med. Utåt såg det ut som om kvinnorna var uttråkade. Men bakom ledan låg en psykisk verklighet som blev svårare ju större självmedvetandet blev, och ju djupare vetskapen blev att det hela var över. Några enstaka kvinnor fick läggas in på sjukhus efter att insjuknat i difteri och tarmsjukdomar och på grund av misstanke för tyfus. Trångboddheten ledde till att vägglössen kom tillbaka efter att DDT-sprutningen vid mottagandet inte hade varit hundra procentig effektiv. Lägerchefen

blev tvungen att beställa stora mängder DDT för att ge ytterligare behandlingar. Många kvinnor vars fysiska tillstånd hade förbättrats drabbades av en mental nedgång ungefär en månad efter ankomsten. Högljudda raserianfall, en ständig syssla med oväsentligheter, våldsamma bråk, depressioner, förvirring och tvångsmässigt beteende störde den dagliga ordningen. Från och med någon gång i början på juni fanns i alla större läger minst en utbildad kurator, men tills dess, under hela den första månaden var den individuella vården helt beroende av personalens egna kunskaper och förmåga och improvisationsförmåga. Ofta stod kvinnorna hjälplösa mot sysslösheten och den grå lägerrutinen som fördjupade de mentala och sociala svårigheterna. En lokal journalist som besökte lägret i slutet av maj beskrev hur hundratals kvinnor trängdes omkring honom och berättade vad de hade gått igenom. "En bild av helvetets alla fasor tar form mot bakgrunden av en solig majeftermiddag med susande björkar och blå himmel ...". När han tar avsked "återvänder de till lägrets centrum där de kan flanera i lugn och ro..."⁵¹⁶. Journalisten var kanske mån att beskriva lägret som någon slags konvalescensförläggning där kvinnorna kunde lugna sina sinnen genom promenader i naturen. Men om den empatiske 22-åriga lägerchefen Torsten Nordsjö hade rätt så uttryckte "flanerandet" snarare att kvinnorna var insjunkna i ändlösa grubbel om förlorade familjer, skräckfyllda upplevelser och de svåra frågorna om framtiden. När kuratorerna började arbeta på lägret blev en av deras första uppgifter att hjälpa till med att skapa fritidssysselsättningar för att bemöta

Konsert i lägret.

Foto: Fotografiet är hämtat från Ingegärd Sandéns fotosamling

sysslöshetens nedstämmande inflytande på den deprimerade sinnesstämningen. Trångboddheten och bristen på dagrum gjorde förstås inte situationen bättre.

Lägerchefen var Torsten Nordsjö, fänrik i Civilförsvaret. Redan ett par dagar efter kvinnornas ankomst kallade han till ett möte med tre representanter från varje barack. Vid mötet valdes ett förtroenderåd som skulle vidarebefordra meddelanden och förordningar till internerna, och samtidigt fungera som språkrör för deras behov och önskemål. Rådet leddes av en professor i filosofi från Warszawa, Janina Kaminska, som under den nazistiska ockupationen hade dolt sitt judiska ursprung och sitt riktiga namn Szeinbarg. Förutom att rådet var ett effektivt redskap för att administrera de många kvinnorna ansåg Nordsjö att det också kunde bidra till att fostra kvinnorna till demokratiska värderingar. Det tyckte också Alva Myrdal som besökte lägret i mitten på maj, ett besök som kom att inleda en intensiv verksamhet från hennes sida för att bättre tillgodose flyktingarnas behov under rehabiliteringsperioden och för att förbereda deras framtid.⁵¹⁷

Myrdal blev vid sitt besök imponerad av de aktiviteter som redan hade påbörjats, på de överlevandes initiativ: En skola – startad av en kvinnlig gymnasie-lektor – med klasser i engelska på tre olika stadier, kurser i svenska och polska, och en sångkör.⁵¹⁸ Senare inrättades en systuga med lånade symaskiner som blev flitigt använd av många interner. Tygrester samlade kuratorerna in från allmänheten. En folkdansgrupp bildades, och medlemmarna sydde själva sina polska folkdräkter i papper. Ett piano gavs till låns från en

lokal ungdomsförening. En trädgårdsgrupp bildades under ledning av någon från personalen, som odlade blomsterrabatter och grönsaker. En brandskyddsgrupp organiserades, liksom en grupp som skötte renligheten och ordningen utomhus. En lokal lärarinna tog tjänstledigt för att undervisa i svenska och simning. Regelbundna filmföreläsningar anordnades med material som lånats från armén. Underhållningskvällar med orkestrar och lokala artister anordnades med hjälp av närliggande Norrköpings judiska församling. Under de första två månaderna var lägret i karantän, och eftersom all kontakt mellan utomstående och de överlevande var förbjuden var den improviserade utomhusscenen avspärrad med ett rep som spändes mellan träden. Föredragshållare bjöds in att tala om olika ämnen som kanske kunde intressera, till exempel krigets historia, det svenska samhället, parlamentarisk demokrati, allmän hygien och sexualhygien. Eftersom kring 60 procent var katoliker blev lägret ofta besökt av katolska präster. De judiska kvinnorna besöktes av representanter från Stockholms Mosaiska Församling, som också hade tillsatt kuratorn på lägret. De båda kantorerna Leon Rosenblüth och Idy Bornstein besökte var för sig flitigt de många flyktinglägren, och var säkert i Doverstorp mer än en gång för att ge föredrag eller sångkvällar på Jiddisch. Besökarna från den sionistiska pionjärorganisationen ”Hechalutz” var mycket populära. Organisationen hade bildats på 1930-talet av den svenskjudiska veterinären Emil Glück och bestod 1945 av ungefär 100 personer varav de flesta hade kommit från Tyskland och Östeuropa som ungdomar innan

Nyanlända polska judinnor, maj 1945.

Bild: Fotografiet är hämtat från Ingegärd Sandéns fotosamling.

kriget för att tränas i jordbruksarbete, som förberedelse till pionjärliv i Palestina.⁵¹⁹ De kunde alla Jiddisch vilket var judinnornas hemspråk, och hade liksom dem förlorat kontakten med sina familjer och fruktade för deras öde. De var kanske de enda som förstod judinnornas situation och kunde ge lite uppmuntran, speciellt genom att informera om möjligheten att emigrera till Palestina och få ett nytt liv i en judisk stat. Drygt en tredjedel av de judiska överlevande anslöt sig till Hechalutz eller andra pionjärorganisationer⁵²⁰ och anmälde sitt intresse för att åka till Palestina. Det skulle betyda att omkring 180 av Doverstorps cirka 450 judiska kvinnor anslöt sig.

Depressionen och sysslösheten skärpte konflikterna mellan de judiska och de icke-judiska kvinnorna. Antisemitiska attityder som uppdagats redan i hamnen blev i Doverstorp, och flera andra läger, ett seriöst problem.⁵²¹ Skrikiga bråk och till och med slagsmål mellan kvinnorna uppstod ofta på antisemitisk grund. Antisemitiska okväden som ”Vi kan nog göra slut på er här i sjön”, eller ”Vi kommer att fullfölja det tyskarna började med” hördes ofta. Det fanns läger där judar och icke-judar hade skilda matsalar, men lägerchefen Nordsjö vägrade att segrera grupperna eftersom han menade att detta skulle vara att ge efter för de nazistiska raslärorna. Antisemitismen bland de polska kvinnorna i Doverstorp uppmärksammades av Alva Myrdal under hennes besök där, liksom av journalisten Tora Nordström-Bonnier som besökte lägret i juni och beskrev sina intryck i två reportage i *Expressen*.⁵²² Myrdals reaktion var att upplysning och information måste spridas för att motverka antisemitism, men det var ju långsiktigt tänkande som

knappast kunde förbättra situationen under de åtta månader som lägret kom att vara befolkat. Nordström-Bonnier fick uppfattningen att judinnorna längtade efter att komma till Palestina och till ett ”slut på ökenvandringen.” Där de skulle kunna känna att de har ett hemland. Men för tillfället betraktades de av de svenska myndigheterna som polskor.

Lägret var omgärdat av ett taggtrådstängsel och hade en utgång som ständigt bemannades av två beväpnade vakter. Bara sjösidan var öppen och där kunde man roa sig med bad, eller ta en tur i lägrets roddbåt med någon från personalen. Taggtråden, vakterna och de första två månadernas förbud att lämna lägret bidrog inte till stämningen. Tvärtom, de skapade nog associationer till de fruktansvärda läger där kvinnorna hade varit innan befrielsen. Landsvägen som gick längs stängslet blev fort trafikerad av nyfikna som kom för att betitta och fotografera före detta koncentrationslägerfångar, och det var ytterligare ett störande moment även om ibland positiva kontakter skapades över stängslet. Många av de nyfikna var ogifta män som lockades av den stora samlingen unga kvinnor. Lokalpressen uppmanade befolkningen att låta kvinnorna vara ifred, men det var uppenbarligen inte effektivt. När karantänen hävdes och kvinnorna fick frihet att lämna lägret uppstod många romantiska relationer med den lokala manliga befolkningen, men även sexuella närmanden förekom. En läkare som den 21 augusti inspekterade lägret enligt uppdrag från Medicinalstyrelsen rapporterade att där rådde en lugn stämning. ”Allvarligt kapitel är

dock den omgivande svenska manliga befolkningens uppträdande”.⁵²³

För att laga tre mål mat om dagen till 1 200 personer krävdes ett enormt kök, där sannolikt intensiv aktivitet rådde från tidigt på morgonen tills middagen var färdigserverad vid sextiden på kvällen. En husmor var anställd tillsammans med ett par ytterligare kokerskor, och de assisterades av ett trettital handräckare som rekryterades bland internerna. De första veckorna var det omöjligt att stilla kvinnornas hunger, och de som tjänstgjorde i köket åt tvångsmässigt under arbetets gång. Potatis serverades fritt och två kilo potatis per person gick åt varje dag de första veckorna. Hur mycket av det som slukades glupskt vid bordet och hur mycket som hamstrades till rummen på grund av den ständiga hungerångesten kan man inte veta, men båda fenomenen rapporterades av ögonvittnen. Efter några veckor i Doverstorp, när rädslan för svält hade dämpats började kvinnorna klaga på att den svenska maten var smaklös och saknade inslag av färska grönsaker. Alva Myrdals rekommendationer om en modernare diet som var bättre anpassad till kvinnornas behov och deras vanor antogs därför av lägerchefen. Imponerande viktökningar hos kvinnorna rapporterades såväl i pressen som i officiella skrivelser, upp till två kilo i veckan. Kanske bidrog också sötsakerna man kunde köpa i lägerkantin för de 50 öre per dag man fick som fickpengar av svenska staten. Men de skulle också räcka till hygienvaror och cigaretter som då ansågs vara en nödvändig konsumtionsvara. Organisationen Joint stod för ytterligare 50 öre till för judinnorna, och polska hjälporganisationer i Sverige gav samma summa till polskorna.

Myndigheternas och folkopinionens avsikter var att ge möjlighet till de överlevande att återhämta sig, och att sedan föra dem tillbaka till sina hemländer när förhållandena i Europa gjorde det möjligt. Det skulle komma att ta tid för den svenska regeringen och folkopinionen att inse att de som kallades polskor egentligen var två separata identitetsgrupper och att judinnorna och en del av polskorna inte hade något land att återvända till. Under tiden ökade trycket från svenska arbetsgivarorganisationer på att få använda kvinnorna som arbetskraft, och tydligen var det många som redan ville lämna lägerlivet och börja arbeta. När karantänen hävdes efter två månader och kvinnorna fick frihet att obehindrat gå ut genom lägergrinden började lägrets arbetsförmedling placera ut kvinnorna i arbete. Antingen kunde man arbeta på en bondgård eller en industri i närheten och komma tillbaka ”hem” till lägret varje kväll, eller så kunde man få arbete och bostad någon annanstans. Reglerna som fastställdes av Statens Utlänningskommission gjorde det klart att enbart kvinnor som uttryckte en egen vilja att arbeta och som förklarades som helt friska och arbetsförmögna av lägerläkaren, fick beviljas arbetstillstånd. Mellan raderna skymtar behovet att skydda kvinnorna från att utnyttjas, kanske även sexuellt, och från kärleksrelationer med svenska män. Behovet av arbetskraft var stort, men i början var det bara ett fåtal som tog chansen. Så småningom blev de fler och fler. Kontakter som skapats genom stängslet i Lund eller i Doverstorp ledde ibland till arbetstillfällen. Den som fick anställning kunde sedan ofta ordna för väninnor på lägret att få anställning på

samma ställe. Arbetsförmedlingen fick också anbud om arbetstillfällen. Långsamt började lägret avfolkas, men fortfarande var kvinnorna svaga och labila, och de flesta var mycket rädda för att ta steget ut till en normal tillvaro där man måste svara för sig själv. Lägerchefen och kuratorn lovade att om något gick fel, om arbetet var för krävande eller om någon av andra skäl kände att steget ut i friheten hade misslyckats skulle man få komma tillbaka till Doverstorp, ett löfte som tycks ha hjälpt många att fatta beslut.

De som var kvar kunde nu njuta av friheten att lämna lägret. En del hade släktingar i andra läger som de kunde få permission för att besöka. Andra åkte till städerna för att hälsa på hos personer som de på olika sätt hade fått kontakt med under tiden. Man kunde också promenera till handelsboden, där läppstift var den första varan som kvinnorna ville köpa. Kärleksrelationer mellan män i lokalbefolkningen och kvinnor från lägret uppstod, och ledde i inte så få fall till giftermål. Mosaiska Församlingen i Stockholm bjöd in överlevande under de judiska hösthelgdagarna där de inkvarterades hos judiska familjer, men ingen anteckning finns om hur många de var, och hur många av dem som kom från Doverstorp.

I september ändrades direktiven och arbetsförmedlingen började nu aktivt placera ut kvinnor i arbete, samtidigt som det inte längre tilläts för dem som arbetade att bo kvar på lägret. Doverstorps flyktingkvinnor ansågs nu redo att ta ansvar för sig själva, fyra månader efter befrielsen. Parallellt började förberedelser för att skicka polskorna tillbaka till Polen i

Lägerchefen och kuratorn lovade att om något gick fel, om arbetet var för krävande eller om någon av andra skäl kände att steget ut i friheten hade misslyckats skulle man få komma tillbaka

organiserade gruppresor. Den 14 oktober 1945 lämnade 450 polska kvinnor Doverstorpläget för att resa till Malmö och därifrån med färjan till Polen. I mitten av december reste ytterligare en kontingent på 150 polskor från Doverstorp, varav en del redan hade hunnit bli utskrivna från läget men återvänt för att kunna ansluta sig till resan. Några enstaka judiska kvinnor följde med, mest för att leta efter sina förlorade familjemedlemmar. Lägets kök stod för matsäck som var avsedd att räcka i tio dagar.

Sten Malmberg hade i september 1945 avlöst den begåvade Nordsjö som chef för Doverstorpläget. Den 5 januari 1946 skrev han ett brev till Utlänningskommissionen om svårigheterna att administrera läget efter att beläggningen minskats genom att många utskrivits till arbete eller åkt tillbaka till Polen. De som var kvar, ungefär 300 till antalet⁵²⁴, var mest psykiskt och fysiskt svaga eller direkt arbetsovilliga. Det blev därför omöjligt att bemanna de uppgifter som tidigare mot betalning skötts av kvinnorna, speciellt i förråd och expeditioner där det behövdes duktiga och fullt pålitliga personer. Han ansökte därför om att få anställa kvinnliga flyktingar som redan var utskrivna och därigenom både underlätta skötseln av läget och bidra till deras rehabilitering genom att ge dem en meningsfull sysselsättning. Inget svar finns, men läget stängdes samma månad, och de kvarvarande kvinnorna flyttades till andra läger.

Om man bortser från den korta period som kvinnorna vistades i Lund eller Malmö efter ankomsten, var Doverstorpläget och de andra flyktingförläggningarna

de judiska kvinnornas första och enda hem efter den katastrof som berövat dem familj och hemmiljö. Här återfick de en normal kroppskonstitution och något som kan betecknas som en psykisk balans trots de djupa och för oss ofattbara psykiska ärren efter koncentrationslägens inferno. Här inleddes deras strävan till ett normalt liv med ett eget hem, arbete och familj. Spåren efter kvinnorna leder härifrån i krokiga vägar till familjer i trakten, i judiska församlingar i Sverige eller i andra länder, och till den judiska staten Israel. Några lyckades aldrig rehabilitera sig utan levde sitt återstående liv i en skuggtillvaro där depressioner och neuroser var dominerande i deras personligheter. Märkligt nog berättade de flesta ingenting om perioden i svenska flyktingläger. Vad som för oss ter sig som en befrielse och som ett första steg i ett nytt liv kanske inte alls upplevdes på samma sätt av de överlevande själva. Men lämningarna av Doverstorpläget finns kvar som en påminnelse om de trasiga människor som här fann en fristad, och som ett minnesmärke över den gärning som den svenska staten och många av dess medborgare gjorde.

Noter

- 511 Pat Avinoam, "Our Courage: The meaning of of Zionism for survivors in the aftermath of the Holocaust", i Kata Bohus, Atina Grossmann, Werner Hanak, Mirjam Wenzel (red.) *Our Courage: Jews in Europe 1945–1948* (Oldenburg 2021) s. 286–301.
- 512 Mordechay Giloh (a), Björkar och järnvägsspår, manuskript som beräknas utkomma som bok under 2022.
- 513 Beskrivningen som följer drar på ibid.
- 514 Torsten Nordsjö, Utkast, Judiska Minnen, 375:29, Nordiska muséet..
- 515 Material i Föreningen Doverstorps flyktinglägers arkiv, Finspång.
- 516 *Östergötlands Folkblad* 24/5 1945.
- 517 Mordechay Giloh, "En humanitär tiger – Alva Myrdals bidrag till flyktingmottagandet i Sverige 1945", i Mattias Hessérus, Karin Kvist Geverts, Pontus Rudberg & Malin Thor Tureby (red.): *Moderniteten som framgång och tragedi: En vänbok till Lars M Andersson om ett föränderligt 1900-tal* (Lund 2021) s. 85–100.
- 518 Myrdals rapport om besöket i Doverstorp till Svenska kommittén för internationell hjälpverskamhet (SIH), SE/RA/730236/1/21, volym 38, Folke Bernadottes samling, Röda Korsets arkiv, Riksarkivet.
- 519 Malin Thor, *Hechaluz –en rörelse i tid och rum: Tysk-judiska ungdomars exil i Sverige 1933–1943* (Växjö 2005).
- 520 Mordechay Giloh (2021 a), Kapitel 11: Hechalutz och sändebuden från Palestina.
- 521 Mordechay Giloh. "Splittringen mellan polska judiska och icke-judiska överlevande från koncentrationsläger", *Nordisk Judaistik* 1 (2016), s. 24–32 och de källor som där citeras.
- 522 Expressen den 22 och 23 juni 1945.
- 523 Dr. Arvid Myrgårds rapporter från de olika lägren finns i Medicinalstyrelsens arkiv och är sammanfattade i Giloh, 2021 (a): Bilaga.
- 524 I SUK :s arkiv finns arkivkartonger med sammanställningar av antalet interner i varje läger. Doverstorp rapporterar om 360 interner i början på december, och inga uppgifter finns om senare datum.

Doverstorps flyktingläger

– Ett stycke levande lokalhistoria

Lars Lagergren, Anna Hellerstedt och Jan-Erik Svenblad

Hur skall vi någonsin kunna förstå det fruktansvärda i dessa människors öde? Kan vi fatta vidden av den tragedi som utspelats ute i Europa, medan vi själva suttit skyddade här hemma? Kan det bli människor igen av de spillror som lyckats rädda sig över till Sverige? Jag känner lust att gråta.⁵²³

Så skrev arbetsförmedlaren Ebba Berg i sina minnen från sin tid vid Doverstorps flyktingläger. För fru Berg var erfarenheterna från mötet och arbetet med de polsktalande kvinnor som i april 1945 evakuerats till Sverige från nazisternas koncentrationsläger färska. Sannolikt skrev hon ner sina erfarenheter bara en kort tid efter att hon återvänt till Stockholm i slutet av samma år. Innan dess hade hon hunnit ordna arbete åt både evakuerade och flyktingar från Baltikum. Först estlandssvenskar, vilka avlöstes av främst estländare, men också ett hundratal ingermanlänningar. Fru Berg kan ses som en veteran i sammanhanget, då lägret bara kom att vara i bruk under

knappt två år från april 1944 till februari 1946. Som mest bodde strax över 1 500 personer på en och samma gång i lägret. Vid avvecklingen knappt en handfull. Sammanlagt beräknas runt 7 000 evakuerade, flyktingar och repatriander under någon period befolkat lägret.

Fru Bergs förtvivlan efter mötet med överlevare från Förintelsen utgör utgångspunkten för detta bidrag. Fokus ligger på mötet mellan de som kom och de som tog emot, samt effekter av dessa möten i nutid. Berättelsen är uppdelad i dåtid – åren 1944 till 1946 – för att sedan göra ett hopp till nutid – 2000-talet. Syftet med detta bidrag är att ge ett exempel på levande historia på lokal nivå, från källan till återupptäckten. Bidragets tre författare är alla aktiva inom Föreningen Doverstorps flyktingläger. Huvudförfattare är Lars Lagergren, med stöd av föreningens ordförande Jan-Erik Svenblad. Anna Hellerstedt, som är föreningens vice-ordförande, berättar i avsnittet Doverstorpslägret och ”dagens ungdom”

om sitt omfattande arbete mot rasism och för tolerans samt om bakgrunden till hennes djupa engagemang.

Mottagandet av krigets offer

Doverstorpslägret var från början tänkt som utrymningsläger för civilbefolkningen boende i tätorterna i området, såsom Finsspång, Norrköping och Skärblacka, i händelse av flygbombning. Läget och förutsättningarna var passade. Platsen gick att nå via järnväg, landsväg och, om så behövdes även, sjövägen. Till detta ska läggas att det inte fanns några militära mål i närheten. Ansvariga för lägrets uppbyggnad och drift var från början Statens Utrymningsnämnd. Ett ansvar som togs över av Statens Utlänningskommission. Lägret var planerat för en maxkapacitet på 1 500 boende, vilket skulle göra det till det största i landet. Själva platsen utgjordes av en udde som sluttar ner mot sjön Glan. Marken var en del av en kronopark som gränsade till godset Mo Gård. Godsets huvudbyggnad, kallat Vita Huset, utgjorde både bostad för ledning och delar av personalen samt arbetsplats för delar av lägrets administration. På lägerplatsen uppfördes ett hundratal baracker som var och en kunde inhysa upp till 20 personer. Barackerna hade nedmonterats och flyttats från Arbetsmarknadskommissionens "skogshuggarläger" runt om i landet. Utöver de baracker som skulle inhysa flyktingar, uppfördes två större baracker som vardera rymde kök och matsal för 200 personer, ett vattenverk, vattenlednings- och enklare avloppssystem, en isdös och en bastu. Ett vägnät anlades också inom lägret, komplett med vägskyltar och adresser.⁵²⁶ Slutligen drogs el in till området.

Boendet förblev dock spartanskt; torrdass, vatten i kran utomhus, karbidlampor, en kamin för värme, samt våningssängar.

Under våren och försommaren drev tre myndigheter parallellt verksamheten vid lägret: Utrymningskommissionen, Statens Flyktingnämnd samt Statens Arbetsmarknadskommitté. Under sommaren ersatte Statens Utlänningskommission den förstnämnda.

Den estniska tiden

Vid första inflyttningen i april 1944 kom ett par hundra estlandssvenskar, som evakuerats till Sverige med tyskt bistånd. Då var hälften av de planerade 100 barackerna på plats och färdiga för inflyttning. Till sommaren var alla baracker inflyttningsklara. Detta var nödvändigt då antalet evakuerade estlandssvenskar och flyktingar ökade snabbt och under sommaren och hösten 1944 bodde runt 1 570 i lägret samtidigt. Alla åldrar var representerade, från nyfödda till en 100-åring. Hela familjer och ensamkommande om vartannat.

Redan innan lägret öppnade dök artiklar upp i både lokal- och nationell press. Intresset för de anländande estlandssvenskarna var stort och, inte minst, nyfiket. Denna inställning från pressens sida kom sedan att hålla i sig under hela lägrets existens.

Lokalt innebar lägret arbetstillfällen, somliga kortvariga, medan andra kom att sträcka sig över hela lägrets existens. Lägret var vid denna tid öppet och möjligheter för möten med lokalbefolkningen goda. Dagsverken var vanliga inom jord- och skogsbruk, inte

minst i skörde- och bärplockningstider. Här ett par röster från denna lokalbefolkning:

Jag fick anställning ute på Doverstorpslägret precis när lägret började. Vi hade ett klädförråd och där hade vi kläder för alla åldrar. När flyktingarna [sedan kom, förf. anm.] lämnade vi ut deras utrustning. [...] Jag kommer särskilt ihåg en, för min farmor och faster som bodde nere i Vånga behövde hjälp och då var det en estlandssvenska som dom frågade om hon ville börja hos dom. Hon fick plats genom

arbetsförmedlingen hos min farmor och faster. De blev så förtjusta i henne för hon kallade min farmor för "mamma", så det var ömsesidigt. Hon stannade till min farmor gick bort. Det var väldigt lyckat.⁵²⁷

De här (estlandssvenskarna, min anm.) fick jobb på bygden och de var mycket välklädda och när dom kom om kvällarna gick de till gårdarna och hämtade ett par kilo råg och ett par kilo spannmål att bränna utav. De behövde ju ha någon glädje och de kunde sin sak.⁵²⁸

De första
estlandssvenskarna
anländer till Doverstorp.

Foto: Fotografiet är hämtat från
Ingegärd Sandéns fotosamling.

Omsättningen på estlandssvenskar, som kunde svenska och livnärt sig på vad jorden och havet kunde ge, var stor. Många kom snabbt ut i jobb eller fick bostäder runt om i landet. In- och utflyttning skedde löpande varefter nya flyktingar kom från de initiala karantänlägren för att efter en tid komma ut i arbete. Sammantaget kom cirka 3 000 estlandssvenskar att under en kortare eller längre period bo i lägret.

Under vintern 1944–45 kom även en mindre kontingent flyktingar från Ingermanland och en ensam lettländare. Den stora gruppen flyktingar bestod av estländare. Den estniska dagstidningen *Riigi teataja*, publicerade täta rapporter från lägret under vintern 1944–1945. Den 1 januari 1945 stod att läsa att omkring 500 estländare kommit strax före jul 1944 och att fler var att vänta.⁵²⁹ Platsen beskrevs i slutet av januari 1945 av estnisk press som:

Doverstorp är på sitt sätt en estnisk miniatyrstad i Sverige, med ett innevånarantal överskridande tusentalet individer. [...] Miniaturstadens hjärtpunkt, eller så kallad city, ligger vid torget, i vars närhet många viktiga byggnader är belägna såsom: expeditionskontoret, matsal 1, postkontoret, förnödenhetslägret och arbetsförmedlingens residens.⁵³⁰

En stor andel av de estländare som kom till lägret hade, vad som beskrevs som, intellektuella yrken såsom läkare, advokater och ingenjörer. De flesta kom från städerna och hade, enligt arbetsförmedlaren fru Berg, ”svårare att anpassa sig efter det primitiva livet i lägret”.

Det var också svårare för arbetsförmedlarna att få ut dessa icke svensktalande, företrädesvis manligt dominerade, yrkesgrupper på den svenska arbetsmarknaden.⁵³¹ Lättare tycks det ha varit för kvinnorna. Ett citat som pekar på detta faktum hämtar vi från Riigi Teataja:

Arbetsförmedlingens idoga arbete har satt sina spår i sångkören. De flesta kvinnoröster är borta. Manliga stämmor har kommit till från andra läger, med påföljd att kören nu är en ren manskör.⁵³²

Valborgsmässoafton 1945 flyttade de sista estländarna och estlandssvenskarna som inte kunnat erbjudas arbete ut från lägret. Det fåtal som var kvar hade i stället blivit anställda vid Statens Utlänningskommission för olika arbeten kopplade till lägret.

Så långt visar de berättelser som kommit fram ur vårt material på en, i det stora hela, stabil verksamhet. Det kan bero på att det efterlämnade materialet från lägerledningen i form av till exempel in- och utgående korrespondens inte längre finns kvar, liksom de listor över var de som bebott lägret kom och var de tog vägen. Det sällades bort ur Riksarkivet innan den undersökning som ligger till grund för föreliggande text påbörjades. Inga större problem eller kontroverser dyker upp i de minnen och pressmaterial som insamlats.

Dessvärre ger oss inte det materialet vi funnit heller någon bild av hur många som blev kvar i orterna i närområdet, Finspång, Vånga och Skärblacka. Beträffande Norrköping nämns siffran 700 balter vid slutet av år 1944.⁵³³ En indikation som kan säga något om inflödet

för Finspångs del är att tätortens befolkning i det närmaste fördubblades, från 6 375 år 1940 till 11 902 år 1945. Hela ökningen berodde på flera faktorer och knappast enbart på att människor från lägret valt att stanna, men de utgör sannolikt en icke oansenlig andel.

När sista handen läggs på manus för denna text har Ryssland militärt gått in i grannlandet Ukraina. Det rapporteras om strider och stora flyktingströmmar. Ekon från 1944–45-års flykt och evakuering från Baltikum hörs tydligt.

Mottagandet av överlevare från Förintelsen

Den stabilitet som tycks ha kännetecknat verksamheten vid Doverstorpslägret kom att utmanas omgående redan vid första mötet med lägrets nya innevånare. Torsten Nordsjö, som innehade tjänsten som lägerchef stora delar av 1945, beskrev förändringen i förhållande till den svenska flyktingvården på följande sätt:

Den svenska flyktingvårdens organisation var uppbyggd för att mottaga människor, som visserligen tvingats fly från sitt land, men dock i allmänhet kom från en mera normal miljö, och alltså inte varit internerade i läger. Vad de behövde var dels skydd, dels arbetsmöjligheter. Beträffande dessa före detta fångar [de polska kvinnor som evakuerats från nazisternas koncentrationsläger, förf. anm.], som icke flytt hit utan inbjudits av de svenska myndigheterna måste det anses åvila oss avsevärt större förpliktelser.

Det gäller icke blott att erbjuda dem skydd och arbetsmöjligheter utan först och främst att försöka bygga upp dem fysiskt och psykiskt.⁵³⁴

En insiktsfull skildring av konsekvenserna för livet i lägret som Nordsjö lyfter ges läsaren i Mordechay Gilohs bidrag i denna volym. Varken personal eller ledning kunde till fullo förstå vad de kvinnor som kom genomgått och därmed förbereda sig för mottagandet av de ”polska” kvinnorna. Redan att dela upp dem till Sverige evakuerade såsom att det rörde sig om en homogen nationell grupp visade sig riskera att bli ödesdigert.⁵³⁵

I detta bidrags inledande citat sätter fru Berg ord på en, i många fall avgörande förutsättning för det arbete som låg framför lägrets personal och ledning. Alla de rutiner som etablerats under lägrets ”estniska” tid kom således att utmanas. Flertalet av de enkla och praktiska lösningar som vuxit fram verkar också ha utmanats. Lägerspråket fick bli tyska, då möjligheterna till löpande tolkning mellan polska och svenska inte var möjlig och engelska var inte det givna andraspråket vare sig i Polen eller Sverige vid denna tid. Knappast en önskvärd lösning.

Nu kom också lägret att omgärdas av taggtråd och den frihet som tidigare innevånare åtnjutit var borta. Karantänen förefaller ha varit betydligt striktare, dels för att kvinnorna var i så dåligt fysiskt och psykiskt skick, dels för att andelen sjuka i smittsamma sjukdomar var större denna gång. Viss smittspridning ut till lokalbefolkningen hade olyckligtvis även skett under estlandstiden. Mötet mellan lokalbefolkning och kvinnorna i lägret

blev följaktligen ett helt annat med ett taggtrådsstängsel runt lägerområdet. Detta stängsel skulle hindra både in- och utpassage. Det förra, visade på konsekvenser av att 1 000–1 200 företrädesvis unga kvinnor samlades på en och samma avgränsade plats. Intresset bland traktens unga män och vuxna ungar var uppseendeväckande. Detta intresse verkade, å ena sidan, skrämmande och förnedrande för många av lägrets kvinnor. Arbetsförmedlaren Lennart Gerestad minns:

Taggtråd måste sättas upp för att skydda de polska kvinnorna. [...] Folk var oerhört nyfikna. De skulle in i barackerna och hälsa på kvinnorna som ofta var svårt fysiskt och psykiskt medtagna. Tidigare hade vi inte behövt något stängsel. Det blev också nödvändigt med polisbevakning.⁵³⁶

Högerpressen uppmärksammade situationen på sitt tidsenliga nationalistiskt storsvenska sätt:

Till denna artikel vilja vi gärna foga en enträgen vädjan till allmänheten att icke såsom fallet tyvärr blivit söka sig till och vid dess stängsel stå och beskåda de olyckliga innanför taggtråden. Lördagar och söndagar är vägen full av nyfikna, mest manspersoner, som oroa internerna på allehanda sätt. Bland dessa nyfikna finnas många typer, som icke torde att betrakta som någon god reklam för vårt folk, och det är ju beklagligt att polskorna skola få en snedvriden uppfattning om svensk kultur. Om ingen bättring inträder kommer lägerbevakningen att tillgripa

kraftåtgärder, något den f.ö. borde ha gjort redan från början.⁵³⁷

Intresset var, å andra sidan, inte helt ensidigt. Kontakten med människor utanför gav en glimt av frihet och nya kontakter. Längtan efter ett eget liv och mänskliga möten, resulterade i en, om vi ska förstå samtida röster både inifrån och utanför lägret en relativt omfattande interaktion igenom hålen i stängslet. Det skulle inte dröja länge innan stängslet på sina ställen klipptes sönder för utpassage eller plats i roddbåt eller kanot erbjöds nere vid strandkanten. I en artikel från Folkbladet Östgöten visar Jadwiga Andersson på dubbelheten i mötena vid stängslet:

Det kom folk i stora skaror och tittade på oss bakom taggtråden. Jag kände mig som ett djur. Jag hade inget hår på huvudet. Det hade tyskarna rakat av oss för vi hade så svårt att hålla oss rena och fria från löss i koncentrationslägret. [...] Men genom taggtråden skapades kontakter, berättar Jadwiga, det kom folk, mest killar, som vi kunde sticka ut pengarna till [kvinnorna hade 50 öre om dagen under sin tid i lägret, förf. anm.] och få dem att förstå vad vi ville ha. De piggaste bland kvinnorna fick också manliga bekanta som de smet ut med på kvällarna. Företagsamma pojkar tog med sig tång och klippte upp taggtråden för att hjälpa ut flickorna. Men klockan tio varje kväll skulle vi vara i säng och på natten gick en nattvakt runt här.⁵³⁸

Folksamling vid stängslet.

Foto: Fotografiet är hämtat från Ingegärd Sandéns fotosamling.

Nu var det inte bara män i jakt på unga kvinnor som besökte lägret. Under helgerna trängdes nyfikna för att få en glimt av kvinnorna som överlevt nazisternas koncentrationsläger. Många hade med sig små gåvor och godsaker som stacks in genom stängslet. Rolf Jansson, som vid tiden var i nedre tonåren, minns:

Mina kompisar ville att jag skulle följa med på en cykeltur till Doverstorp, så det blev många cykelturer de efterföljande kvällarna. (...) Det för alltid bestående minnet (...) var hur vi stod utanför det höga stängslet, vi fick stå en bit ifrån stängslet, men vi försökte överlämna choklad och andra godsaker till de unga polska kvinnorna innanför. Bestående minnen är också, förutom den polska flicka Janina i min egen ålder – som jag fattat särskilt tycke till – var en ung polsk flicka i hennes sällskap med ena ögat som en stor grå klump – hon berättade att en SS-man hade fimpat en cigarett i hennes öga.⁵³⁹

Bilden av de två flickorna/unga kvinnorna sida vid sida bakom ett stängsel hade etsat sig fast i Rolfs minne.

Engagemanget från det omgivande samhället för att stödja kvinnornas rehabilitering och trivsel var starkt. Olika slags insamlingar gjordes av bland annat litteratur och tyger. Allehanda underhållning verkade också stå på programmet. Pressen rapporterade flitigt. Tonen i reportagen ger en sentida läsare en känsla av att det var med en stolthet över att Sverige äntligen kunde bidra med något och sälla sig till de segrandes återuppbyggnaden av Europa.

När sedan restriktionerna lättade och kvinnorna fick möjlighet till ”permission” under några timmar dagtid lättade trycket något. Flera åkte tåget till Finspång för att känna på känslan av att röra sig fritt eller att besöka familjer som de fått kontakt med. Under en period utgjorde kvinnorna ett vanligt inslag i gatubilden. Vänshipsband knöts, i vissa fall livslånga. Andra ledde till äktenskap. Annars tycks det allt överskuggade vara möjligheten till konsumtion. Läppstift var en storsäljare, men det fanns andra:

Jag jobbade i Finspång i NÖK:s varuhus. Här fanns det mesta. De [kvinnor från lägret, förf. anm.] handlade mest kläder – och av bra kvalité skulle det vara – och tyger förstås. Massor av tyger. Det var ju inte så lätt i början, men vi lärde oss mer om så... ”Kvalité” sa dom, de ville ha bra varor.⁵⁴⁰

Alla var inte välkomnande. Via anonyma brev till lägerchefen anklagades bland annat två kvinnor för lösaktighet. I bevarad korrespondens bemöts dessa anklagelser. Kvinnorna försvaras av familj och grannar till de två män de setts tillsammans med. Kunde bara lägerchefen påskynda processen så kvinnorna kunde få sina pass, stod vägen mot arbete och förlovning öppen.⁵⁴¹

Efter hand kunde allt fler få pass och därmed ta steget ut på arbetsmarknaden. De flesta av dem som stannade i Finspång fick arbete på Svenska Metallverken:

Jag lärde mig svenska ganska snart. Började i porten på Metallverken. Arbetade till mars månad 1946, så

det blev sex månader. Sedan gifte jag mig när min man gjort färdigt militärtjänsten i september.⁵⁴²

Enligt listor över de som bodde i lägret under den ”polska tiden” kom 45 kvinnor att bosätta sig inom Finspång direkt från lägret. I vårt material framgår att ytterligare ett mindre antal återvände till Finspång efter att ha bott på andra platser. Detta innebär att runt var tionde av de som stannade i Sverige blev kvar inom köpingen.

Doverstorpslägret som källa

I dag finns ytterst få kvar i livet av de flyktingar, evakuerade och repatriander som var förlagda i Doversstorpslägret. Däremot finns det gott om ättlingar till dem i området. Det finns även minnen bevarade hos den äldre orsbefolkningen. Från 1980-talet och framåt har kommunen erfarit sin beskära del av nynazism, rädsla och främlingshat. Varje generation rymmer sina exempel på unga som lockats och, även i dag, lockas av hat och våld. På den politiska arenan är det lokala stödet för populistiska partier i paritet med riket i övrigt. Men det finns motstånd. Ett fredligt motstånd som talar om tolerans och hämtar sin kraft ur den lokala historien – historien om ett flyktingläger och de människor som under en period levde där.

I nästa avsnitt berättar Anna Hellerstedt om sitt arbete för tolerans och medmänsklighet.

Doverstorpslägret och ”dagens ungdom”

Anna Hellerstedt berättar:

Det var min farmor som första gången berättade för mig om lägret i Doverstorp. Jag var barn och älskade att höra om alla hennes livserfarenheter. Farmor var 28 år när kvinnorna som överlevt kriget anlände. Jag tror att farmor var där med Baptistförsamlingen och hjälpte till med matförsörjningen. Hon berättade om de undernärda kvinnorna som överlevt svälten i koncentrationsläger i Polen och Tyskland och som var tvungna att vänja sig långsamt vid mat för att inte bli sjukare och dö, men att de var så hungriga att de gick till soptunnorna och letade fram potatisskal som de stoppade i sig när de redan ätit sin dagsranson.

Doverstorps flyktingläger stängdes 1946. Några av kvinnorna flyttade till andra platser i Sverige där det fanns jobb. Andra till Polen, Palestina, Amerika ... men en hel del blev kvar i trakten i och runt Finspång och Östergötland. De började arbeta, lärde sig svenska, gifte sig och fick barn. Ungefär i den ordningen smälte de in i ett nytt sammanhang, i ett nytt land. Saknaden efter familjen och vännerna som inte längre fanns i livet blev för smärtsam och minnena från tiden i nazisternas läger var omöjliga att dela med den nya familjen och de nya vännerna. Det gjordes tappra försök att ’glömma och gå vidare’ men jag vet att några av kvinnorna höll kontakten och delade minnen med varandra när de trodde att

de som ändå inte skulle begripa inte hörde. Jag vet ett barnbarn som satt under köksbordet och lyssnade på samtal om händelser i koncentrationsläger när hennes mormor hade kafferep tillsammans med andra kvinnor som upplevt samma sak som hon.

Åren gick. Ett par av kvinnorna började ändå till sist att berätta delar av det de upplevt i sitt ofattbara ”tidigare liv”. Jag vet inte exakt vad det var som gjorde att de bröt tystnaden men under 1970- och -80-talet hände det att skolklasser i Finspång fick besök av Wanda eller Jadwiga.

Sedan blev det tyst igen. De hundra barackerna som en gång funnits i Doverstorpslägret hade sålts och transporterats bort för länge sedan. Lägerområdet växte igen i ungefär samma takt som nazismens värderingar åter kom krypandes allt närmare.

I januari 1996 var jag klar med min lärarexamen och började undervisa i bland annat historia. Ganska snart träffade jag minderåriga grabbar som lyssnade på vit-makt-musik och tvivlade på sanningshalten i berättelserna om förintelsen. Flera av dem hade rätt tuffa uppväxter i utsatta socioekonomiska miljöer, var vilsna och små inuti, men lätta att fångas upp i högerextrema sammanhang. Samtidigt fanns det i nästan varje årskurs någon elev som berättade att deras mormor eller farmor ’kom från Doverstorpslägret’, precis som om de inte hade ett liv med osannolikt bagage före den tiden.

Jag drog i gång Finspångs skolors toleransresor med syftet att det inte ska gå att växa upp i Finspång utan att känna till Förintelsen och de många

”Jag vet ett barnbarn som satt under köksbordet och lyssnade på samtal om händelser i koncentrationsläger när hennes mormor hade kafferep tillsammans med andra kvinnor som upplevt samma sak som hon.”

Finspångsbarnas kopplingar till den och till Dovers-
torpslägret. Sedan 2005 har högstadieskolorna och
den kommunala gymnasieskolan i Finspång deltagit
med elever och personal på ständigt återkommande
resor till Auschwitz, Birkenau, Sobibor, Majdanek och
Belzec i Polen, till Sachsenhausen och Ravensbrück
i Tyskland, till Janowska i Ukraina, till Anne Franks
hus i Amsterdam, men också i krigens spår i Bosnien.

Ungdomar vars släktingar haft anknytning till
de olika platserna har deltagit. Både de och deras
familjer, liksom alla ungdomar som deltagit, har
blivit tryggare i sin identitet och sin historia. De
har ökat sin nyfikenhet, ödmjukhet och förståelse
att respektera och kanske rent av delta i andras kul-
turer och sammanhang. Sammanlagt har ungefär
250 ungdomar deltagit på elevresorna. Självklart
kan inte, vill inte eller får inte alla finspångs-
ungdomar följa med på en sådan resa men alla
lyssnar till kompisarnas upplevelser när de kommit
tillbaka till skolan och redovisar. Ungdomarna ger
också program med föreläsningar, utställningar
och/eller filmer på Kulturhuset för allmänheten
efter varje resa. Resorna har också kunnat fungera
som vidareutbildning för hittills ett tjugotal lärare.
Jag har även haft möjligheten att arrangera flera
privata resor för intresserad allmänhet. Cirka 100
vuxna personer har tagit chansen och följt med.
Alla dessa erfarenheter har bidragit till Finspångs-
bors kollektiva medvetenhet i ämnet. 'Det var
mitt livs absolut bästa och mest givande resa'.
Den meningen har jag hört många gånger när jag

träffat före detta elever. Då känns allt arbete med detta meningsfullt och ger drivkraft att fortsätta.

2007 var vi elva vuxna finspångare som träffades på ett första möte. Alla med olika bakgrund men med gemensamt intresse av att dokumentera lägret innan allt föll i total glömska. I mars 2009 bildade vi Föreningen Doverstorps flyktingläger. Min roll i föreningen har hela tiden varit riktad mot Finspångs ungdomar. Jag skrev ungdomsboken 'The Highway to Doverstorp' som gavs ut av föreningen och som bygger på intervjuerna som föreningsmedlemmen Ewa Larsson gjorde med äldre kvinnor som överlevt förintelsen och kommit till Doverstorp.

Varje vår när föreningen arrangerar 'Dovers-
torpsdagen' håller ordförande Jan-Erik Svenblad
guidade visningar av lägret och ungdomar deltar på
olika sätt i arrangemanget. Jan-Erik håller även under-
visning på plats för hela klasser, vid andra tillfällen.

Det finns så många trådar från dåtid, genom nutid
och mot framtid när vi arbetar med teman runt
Doverstorpslägret med ungdomarna. I föreningen
har vi också Arno Aarna, som själv kom med sin
familj från Estland som båtflykting 1944 när han var
nio år. Han har lärt oss mycket om hur det såg ut och
vad som hände på lägret under hans tid där, med ett
barns ögon såklart. Arno har också vid flera tillfällen
träffat elevgrupper som fått höra om hans dramatiska
flykt över havet. Jag vet att hans möten med ungdomar
som bär liknande erfarenheter i bagaget har haft
betydelse, för fler än bara dem.

Ingen kan stoppa tiden. Idag är det elevers gammel-
mormor eller gammelfarmor som kom med de vita
bussarna ... nästan ingen av dem finns kvar i livet
... men nu lever deras historier vidare. Det är viktigt
att de gör det i denna tid då personer med nazistisk
och rasistisk ideologi etablerar sig i kommunen, när
mems om att hänga oss demokratiförespråkare i
ortens lyktstolpar florerar, när hakkorsflaggor hissas
i offentliga flaggstänger på Hitlers födelsedag och
nazister demonstrativt ställer sig med armarna i kors
på bron över infartsvägen till Finspång.

Jag har själv ingen släkting som upplevt nazisternas
koncentrationsläger men tack farmor för allt du lärde
mig om människovärde och medmänsklighet och lät
mig förstå att vår samtid hänger ihop med både vår
historia och vår framtid.

Anna Hellerstedt

Lärare, författare och vice ordförande i
Föreningen Doverstorps Flyktingläger

Föreningen Doverstorps flyktingläger

Till skillnad från Anna, tillhör Jan-Erik Svenblad och jag själv, Lars Lagergren, den första generationens Finspångare. Våra vägar korsades när jag 2001 antog uppdraget att skriva den lokala Metallavdelningens 100-årskrönika. Jan-Erik var som ombudsman förpliktigad att stötta mig i mitt arbete. Under arbetets gång dök flyktinglägret i Doverstorp upp i det material som samlades in. Jag kom att intervjua Vanda som en av de polska kvinnor som kom att bli metallarbetare vid Svenska Metallverken i Finspång. Vandas berättelse sträckte sig betydligt längre och djupare än så. Allt jag hade inhämtat om Förintelsen i bild och text kom så mycket närmare, blev direkt verkligt, i Vandas berättelse. Vårt samtal har följt mig sedan dess.

Våren 2003 var krönikan klar. Jan-Eriks och mitt samarbete hade varit så givande för oss båda, att vi avslutade oss för att ge oss på nya projekt. Jan-Erik minns:

Jag hade då bara hört skrönor om ”polskor”, men förstod naturligtvis att det fanns något mycket allvarigare bakom detta. När vi gläntade på locket till denna historia visade den sig innehålla så mycket att jag blev alldeles överväldigad. Jag ville vara med och ta fram och berätta om nazismens fruktansvärda övergrepp och hur livet i Sovjetunionens skugga på andra sidan Östersjön har varit. Efterhand blev jag också förundrad över att ingen tidigare hade gjort jobbet. Mina erfarenheter från Finland var förstas att segraren skriver historien, men också att alla som offrat liv eller lem skall respekteras och inte glömmas

bort. Minnet i Sverige om krigets fruktansvärda sår har bleknat bort antagligen pga. att det inte är så många familjer som har minnen från Andra Världskriget i motsats till i Finland. Här behövs en insats kände jag.

I december 2006 bildades en projektgrupp som skulle ta fram material, intervjua ögonvittnen och deras anhöriga, samla in fotografier med mera. Från början bestod gruppen av Anita Mattisson, ABF, Anna Hellerstedt, lärare, Stefan Pettersson, lokalpolitiker, Leif Bruce, lärare, Ewa Larsson, projektsekreterare, Ingemar Andersson, anhörig, Kent-Inge Fredriksson, bildexpert och anhörig, Anders Härnbro, doktorand, Jan-Erik Svenblad, IF Metall och med mig, Lars Lagergren, Malmö högskola, som vetenskaplig rådgivare på distans. Med stöd från ABF, IF Metall och Finspångs kommun startades så verksamheten med hög fermitet.

I april 2007 hade vi en första presentation för allmänheten av våra planer i ABF-huset under ett öppet hus. I november hade vi vårt första seminarium, på programmet, information om projektet, Axel Molin berättade om sina erfarenheter som chaufför av de Vita Bussarna och Anders Härnbro informerade om svenskarnas inställning till flyktingar under Andra Världskriget. Detta blev starten för en omfattande utåtriktad verksamhet. Ett axplock innehåller bland annat; forskning som kom att utgöra en del av utställningen Sverige och Förintelsen, som producerats av Roy Andersson för Arbetets Museum i Norrköping, från 2008 deltagande i program i samband med Förintelsens minnesdag. Författare och forskare som Pia-Kristina Garde och

Axel Molin, professor Lars Olsson och professor Malin Thor om flyktingar i Sverige under Andra världskriget och Mosaiska församlingens arbete för flyktingarna, föreläsning med Estlandstema med Jan Persson, Göte Brunberg och Sture Koinberg, alla från Rickul/Nuckö Hembygdsförening, forskaren Wirginia Bogatic från Växjö universitet om polska kvinnor som flytt under Andra världskriget, författaren Nina Einhorn om hennes mors kamp för överlevnad i Warszawas getto samt föreläsning av Michal Kubica, om sitt arbete som guide i förintelselägren i Auschwitz.

Under 2008 kom också en för föreningens arbete viktig person, Arno Aarna, med i projektet. Han bidrar med sin kunskap om lägret genom egna erfarenheter och minnen, han bodde som 9 åring ett halvår i Doverstorpslägret. Året efter fick vi också kontakt med forskaren Mordechay Giloh från Israel, vars mor var en överlevare från koncentrationsläger i Nazityskland och som bott på lägret i Doverstorp. Ett mångårigt samarbete tog sin början.

I september 2009 släpptes Anna Hellerstedts ungdomsroman Highway to Doverstorp. Roman är skriven med Doverstorpslägret som bakgrund till händelser i nutid. Intäkter från försäljning av boken tillfaller föreningen.

Under åren har Föreningen erhållit medel från lokala och regionala finansiärer för att kunna upprätthålla verksamheten.

Med stöd av Kersti Bosdotter från IF Metall och medel från Riksantikvarieämbetet och Sparbanksstiftelsen Alfa kunde Ewa Larsson på hösten 2007

På initiativ av Per-Erik
Skagerlid placerades 2016
en minnessten nere
vid strandkanten

anställas som projektsekreterare. En tjänst som varade i två år. Ewa kom att kontakta informanter, planera, genomföra transkribera intervjuer. Sökandet efter människor som antingen bott eller jobbat i lägret bedrevs på allehanda sätt, inte minst genom de föreläsningar och utställningar som föreningen arrangerade eller deltog i. Kontakter etablerades och flera röster berättade om sina upplevelser. Ewa kom också att skapa kontakter med relevanta svenska arkiv samt svenska avdelningen vid Universitetet i Tartu, Estland.

När projektet hösten 2009 stod utan större medel fick verksamheten övergå till rent ideellt arbete och i samband med detta bildades så Föreningen Doverstorps Flyktingläger i oktober ur projektgruppen. Föreningens första styrelsen bestod av ordförande Jan-Erik Svenblad, kassör Birgitta Sjöberg, ledamöterna Ewa Larsson, Anna Hellerstedt och Leif Bruce samt som revisorer Ingemar Andersson och Anders Härnbro, dessutom en valberedning bestående av Anita Mattisson och Kjell Ågren.

I brist på medel för forskning, kom föreningen att fokusera på den utåtriktade verksamheten och fortsatte med föreläsningar, presentationer, utställningar och ett antal "Öppet hus". Föreningen har bidragit med material till den sedan 2019 pågående utställningen "Motstånd och medlöperi" på Norrköpings Stadsmuseum och varit värd för Forum för levande historias utställning "Plundring – början till ett folkmord" 2021.

Tre av föreningens mest aktiva medlemmar: Arno Aarna, Anna Hellerstedt och Jan-Erik Svenblad har var och en erhållit stipendier och utmärkelser för sitt idoga arbete.

Själva lägerplatsen har utgjort ett slags nav för verksamheten. Platsen, som sedan länge, så när som en enda barack förvandlad till sommarstuga, varit i det närmaste öde och övervuxen. Kvar finns bara stallet och lämningar av matkällare, vattenverk, bastu och isdös. I april 2013 genomfördes för första gången Öppet hus på lägerområdet. På initiativ av Per-Erik Skagerlid placerades 2016 en minnessten nere vid strandkanten och i januari 2017 hölls den första ljusceremonin på Förintelsens minnesdag vid minnesstenen i Doverstorp. Sommaren 2018 genomfördes tre guidningar på lägerområdet tillsammans med Finspångs kommun. I augusti samma år välkomnades en busslast besökare från Israel till lägerplatsen. Under våren 2020 visades lägerområdet för alla niondeklasser från två Finspångsskolor. Sedan kom Corona-epidemin, som dämpade verksamheten. Några mindre guidningar ute vid lägret genomfördes trots detta. I maj 2022 var de så dags för Öppet hus igen med runt 200 besökare.

När detta skrivs jobbar föreningen med att placera ut en karta och informationsskyltar om lägret med medel från Olof Skoglunds Stiftelse och Finspångs kommun. Forskningsarbetet har återupptagits.

Att hålla historia levande

Vad kan vi betrakta som viktigt i historien? När vi i vår djupdykning i den lokala 1900-talshistorien kom i kontakt med dokument och berättelser om Doverstorps flyktingläger, kände vi direkt att detta var något viktigt. Här var något som engagerade sin samtid och skapade minnen som kom att föras vidare. Det handlade inte om

byggnader eller stora lokala samhällsförändringar. I stället handlade det om möten med nödställda. Mottagarna kom närmare kriget och det systematiska förnedrandet och mordandet. För de som kom till Doverstorp kanske tiden i lägret innebar för en del en kort sekvens av återhämtning inför ett nytt kapitel i livet, medan för andra även en första möjlighet att se sig själv som människa. I backspegeln blott en parentes, men något viktigt för deras barn och barnbarn som besökt föreläsningar eller guidats runt på lägerområdet.

I likhet med fru Ebba Berg någon gång under andra halvan av 1940-talet ställde vi oss 65 år senare frågan; vad kan vi i vårt skyddade land ta till oss och förstå när det gäller krig, mänskligt lidande och Förintelsen? Arbetet med att försöka sprida berättelsen om ett flyktingläger som kom i bruk våren 1944 och närmare två år framåt till vår samtid hämtade sin näring ur denna frågeställning. Efter ungefär 15-års verksamhet verkar ett rimligt svar vara: Att vi nog inte till fullo kan förstå krigets vansinne och det mänskliga lidande det för med sig om vi inte upplevt det själva. Detta gäller i än högre grad för Förintelsen. Däremot kan vi genom vårt arbete hoppas på att sprida förståelsen för nödvändigheten av medmänsklighet och tolerans.

Noter

- 525 Ebba Berg, Bland flyktingar, opublicerad skrift, s. 27. Troligen skriven någon gång åren 1945–1947. Ebba arbetade som arbetsförmedlare vid lägret i Doverstorp och var gift med Urban G:son Berg, som var verksam som intendent för lägret.
- 526 Mostigen, Doverstigen, Ringvägen och Solbacken var några vägnamn.
- 527 Intervju med Mary Carlsson den 22/2 2010. Intervjuare; Ewa Larsson. Mary kom senare att jobba i telefonväxeln till dess lägret stängde.
- 528 Intervju med Arne Ivarsson 7/6 2013. Intervjuare; Jan-Erik Svenblad. Arne bodde vid tiden granne med lägret.
- 529 *Riigi Teataja* 1/1 1945. Översättning Arno Aarna.
- 530 *Riigi Teataja* 31/1 1945. Översättning Arno Aarna.
- 531 Berg a. a.
- 532 *Riigi Teataja*, 7/2 1945. Artikelns rapporterade från en konsert som avhållits i lägret. Översättning Arno Aarna.
- 533 Mona Hallström, ”Invandrarföreningarna och integrationen i det svenska samhället” ÖLFA:s Skriftserie 7 (1999) s. 16. Enligt samma källa utgjorde balter 3 procent av Norrköpings befolkning år 1947.
- 534 Torsten Nordsjö, *Psykologiska synpunkter på ett koncentrationsläger klientel*; Seminarium i med. Psykologi vårterminen 1947 (1947) s. 3.
- 535 Se Mordechay Gilohs bidrag i denna volym.
- 536 Lennart Gerestad, arbetsförmedlare i en intervju för *Folkbladet Östgöten*. Publiceringsdatum okänt.
- 537 ”LIVSMOD och HÄLSA återvinnes i Doverstorpslägret”, *Norrköpings Tidningar* 21 juni 1945.
- 538 Annika Agebjörn, *Folkbladet Östgöten* 1 september 1978.
- 539 Minnen nedskrivna av Rolf Jansson 2007.
- 540 Intervju med Stina Johansson 10/2 2010. NÖK står för Norra Östergötlands Konsumtionsförening. Intervjuare Ewa Larsson.
- 541 Doverstorp, 1945–1946, Vol. 1, Andra Världskrigets lägerarkiv, Statens Utlänningskommission, Riksarkivet.
- 542 Intervju med Sabina Eliasson 4/2 2010. Intervjuare Ewa Larsson. Citat presenteras här i ett något redigerat skick.

Uppståndelse i en kyrkby

Hur tusen polacker som överlevt nazisternas
förföljelser startade nya liv i Smålands skogar

Victoria Van Orden Martínez, Linköpings universitet⁵⁴³
Översättning av Ylva Mörk

Den 9 maj 1945 firade en grupp normän krigsslutet genom att under stor glädje avtåga från flyktinglägret i den lilla kyrkbyn Öreryd i Småland mot järnvägsstationen i närbelägna Hestra.⁵⁴⁴ De var de sista av ca 40 000 normän som sedan 1941 hade slussats genom lägret, och nu skulle de återvända till sitt hemland som äntligen hade blivit fritt från nazisternas ockupation. Några veckor senare anlände nya flyktingar till lägret, men deras ankomst stod i stark kontrast till normännens triumfatoriska uttåg. Till skillnad från de senare hade många av de nya flyktingarna inte några hem att återvända till, eller inte hälsan eller modet att göra det. De tillhörde de miljontals så kallade ”displaced persons” – varav många hade suttit i nazisternas koncentrationsläger – som blev föremål för de allierades folkförflyttningar efter andra världskriget.⁵⁴⁵

Under våren och sommaren 1945 kom uppemot 31 000 av dessa överlevande till Sverige för medicinsk behandling och rehabilitering. De anlände med Röda Korsets vita bussar och FN:s flyktingorgan United Nations Relief and Rehabilitation Administrations (UNRRA) vita skepp. Runt 40 procent av dem var polacker och minst en tredjedel var judar.⁵⁴⁶ Samtliga var i varierande grad fysiskt och psykiskt nedbrutna när de kom till Sverige. Svenska medier fylldes av beskrivningar av flyktingarnas anstötliga yttre.⁵⁴⁷ En svensk kommentator beskrev det som att de hade ”nedvärderats till djur”.⁵⁴⁸ För vissa var det ännu värre än så. En av de nyanlända i Öreryd, den polsk-judiske Abraham Fischer, hade dragits upp ur en likhöj strax efter att Bergen-Belsen befriats av brittiska och kanadensiska trupper i april 1945. När han flera veckor senare kom

till Sverige måste han matas med nappflaska.⁵⁴⁹ Flera av de överlevande var svårt sjuka i tyfus, tyfoidfeber och difteri, och 90 procent av de flyktingar som under sommaren kom till Sverige med UNRRA:s transporter hade tuberkulos.⁵⁵⁰ Alla sattes i karantän i minst två veckor och många blev liggande på sjukhus en längre tid. Artonåriga Halina Czajkowska, som hade suttit i koncentrationslägren Auschwitz-Birkenau och Bergen-Belsen som politisk fånge, hade redan innan hon kom till Öreryd tillbringat åtta veckor i sjukhuskarantän i Göteborg bara för att strax efter utskrivningen åter läggas in på sjukhus då det upptäcktes att hon led av hjärtsäcksinflammation,⁵⁵¹ ett tillstånd som drabbade många koncentrationslägerfångar.⁵⁵² Andra överlevande dog kort efter ankomsten till Sverige, vilket de många gravar vittnar om som än i dag finns kvar på kyrkogårdar runtom i Sverige, bland annat i Öreryd.⁵⁵³ De som var tillräckligt friska skickades så småningom till någon av de hundratals anläggningar runtom i Sverige – skolor, idrottshallar och även privata villor – som hade iordningsställts åt flyktingarna med tanken att de skulle bo där tills de var starka nog att återvända till sina hemländer eller flytta till ett tredje land.⁵⁵⁴ Anläggningen i Öreryd blev med sina många baracker i militär stil en av de största och hyste runt 1 000 judiska och icke-judiska polacker mellan sommaren 1945 och hösten 1946.⁵⁵⁵

Även om de polacker som kom till Öreryd var friska nog att flyttas från karantänhem och sjukhus var de långt ifrån ”återställda”. I själva verket hade de nyss påbörjat sin långa resa – fysiskt, känslomässigt och psykologiskt – bort från de grymheter som de själva,

deras familjer och deras hemland hade utsatts för. I den meningen är titeln på författaren Göran Rosenbergs bok om sin far, David Rosenberg som under en period vistades i flyktinglägret i Öreryd – *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz*⁵⁵⁶ – särskilt välfunnen. Öreryd var liksom de andra svenska flyktinglägren bara ett kort uppehåll på överlevarnas resor från ett liv under nazistiskt förtryck till något nytt och ännu okänt.

Att förstå det ofattbara

I vissa hänseenden var Öreryd väl förberett på att ta emot de överlevande. Efter att i fyra år ha levt sida vid sida med norska flyktingar hade Öreryds invånare vant sig vid att ha ett effektivt och välorganiserat flyktingläger mitt i byn. Anläggningen uppfördes i maj 1940, strax efter att tyskarna hade invaderat Danmark och Norge, och var ursprungligen tänkt att fungera som interneringsläger för det som tvetydigt kallades ”icke behagliga personer”.⁵⁵⁷ För det neutrala Sverige som låg inklämt mellan Nazityskland och Sovjetunionen och deras respektive ockuperade områden innebar detta luddiga begrepp att svenska myndigheter gav sig själva rätten att internera var och en som kunde anses opålitlig i den händelse Sverige blev indraget i kriget. Anläggningen användes aldrig i detta syfte utan kom att stå tom fram till mars 1941 då man började ta emot norska flyktingar, varav de flesta bara stannade en kort period.⁵⁵⁸ Lägret var strategiskt placerat. Öreryd var med sina 316 invånare 1940 en liten by drygt fem mil sydväst om Jönköping, mitt i mörkaste Småland, där det var enkelt att upprätthålla säkerhet och sekretess.⁵⁵⁹ Eftersom

Sveriges officiella hållning under kriget var neutral var det viktigt att tyskarna inte fick reda på att det fanns norrmän i lägret. Särskilt viktigt var detta under åren 1944 och 1945, då platsen fungerade som ett militärt träningsläger för norska reservpoliser, vilka i praktiken var en del av den norska motståndsrörelsen.⁵⁶⁰

Även om lägret alltså såg ut och fungerade på ungefär samma sätt som när det hade hyst norska flyktingar var Öreryds invånare oförberedda på att ta emot människor med så svåra erfarenheter. Dessutom var de språkliga och kulturella hindren mellan polacker och svenskar så mycket större än dem mellan norrmän och svenskar, som enkelt kunde kommunicera med varandra. Örerydbon Carl Gustav Davidsson, som arbetade som vaktmästare i lägret, minns att han till en början inte hade en aning om vad flyktingarna hade varit med om. Men i augusti 1945 började vidden av deras traumatiska upplevelser att gå upp för honom när ett fyrtiotal ny-anlända överlevande blev skräckslagna inför åsynen av barackerna, som måste ha påmint dem om de nazistiska koncentrationslägren. Gruppen vägrade stanna i Öreryd och försökte i stället ta sig till Stockholm till fots och med buss för att protestera.⁵⁶¹ Händelsen fick stor uppmärksamhet i svenska tidningar, som förklarade att de överlevande led av något som skiftande kallades "barackpsykos" eller "lägerpsykos".⁵⁶² I dag vet vi att de överlevande led av posttraumatisk stress, vilket kan få de drabbade att uppleva och uppträda som om de händelser som orsakade traumat upprepas på nytt, särskilt om personen ställs inför en situation som påminner om den traumatiska.⁵⁶³

Två tragiska självmord satte ytterligare fokus på vidden av det flyktingarna varit med om och svårigheterna i att möta dem på rätt sätt. Den före detta politiske fången Ignacy Hundzel tog sitt liv den 2 december 1945, och den judiske före detta fången Abraham Goldman den 20 juni 1946.⁵⁶⁴ Örerydbon Inga Ericsson var bara tio år när det inträffade men minns det ännu tydligt: "Självmoden kom inte som någon överraskning. Vi var snarare överraskade över att det inte hände oftare."⁵⁶⁵ Vi som inte var med på den tiden kan ta hjälp av överlevarnas berättelser för att försöka förstå vad Inga menar. Till exempel Anna Krasinska som också enbart var tio år, 1940 när den tyska hemliga polisen kom till hennes skola. Inför Annas och hennes skolkamraters ögon avrättades lärarinnan, som tillhörde den polska motståndsrörelsen, varpå alla eleverna tvingades in i överfulla boskapsvagnar och skickades till olika slav-arbetsläger. I fem år var Anna politisk fånge i ett sådant läger i Neustrelitz i Tyskland. Under sin tid i Öreryd 1946 intervjuades Anna på initiativ av Polska källinstitutet i Lund och berättade då om sina erfarenheter från Neustrelitz, som att hon till exempel en gång hade hittat fingrar och öron i soppan. Intervjuaren sammanfattar Annas vittnesmål med bland annat följande ord: "Hon ger intryck av att försöka framstå som en person som har vant sig vid människorna och omständigheterna i lägret, samtidigt som det under ytan fortfarande finns ett ensamt och utsatt barn som har upplevt den allra djupaste ondska och den allra djupaste fysiska och moraliska misär."⁵⁶⁶

Läkandeprocessen inleds

Trots omständigheterna försökte såväl byborna som de överlevande i Öreryd på olika sätt skapa och upprätthålla en känsla av ”normalitet”. För bybornas del innebar detta att fortsätta på ungefär samma sätt som de hade gjort när lägret beboddes av norska flyktingar. Örerydbon Elsa Fält fortsatte till exempel att driva kafé i sitt hem, ett kafé som hon hade öppnat för de norska flyktingarna. Familjens gästbok, som numera finns i hennes dotter Inga Ericssons ägo, innehåller namnteckningar och varma personliga hälsningar från flera av flyktinglägrets polska invånare.⁵⁶⁷ Polackerna själva hade förstås en mängd praktiska saker att ta itu med, och det arbetet kan också ha skänkt dem en känsla av mening och chansen att utåt ge intryck av en viss normalitet under omständigheter som var långt ifrån normala. En sådan uppgift var efterforskandet av anhöriga: att ta reda på om de hade överlevt, var de i så fall fanns och hur man kunde kontakta dem. De som hade turen att hitta överlevande släktingar ställdes inför stora logistiska och praktiska utmaningar. Inga Ericsson minns att hon varje dag på sin väg till skolan hjälpte en polsk man att ringa sin fru i flyktinglägret i Solberga. Än i dag minns hon in i minsta detalj hur det gick till – inklusive kvinnans namn och telefonnummer – för även om det var en daglig rutin var den långt ifrån ordinär.⁵⁶⁸ Genom att upprätta nya rutiner av det slaget skapade de överlevande förutsättningar för sitt eget läkande, oavsett om de var medvetna om det eller ej.⁵⁶⁹

Religionen spelade en viktig roll i flyktingarnas liv i Öreryd, men kan också ha bidragit till verkliga och

upplevda skiljelinjer mellan judiska och icke-judiska polacker såväl som mellan polacker och svenskar. Dessvärre finns det inte mycket tillgänglig information om hur de judiska överlevande utövade sin religion och kultur i Öreryd. Sannolikt valde de att hålla sin judiska identitet ganska privat, dels på grund av att nazisterna hade utsett judarna till sina främsta fiender och försökt utplåna dem – ett trauma som fick vissa överlevande att fortsätta dölja sin judiska identitet även i Sverige – men också för att en del icke-judiska polacker var öppet antisemitiska och uppträdde fientligt mot sina judiska landsmän.⁵⁷⁰ Göran Rosenberg nämner den antisemitism som hans far, David Rosenberg, utsattes för i Öreryds flyktingläger som en av orsakerna till att många av de polska judarna skickades vidare till andra läger i slutet av december 1945.⁵⁷¹ Å andra sidan finns det minst ett dokumenterat exempel på en överlevande som dolde sin judiska identitet när han kom till Sverige, men berättade om den för de nya vänner han fick i Öreryd.⁵⁷² Trots att det även efter december 1945 fanns judar i lägret kan det minskade antalet ha bidragit till bristen på organiserat judiskt religiöst och kulturellt liv, eller åtminstone till att det saknas dokument som styrker att något sådant förekom. Det är emellertid känt att Mosaiska församlingen i Göteborg efter det tragiska självmordet i juni 1946 tog hand om Abraham Goldmans kvarlevor och gav honom en judisk begravning på begravningsplatsen på Östra kyrkogården i Göteborg.⁵⁷³

De icke-judiska polackernas kulturella och religiösa liv i Öreryd vet vi mer om. Musik och konst var viktiga uttrycksmedel för dem. De framförde konserter

Flyktinglägret Öreryd cirka 1945.

Foto: Okänd/Öreryds Hembygdsförening.

och dansföreställningar såväl i flyktinglägret som på andra platser runtom i Sverige. Jan Rogo, som hade tillbringat sex år som politisk fånge i nazisternas våld, berättade senare att han hade målat kulisser till föreställningarna.⁵⁷⁴ En polsk manskör bestående av överlevande från Öreryd reste på turné och gav konserter såväl i andra flyktingläger som för svenskar i olika publika sammanhang.⁵⁷⁵ I början fick de kristna överlevande sina andliga behov tillgodosedda i bykyrkan dit en katolsk präst från Göteborg kom på besök. Senare inrättades ett katolskt kapell i en av lägrets baracker där en polsk präst gav andlig vägledning åt bland annat Halina Czajkowska, som minns söndagsbönerna där.⁵⁷⁶ I kapellet hölls även större arrangemang, som när Sveriges katolske biskop Johannes Müller besökte platsen och förrättade mässa och flera konfirmationer vid firandet av Polens konstitutionsdag den 3 maj 1946.⁵⁷⁷ Gemensamma kulturella och religiösa aktiviteter av det slaget var, precis som upprättandet av rutiner, viktiga för de överlevandes psykiska återhämtning.⁵⁷⁸ Men deras önskan att söka tröst i en gemensam kulturell och religiös identitet uppfattades av vissa som ett avståndstagande gentemot lokalsamhället. Karl Gustav Rinder, som var komminister i Öreryd fram till 1946, uppgav senare: ”De isolerade sig helt från oss, skötte alla förrättningar själva.”⁵⁷⁹ Särskilt noterade han att han visserligen hade känt till de dödsfall som skett i lägret, men att de katolska begravningarna av Ignacy Hundzel och Antoni Wierzbowski på Öreryds kyrkogård hade förrättats privat av polackerna själva, under ledning av den polske prästen.

Den som begravdes vid det tillfälle som Karl Gustav Rinder beskrev med orden ”en katolsk begravning på kyrkogården med stor procession och många krucifix”⁵⁸⁰ kan ha varit den före detta politiske fången Antoni Wierzbowski, som avled i hjärtinfarkt den 21 mars 1946.⁵⁸¹ Carl Gustav Davidsson minns att dödsfallet inträffade plötsligt,⁵⁸² och enligt ett brev som skickades till hans familj i Polen dog han under en lektion i svenska.⁵⁸³ Antonis systers barnbarn skriver att ”en högtidlig katolsk begravning ägde rum den 25 mars, förrättad av fader Bronisław Szymański. Antoni Wierzbowski följdes till graven av hundratals flyktingar och svenska vänner och vilar nu på kyrkogården vid Öreryds församlingskyrka.”⁵⁸⁴ Ätminstone vid detta tillfälle tycks alltså bybor och flyktingar ha deltagit sida vid sida. Å andra sidan kan den isolering som Karl Gustav Rinder beskrev ha bidragit till en viss förvirring kring förkortningen ”Mgr” som står före Antoni Wierzbowskis namn på hans gravsten på Öreryds kyrkogård. Detta tolkades av några som hederstiteln *monsignore*, som tilldelas vissa katolska präster.⁵⁸⁵ I själva verket står det för den akademiska titeln magister. I Polen hade magister Wierzbowski varit en respekterad lärare och aktiv medlem av den polska motståndsrörelsen mot nazisternas ockupation. I Łódź i södra Polen finns en minnestavla där han hedras för sin gärning som rektor för byns grundskola under åren 1937–1944, då han greps av nazisterna och deporterades till koncentrationslägren Gross-Rosen och Sachsenhausen-Oranienburg.⁵⁸⁶

I över 75 år har magister Antoni Wierzbowskis grav i Öreryd, strax intill Ignacy Hundzels och omgiven av

När de överlevande kom till Sverige under våren och sommaren 1945 kallades de officiellt repatriandi eftersom de inte förväntades stanna i landet någon längre tid.

generationer svenskar, varit en speciell plats för hans släktingar. Många av dem har besökt graven genom åren, bland annat ett barnbarn som bor i Sverige och regelbundet går dit med blommor. Dessa eviga viloplatsar – Antoni Wierzbowskis i Öreryd, Abraham Goldmans i Göteborg och alla andras som efter att ha överlevt nazisternas förföljelser kom till Sverige som flyktingar – kan anses stå inte för isolering och uppdelning, utan för hur överlevande och svenskar sida vid sida tog sig igenom efterkrigstiden och efterdyningarna av det som senare kom att kallas Förintelsen.

Mot nya liv

När de överlevande kom till Sverige under våren och sommaren 1945 kallades de officiellt *repatriandi* eftersom de inte förväntades stanna i landet någon längre tid.⁵⁸⁷ Bland de första polacker som hösten 1945 repatrierades med *M/S Kronprinsessan Ingrid* från Malmö till Gdynia fanns 191 personer från flyktinglägren i Öreryd och närbelägna Mossebo.⁵⁸⁸ Även om en del polacker ville återvända till sitt hemland fanns det många andra som inte hade något att återvända till eller som var rädda för att utsättas för antisemitiska pogromer av icke-judiska polacker eller repressalier av sovjetiska myndigheter, riktade mot tidigare medlemmar av den polska motståndsrörelsen.⁵⁸⁹ Några var så rädda för att återvända att de vägrade gå ombord på *Kronprinsessan Ingrid* eller rentav hoppade överbord.⁵⁹⁰ Göran Rosenberg beskriver hur hans far och farbror med emfas förklarade för de svenska myndigheterna att de inte ville återvända till Polen. Farbrodern skrev: ”Hela min familj, vilken före

kriget bodde i Łódź har mördats av Hitlers odjur”⁵⁹¹ Samma sak gällde tonåringarna Anna Krasinśka och Emilia Lis, som båda insisterade på att stanna i Sverige.⁵⁹² Medan Anna befann sig i slavarbetslägret i Neustrelitz dödades hela hennes familj i ett flyganfall i Gdańsk 1943.⁵⁹³ Hon hade ingenting att återvända till. Antoni Wierzbowskis hustru och barn var vid god hälsa och bodde kvar i Polen, men han dröjde med att resa hem på uppmaning av sin fru som ansåg att situationen i landet ännu var för farlig för honom.⁵⁹⁴ Framtiden var alltså oviss för de överlevande i Öreryd, och i sökandet efter mål och mening i det nya livet utnyttjade många de tillfällen som gavs till arbete eller studier, eller skapade sig egna möjligheter.⁵⁹⁵

Arbete var inte svårt att hitta. För dem som bedömdes vara arbetsföra var det snarare näst intill obligatoriskt. I och omkring Öreryd såväl som i hela Småland och Skåne fanns gott om tillfälliga arbeten att få inom industrin samt skogs- och lantbruket. Flyktingarna var hett eftertraktade i ett land som led av svår arbetskraftsbrist.⁵⁹⁶ Historikern Lars Olsson skriver att ”polackerna i förläggningar som *Öreryd* var en verklig bas för reservarbete åt dem som ville ha extra, tillfällig arbetskraft”.⁵⁹⁷ Örerydborna Karin Johansson och Carl Gustav Davidsson minns att polska flyktingar arbetade på deras respektive gårdar.⁵⁹⁸ David Rosenberg arbetade som potatisplockare på en gård i närbelägna Hestra.⁵⁹⁹ De polska flyktingarna i Öreryd – i synnerhet kvinnorna – var mycket eftertraktade som tillfällig arbetskraft på betodlingar, ofta i Skåne.⁶⁰⁰ Göran Rosenberg uppger att de judiska överlevande också var

mycket efterfrågade som tillfällig arbetskraft,⁶⁰¹ och det finns uppgifter om att en del judiska flyktingar sökte arbete för att undkomma antisemitismen i Öreryd och andra flyktingläger.⁶⁰² Flyktingarna hjälpte inte bara till att uppfylla behoven på den svenska arbetsmarknaden, utan bidrog även med sina kunskaper på andra sätt. Ett intressant exempel är 25-årige Henryk Szmoll, en före detta politisk fånge som tog arbete i en fabrik i Värnamo och dessutom anlätades som fotbollstränare för IFK Värnamo.⁶⁰³

Arbetsstillfällen fanns även i själva flyktinglägret. Till en början bestod lägrets personal enbart av svenskar, men med tiden tog de överlevande själva över vissa nyckelpositioner. Före sin tragiska bortgång var Abraham Goldman lägrets tandläkare, medan doktor Anton Popper, en judisk överlevande från Tjeckoslovakien, var lägrets läkare.⁶⁰⁴ Dussintals överlevande arbetade på alla möjliga befattningar: som kockar, skraddare, skomakare, butiksarbetare, kontorister, elektriker, bibliotekarier med mera.⁶⁰⁵ Fler jobb skapades när en polsk skola öppnades, med före detta politiske fången doktor Adam Szczypiorski som rektor och historie-lärare. Skolan bedrev undervisning på olika nivåer – folkskola, folkhögskola, gymnasium och lyceum – och utbildade under den tid den var verksam, från hösten 1945 till hösten 1946, närmare 200 polska överlevande i åldrarna 9–25 år. Lärarna var också polska överlevande, såväl judiska som icke-judiska, och de undervisade i samtliga ämnen.⁶⁰⁶ Magister Jadwiga Jaculewicz, en före detta politisk fånge, undervisade i polska språket och litteraturen, västeuropeisk och svensk litteratur samt

franska. Ludwik Podolak, som hade tillbringat fem år i koncentrationslägret Sachsenhausen-Oranienburg,⁶⁰⁷ höll lektioner i geografi, naturkunskap och hälsokunskap. Magister Teresa Trojanowska, med bakgrund som politisk fånge i både Auschwitz och Ravensbrück, undervisade i kemi, matematik och naturkunskap. Innan Henryk Szmoll blev fabriksarbetare och fotbolls-tränare i Värnamo var han idrottslärare i Öreryd.⁶⁰⁸ Matematik- och fysikläraren magister Piotr Eisenstadt, en judisk överlevare, gjorde särskilt intryck på Halina Neujahr, även hon judisk överlevare, som började på skolan i Örerydsläggret sommaren 1946, då hon var 22 år gammal. Halina hade missat tre års skolgång under kriget, så hon började på gymnasienivå i Öreryd, i en klass med sexton elever varav fyra var judar.⁶⁰⁹

Även Anna Krasieńska, Emilia Lis och Halina Czajkowska tillhörde skolans elever. Halina Czajkowska, som gick på skolans lyceum, minns:

Några av oss hade varit fångar i fem år, och åldersskillnaderna var stora. Svält och misshandel hade satt sina spår. I början var studierna extremt svåra, mycket värre än vi hade väntat oss. Minnesproblem led vi alla av, till en början i tysthet eftersom vi kände att något var fel men inte visste vad vi skulle göra åt det. Så småningom kom problemen fram och lärarna ansträngde sig för att hjälpa oss.⁶¹⁰

Ändå lyckades hon och hennes klasskamrater slutföra två års studier på ett år och klarade tentorna utan hjälp av läroböcker.⁶¹¹ Trots de hårda studierna tog eleverna

sig också tid till nöjen. De anordnade till exempel danser på lördagskvällarna, spelade volleyboll och gick på långa vandringar i skogarna runt Öreryd.⁶¹² Den 14 september 1946 hölls en examensfest för tolv nybakade studenter. Halina Czajkowska minns det som en ”överdådig bankett”.⁶¹³ Glädjen blandades emellertid med oro. *Jönköpings-Posten* intervjuade de 21-åriga före detta politiska fångarna Wanda Nekrasz och Kazimierz Podkuliński, som båda uttryckte bävan inför framtiden. Wanda, som hade gripits för sin inblandning i den polska motståndsrörelsen 1942 och tillbringat tre år i koncentrationslägret Auschwitz och Ravensbrück,⁶¹⁴ berättade att hon skulle vilja studera kemi vid ett svenskt universitet men inte visste hur hon skulle finansiera sina studier.⁶¹⁵ Studenterna var inte de enda som gick en osäker framtid till mötes hösten 1946, då flyktinglägret i Öreryd snart skulle stängas och överlevarna skingras för vinden.

De överlevandes fortsatta liv

Den judiske överlevaren Abraham Frischer, som varit så svag vid ankomsten till Sverige att han hade fått matas med nappflaska, besökte Öreryd år 2000 för inspelningen av SVT-dokumentären *Abraham och Ester*. Det var i Öreryd han hade återuppstått, förklarade han inför kameran.⁶¹⁶ Efter Öreryd var det upp till Abraham och andra överlevande att på bästa sätt fortsätta de liv som de hade varit så nära att förlora under det nazistiska förtrycket och precis börjat återuppta i flyktinglägret. Abraham Frischer stannade i Sverige och gifte sig med en annan överlevande. Parets båda söner har fortsatt det

arbete som deras föräldrar inledde, drivna av ett starkt engagemang för att sprida kunskap och medvetenhet om Förintelsen.⁶¹⁷ David Rosenberg bodde också kvar i Sverige resten av sitt liv, och hans historia är utan tvivel den mest uppmärksammade berättelsen om en polsk överlevande som bott i flyktinglägret i Öreryd, tack vare den bok som hans son, journalisten och författaren Göran Rosenberg, utkom med 2012. *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* rönt stora framgångar och har hittills översatts till tio språk. Även om majoriteten av de överlevande av allt att döma lämnade Sverige var det också många som stannade kvar i flera år och i vissa fall för livet, i flera fall tack vare den nystart de fick i Öreryd. De flesta av dessa människor är visserligen inte så välkända och väldokumenterade som Abraham Frischer och David Rosenberg, men många av dem kan ändå spåras med hjälp av tidningsartiklar, minnesanteckningar och andra källor.

Jan Rogos framtid i Sverige började med de redan nämnda kulisserna som han målade till föreställningar i Öreryd. Hans konst imponerade på representanter för kontorsmaskintillverkaren AB Åtvidabergs Industrier (senare Facit AB) under ett officiellt besök i flyktinglägret.⁶¹⁸ Företaget var ett av många som gärna ville rekrytera polsk arbetskraft från Öreryd.⁶¹⁹ Jan Rogo började arbeta för företaget 1947 parallellt med studier på en konstskola. Han var sedan i många år ansvarig för utformandet av det internationellt mycket framgångsrika Åtvidabergsbaserade företaget Facits utställningar i Sverige och utomlands.⁶²⁰ Magister Teresa Trojanowska, som undervisade på den polska skolan i Öreryd, träffade

där den före detta politiske fången Kazimierz Matuszak som arbetade i flyktinglägrets matsal. De gifte sig i Öreryd i augusti 1946 och slog sig senare ner i Stockholm. Både Kazimierz och Teresa arbetade på Kungliga Tekniska Högskolan (KTH) – han som laboratorieingenjör och hon som kemist – och var aktiva i den polska gemenskapen i Sverige.⁶²¹ Av övriga lärare på den polska skolan i Öreryd emigrerade magister Piotr Eisenstadt till Kanada 1947⁶²² medan Henryk Szmoll stannade i Sverige i flera år och försörjde sig som fabriksarbetare och fotbollstränare⁶²³ innan han emigrerade till USA 1952.⁶²⁴

Den polska skolan flyttade 1946 till Vikingshill i Saltsjö-Boo. Flera av de överlevande som hade studerat där fortsatte sina studier och inledde sina karriärer i Sverige. Halina Neujahr fortsatte att studera på den polska skolan efter flytten till Vikingshill, där hon tog examen våren 1947. Hon gick sedan vidare till KTH, där hon 1960 blev första kvinna i Sverige att promoveras till teknologie doktor i biokemi.⁶²⁵ Utöver en lång och framgångsrik karriär på KTH ägnade Halina Neujahr sitt liv åt att sprida kunskap om Förintelsen.⁶²⁶ Hon dog i Stockholm 2006, vid 81 års ålder.⁶²⁷ Tadeusz Raznikiewicz, som suttit i Auschwitz och Neuengamme som politisk fånge och efter ankomsten till Sverige var elev på polska skolan i Öreryd, stannade även han i Sverige och blev kemist på Uppsala universitet.⁶²⁸ Halina Czajkowska studerade vid Stockholms Tekniska Institut, först arkitektur och sedan kemi. Hon tog examen 1950 och arbetade därefter som kemist på cancerforskningslaboratoriet på Karolinska Institutet under ledning av doktorerna Georg och Eva Klein, som också de hade

Monumentet tillägnat flyktinglägret Öreryd, med svenska, norska och polska nationella flaggor som vajar bakom det. Ospecificerat datum.

Foto: Inga Ericsson/Privat ägo.

överlevt nazisternas förföljelser.⁶²⁹ År 1951 emigrerade hon till Kanada, där hon fortsatte sitt arbete inom cancerforskningen och bidrog till framtagandet av det första läkemedlet mot barnleukemi.⁶³⁰ Wanda Nekrasz som hade uttryckt tvivel kring sin framtid i Sverige fick dessvärre rätt när hennes planer på att studera kemi vid Uppsala universitet grusades innan hon ens hann börja. Eftersom hon tyckte sig sakna framtidsutsikter i Sverige

återvände hon till Polen, där hon möttes av förödelse och fick utstå politiskt förtryck från de sovjetiska myndigheterna på grund av att hon hade varit aktiv i den polska motståndsrörelsen under kriget. År 1948 lyckades hon resa till USA för att studera och blev så småningom amerikansk medborgare.⁶³¹

Arvet efter Öreryds flyktingläger

De fysiska resterna av Öreryds flyktingläger spreds liksom dess invånare för vinden hösten 1946. De hundratals barackerna såldes för användning i den lokala industrin och andra verksamheter. Bara tre blev kvar i Öreryd: en permanent byggnad med källare som hade inrymt lägre arbetsförmedling och tele- och postlokal, samt två fristående baracker. 1993 byggdes dessa tre hus ihop till det som i dag är byns missionskyrka.⁶³² Under många år utgjorde de återstående barackerna tillsammans med Ignacy Hundzels och Antoni Wierzbowskis gravar de enda synliga spåren efter Öreryds flyktingläger. Detta blev det ändring på 1977 då ett stenmonument restes vid vägen som löper genom samhället, med en enkel minnestavla som bär texten *Öreryds flyktingläger 1940–1946*. Vid invigningsceremonin den 22 juni 1977 hissades tre flaggor bakom monumentet: Sveriges, Norges och Polens. Bland de norska och polska före detta invånarna i lägret som närvarade vid ceremonin fanns den tidigare politiske fången Marian Michalak.⁶³³ I juli 1946 hade han gift sig med Barbara Morawska, även hon en polsk överlevande.⁶³⁴ Paret hade slagit sig ner i Gislaved där det fanns gott om jobb inom industrin. De ingick i en liten gemenskap med andra överlevande i trakten.⁶³⁵ Således blev kyrkogårdarna runt Öreryd – i likhet med många andra svenska kyrkogårdar – en sista viloplats inte bara för de flyktingar som hade dött strax efter ankomsten till Sverige, utan också för dem som blev svenska medborgare och levde resten av sina liv i landet.⁶³⁶

På senare år har Öreryds hembygdsförening ägnat tid och resurser åt att bevara minnet av de norska och polska flyktingar som kom till byn.

Sedan 1970-talet har medvetenheten om Öreryds flyktingläger och dess betydelse sakta ökat. Den 8 maj 1980 högtidlighölls för första gången Norges befrielse-dag vid monumentet, och ytterligare en minnestavla, skänkt av en grupp norrmän som varit flyktingar i lägret, sattes upp på stenen.⁶³⁷ På senare år har Öreryds hembygdsförening ägnat tid och resurser åt att bevara minnet av de norska och polska flyktingar som kom till byn. I början var detta arbete framför allt fokuserat på de norska flyktingarna. Karin Johansson på Öreryds hembygdsförening förklarar att hennes intresse för de överlevande väcktes när Göran Rosenberg kom till byn i juli 2015 för att tala om sin bok och sin fars erfarenheter, bland annat av Öreryd. När hon sedan också lärde känna många av de nya flyktingar som kom till Öreryd från 2015 och framåt fick hon en djupare förståelse för svårigheterna i att komma till ett nytt land och en ny kultur efter att ha tvingats fly undan våld.⁶³⁸

Artikelförfattaren tog under 2017 initiativ till flera gruppsamtal med personer som Inga Ericsson, Carl Gustav Davidsson och Josef och Ivar Frischer. Den artikel som hon senare publicerade på engelska⁶³⁹ resulterade i ytterligare samtal och samarbeten med överlevanden och andra från världens alla hörn – bland dem professor emerita Jacalyn Duffin som redigerat Halina Czajkowskas memoarer – vilket ytterligare har bidragit till en ökad kunskap om Öreryds flyktingläger och personer som bodde där en tid. Alla dessa händelser och möten, säger Karin Johansson, ”har lett fram till ett intresse och ett uppdrag att berätta för att hålla historien levande, men också förstå att övergrepp och

krig gör att folk plågas i dag också och ser flykten som det enda alternativet.”⁶⁴⁰ Den 25 januari 2019 högtidlighölls Förintelsens minnesdag för första gången i byn i form av ett samarrangemang mellan Öreryds hembygdsförening, Svenska kyrkan, Ekumeniakyrkan och Lantbrukarnas Riksförbund. Det har sedan dess varit ett årligen återkommande evenemang.

Än i dag hissas de svenska, polska och norska flaggorna bakom monumentet till minne av Öreryds flyktingläger vid speciella datum såsom de respektive ländernas nationaldagar. Tyvärr är det inte många som besöker platsen eftersom dess historia fortfarande är relativt okänd för den breda allmänheten i Sverige. Men hur det än är med synligheten så är detta ett viktigt stycke levande historia som vittnar både om Förintelsen i synnerhet och den nazistiska förföljelsen av andra utsatta grupper i allmänhet, samt om hur Sveriges historia är sammanflätad med de överlevande som kom hit som flyktingar 1945.

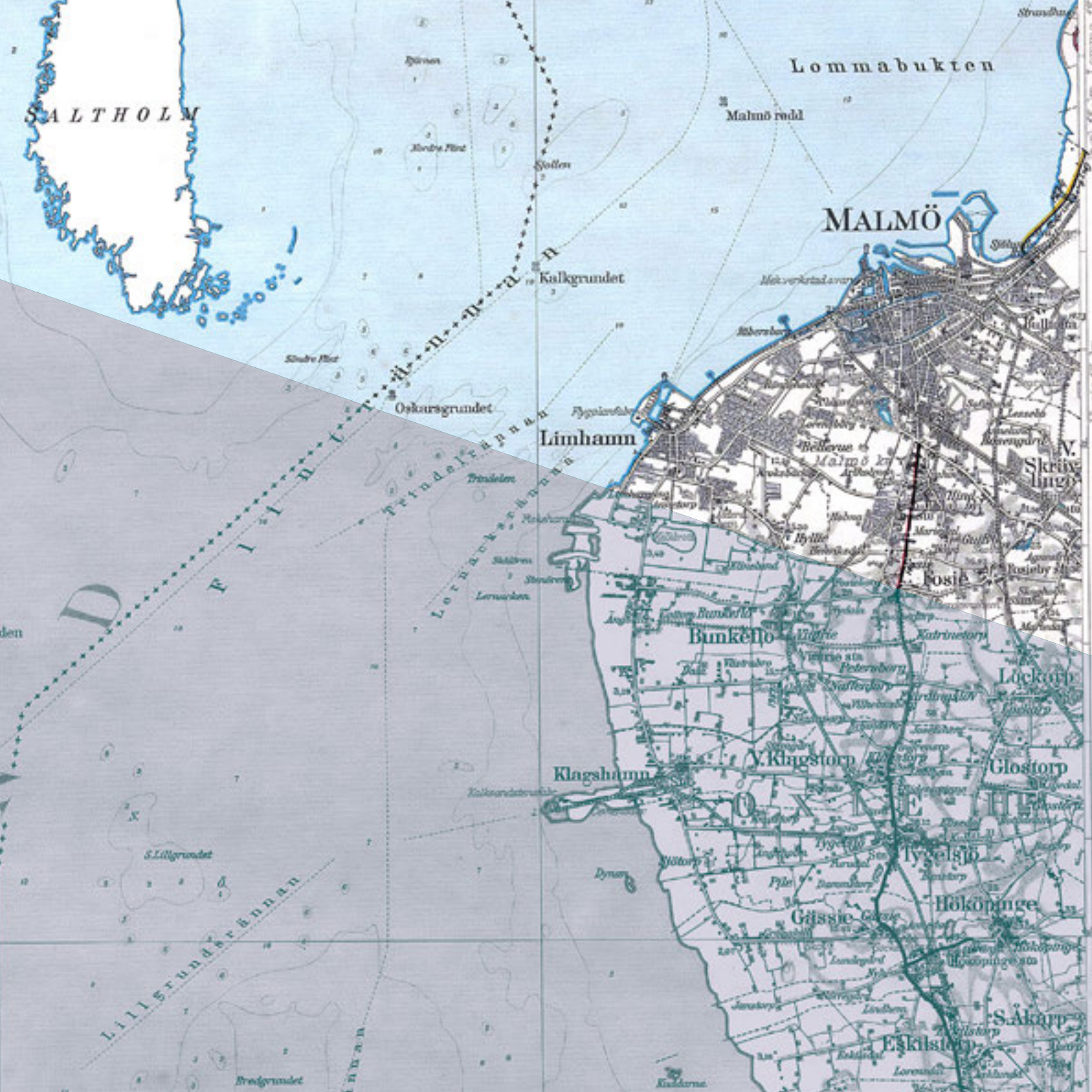
Noter

- 543 Doktorand i historia
*Kapitlet har tidigare publicerats på engelska i följande artikel av samma författare: Victoria Martínez, "Shaping ongoing survival in a Swedish refugee camp A refugee-centred history of Jewish and non-Jewish survivors of Nazi persecution in Sweden", *Nordisk Judaistik/Scandinavian Jewish Studies* 33: 1 (2022).
- 544 Sven Johansson, *Kyrkbyn som togs i beslag: Dokumentär berättelse om lägren i Öreryd under andra världskriget* (Hestra 2002) s. 142.
- 545 Jessica Reinisch och Elizabeth White (red.), *The Disentanglement of Populations: Migration, Expulsion and Displacement in Postwar Europe, 1944–1949* (2011).
- 546 Exakta siffror har inte kunnat fastslas, men man uppskattar att mellan 25 000 och 31 000 överlevande kom till Sverige genom Röda Korsets och UNRRA:s försorg. Se till exempel: Lars Olsson, *På tröskeln till folkhemmet: Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget* (Malmö 1995) s. 22–28; Sune Persson, "Vi åker till Sverige": *de vita bussarna 1945* (Rimbo 2005) s. 432–438; Andrzej Nils Uggle, *I Nordlig Hamn: Polacker i Sverige under Andra Världskriget* (Uppsala 1997) s. 170–174, 198; Roman Wasserman Wroblewski, *The liberated 1945: White boat mission from Bergen-Belsen to Sweden* (Stockholm 2020).
- 547 Se till exempel: Malin Thor Tureby, "Svenska änglar och hyenor möter tacksamma flyktingar. Mottagningen av befriade koncentrationslägerfångar i skånsk press under året 1945", *Historisk Tidskrift* 135:2 (2015); Kristin Wagrell, "Chorus of the Saved: Constructing the Holocaust Survivor in Swedish Public Discourse, 1943–1966" (Linköping 2020) s. 146–172.
- 548 Citat ur: Malin Thor Tureby, "Swedish Jews and the Jewish Survivors", i Mikael Byström och Pär Frohnert (red.) *Reaching a State of Hope: Refugees, Immigrants and the Swedish Welfare State, 1930–2000*, (Lund 2013) s. 151.
- 549 Jonas Gren, "En överlevares minnen", *Göteborgs-Posten* 28/1 2008.
- 550 Johansson (2002) s. 160.
- 551 Halina Maria Czajkowska Robinson, Jacalyn Duffin (red.), *Heaven, Hell, and Purgatory: A Canadian memoir of a happy Polish childhood, Nazi horror, and Swedish refuge* (Ontario 2020) s. 151–156.
- 552 Eugene Aroneanu (red.), *Inside the concentration camps: Eyewitness accounts of life in Hitler's death camps* (Connecticut 1996) s. 70; J. T. Lewis, "Medical problems at Belsen concentration camp (1945)", *Ulster Medical Journal* 54:2 (1985) s. 125.
- 553 Se till exempel: Victoria Martínez, "How Stockholm is restoring dignity to the neglected graves of 100 Holocaust victims", *The Local Sweden* 27/1 2019, <<https://www.thelocal.se/20190127/how-stockholm-is-restoring-dignity-to-the-neglected-graves-of-100-holocaust-victims/>>; Tanja Schult, "Gestaltningen och etablering av Förintelseminnet i Sverige", *Nordisk Judaistik* 27:2 (2016); Malin Thor Tureby, "Svallvågorna av katastrofen kom också till var stad: Hjälpverksamhet inom Norrköpings mosaiska församling i skuggan av Förintelsen", i Lars M. Andersson och Karin Kvist Geverts (red.) *En problematisk relation?: Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950* (Uppsala 2008) s. 200–202; Lars Wikander, *Skuggan av Zofia* (Falkenberg 2006).
- 554 Uggle (1997) s. 206–209.
- 555 Johansson (2002) s. 161; Statens utlänningskommission Andra världskrigets lägerarkiv, Öreryd med Mossebo 1943–1946, Riksarkivet (RA), SE/RA/420393/12/109/1.
- 556 Göran Rosenberg, *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz* (Stockholm 2012).
- 557 Öreryds hembygdsförening (red.), *En bok om Öreryd* (Öreryd 1985) s. 181; Johansson (2002) s. 39; Bror Mårtenson, "Flyktinglägret i Öreryd: 1940–1946", *Småländska kulturbilder* (Jönköping 1985) s. 133.
- 558 Öreryds hembygdsförening (1988) s. 183.
- 559 Öreryds hembygdsförening (1988) s. 181; Johansson (2002) s. 43–50.
- 560 Johansson (2002) s. 111–116.

- 561 Intervju med Carl Gustav Davidsson den 15 augusti 2017, ledd av artikelförfattaren och Karin Johansson samt Anders Palm från Öreryds hembygdsförening.
- 562 Se till exempel: "Uk:s chef tillbakavisar kritiken av flyktingvården", *Expressen* 18/8 1945; "Polacker greps av lägerpsykos. Vill marschera till Stockholm.", *Aftonbladet* 17/8 1945.
- 563 John Leach, *Survival psychology* (Basingstoke 1994) s. 177–178.
- 564 Utdrag ur 1946 års Död- och Begravningsbok för Öreryds församling i Redvägs kontrakt, Skara stift, Jönköpings län.
- 565 Intervju med Inga Ericsson, född Fält, 13/6 i 2017, ledd av artikelförfattaren och Karin Johansson samt Anders Palm från Öreryds hembygdsförening.
- 566 Vittnesutsaga nr 370, transkriberad och översatt från polska till engelska 19/6 1946, Polska källinstitutet i Lund (PIZ), Lunds universitetsbibliotek (LUB), <<https://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/document/alvin-record:103337/ATTACHMENT-0011.pdf>>.
- 567 Gustav Fälts gästbok, tillhörig hans dotter Inga Ericsson, uppvisad för författaren 13/6 2017.
- 568 Intervju med Inga Ericsson, född Fält, 13/6 2017.
- 569 Laurie Anne Pearlman och Ervin Staub, "Sequencing Trauma Recovery and Reconciliation Interventions in Post-Conflict Settings," i Arnim Langer och Graham K. Brown (red.), *Building Sustainable Peace* (Oxford 2016) s. 168. 2016.
- 570 Mordechai Giloh, "Splittringen mellan polska judiska och icke-judiska överlevande från koncentrationsläger. Det svenska samhällets reaktioner våren och sommaren 1945", *Nordisk judaistik/Scandinavian Jewish Studies* 27:1 (2016) s. 39; Inga Gottfarb, *Den livsfarliga glömskan* (Höganäs 1986) s. 159–160; Olsson (1995) s. 116–121.
- 571 Rosenberg (2012) s. 148. Se även Giloh (2016) s. 39.
- 572 Gottfarb (1986) s. 23.
- 573 Utdrag ur 1946 års Död- och Begravningsbok för Öreryds församling i Redvägs kontrakt, Skara stift, Jönköpings län; Utdrag ur 1946 års Död- och Begravningsbok för Mosaiska församlingen i Göteborg. Tack till professor Malin Thor Tureby som personligen har bekräftat att Abraham Goldmans grav finns på Östra kyrkogården i Göteborg.
- 574 Jerzy Adamczyk och Carlösten Nordmark, "Vi var 400 – fyra överlevde", *Aftonbladet* 2/5 1971.
- 575 Arnold Klonczyński, "Nationally and Religiously: Commemorations in the Life of the Polish Diaspora in Sweden in 1945–1989", *Polish American Studies* 73:2 (2016) s. 87; Uggla (1997) s. 192; "Glada polacker sjunga i Stockholm", *Svenska Dagbladet* 26/9 1945.
- 576 Robinson (2020) s. 160; Uggla (1997) s. 182.
- 577 Tidningsurklipp ur Öreryds hembygdsförenings samlingår 4/5 1946. Källa okänd, men troligen från antingen *Jönköpings-Posten* eller *Värnamo-Tidningen*.
- 578 Pearlman och Staub (2016) s. 166–167.
- 579 Citat ur Öreryds hembygdsförening (red.) (1990) s. 191.
- 580 Öreryds hembygdsförening (red.) (1990) s. 191.
- 581 Utdrag ur 1946 års Död- och Begravningsbok för Öreryds församling i Redvägs kontrakt, Skara stift, Jönköpings län.
- 582 Intervju med Carl Gustav Davidsson den 15/8 2017.
- 583 Andrzej Orliński, "Antoni Wierzbowski. Nauczyciel, działacz oświatowy i niepodległościowy Szczekocin i Lelowa [Antoni Wierzbowski. Lärare, utbildningsivrare och självständighetsaktivist i Szczekocin och Lelów]", *Stowarzyszenie Miłośników Historii Szczekocin i Okolic* 12/4 2021, <<http://www.historiaszczekocin.pl/zasoby/artykuly/n.andrzej-orlinski-antoni-wierzbowski-nauczyciel-dzialacz-oswiatowy-i-niepodleglosciowy-szczekocin-i-lelowa>>.
- 584 Orliński, Antoni Wierzbowski (2021). Översättningar från polska till svenska av Ylva Mörk.
- 585 Öreryds hembygdsförening (red.) (1990) s. 190–191; Jan Olof "Jolo" Olsson, "Tillbaka till Öreryd", *Dagens Nyheter* 22/4 1972; Jan Olof "Jolo" Olsson, "Öreryd i Skara stift", *Dagens Nyheter* 11/4 1972.
- 586 Personlig mejlkontakt mellan författaren och Antoni Wierzbowskis syskonbarnbarn Janina Lachowska mellan 2017 och 2021; Orliński (2021). En bild av minnestavlan finns att se på: <<https://www.tracesofwar.com/sights/29555/Plaque-Antoni-Wierzbowski.htm>>.

- 587 Olsson (1995) s. 150–151.
- 588 "Första polackerna lämnar Smaland", *Dagens Nyheter*, 5/10 1945.
- 589 Se till exempel: Aleksander Smolar, "Jews as a Polish Problem", *Daedalus* 116:2 (1987) s. 45–51.
- 590 Per Tistad, "Repatriering till Polen 1945", *Flottans Män*, 1 (2015) s. 31.
- 591 Rosenberg (2012) s. 162.
- 592 "Redogörelse över familjeförhållanden etc. för polska barn i aldern 16 år eller därunder, som vistas i Öreryds utlänningsläger", Statens utlänningskommission Andra världskriget lägerarkiv, Statens utlänningskommission Sociala byran, Handlingar rörande skolverksamheten bland flyktingar, RA, SE/RA/420393/06/F 4 B/3.
- 593 PIZ, Vittnesutsaga nr 370 (1946), LUB.
- 594 Orlinski (2021).
- 595 Se till exempel: Wirginia Bogatic, "Exilens dilemma: att stanna eller att återvända: beslut i Sverige av polska kvinnor som överlevde KZ-lägrer Ravensbrück och räddades till Sverige 1945–1947" (Växjö 2011); Mirjam Sterner Carlberg, "Gemenskap och överlevnad: om den judiska gruppen i Boras och dess historia" (Göteborg 1994).
- 596 Olsson (1995) s. 102–135.
- 597 Olsson (1995) s. 129.
- 598 Samtal med Karin Johansson, 15 augusti 2017; Intervju med Carl Gustav Davidsson, 15 augusti 2017.
- 599 Rosenberg (2012) s. 155–158.
- 600 Arnold Klonczyński, "Sweden as a Temporary State of the Polish Emigration to America", i Anna Mazurkiewicz (red.), *East Central Europe in Exile Volume 1: Transatlantic Migrations*, (Newcastle-upon-Tyne 2013) s. 37; Olsson (1995) s. 102–135.
- 601 Rosenberg (2012) s. 155–158.
- 602 Gottfarb (1986) s. 159–160; Olsson (1995) s. 116–117.
- 603 "Värnamo får polsk tränare", *Aftonbladet*, 29/3 1946.
- 604 Diverse dokument ur: Statens utlänningskommission Andra världskriget lägerarkiv, Öreryd med Vikingshills skolläger, RA, SE/RA/420393/12/110/1; Diverse dokument ur: Statens utlänningskommission Andra världskriget lägerarkiv, Handlingar rörande skolverksamheten bland flyktingar, Övrig skolverksamhet, RA, SE/RA/420393/06/F 4 B/3.
- 605 Diverse dokument ur: Statens utlänningskommission Andra världskriget lägerarkiv, Öreryd med Mossebo 1943–1946, Handlingar rörande personalen, augusti 1945 – augusti 1946, RA, SE/RA/420393/12/109/7.
- 606 PM daterat 28/11 1945, Statens utlänningskommission Andra världskriget lägerarkiv, Handlingar rörande skolverksamheten bland flyktingar, Övrig skolverksamhet, RA, SE/RA/420393/06/F 4 B/3.
- 607 PIZ, Vittnesutsaga nr 186, transkriberad och översatt från polska till engelska, daterad 11 februari 1946, LUB, <<https://www.alvin-portal.org/alvin/attachment/document/alvin-record:101919/ATTACHMENT-0010.pdf>>.
- 608 "Lärare vid undervisningsverksamheter i Öreryd Utlänningsläger från och med d.20 oktober 1945", Statens utlänningskommission Andra världskriget lägerarkiv, Öreryd med Mossebo 1943–1946, Kuratorns korrespondens (Utgående och inkomna skrivelser), september 1945 – september 1946, RA, SE/RA/420393/12/109/6; "Läsaret 1945–1946 i skollägrer in Öreryd [...]", Statens utlänningskommission Andra världskriget lägerarkiv, Handlingar rörande skolverksamheten bland flyktingar, Övrig skolverksamhet, RA, SE/RA/420393/06/F 4 B/3.
- 609 Halina Neujahr, Interview 30476, Tape 7, *Visual History Archive* (USC Shoah Foundation) 1997.
- 610 Robinson (2020) s. 159.
- 611 "Polsk studentglädje i Öreryd", *Jönköpings-Posten*, 14/9 1946. (Återgiven i Öreryds hembygdsförening (red.) (1990) s. 200–201.)
- 612 Robinson (2020) s. 159–160.
- 613 Robinson (2020) s. 161.
- 614 Tom Felt, "I Can't Forget", *The Wooster Voice* (Wooster, Ohio), 7/1 1949; Tom Felt, "I Can't Forget" As Told to Tom Felt", *The Wooster Voice* (Wooster, Ohio), 13/1 1949.
- 615 "Polsk studentglädje i Öreryd" (1946).
- 616 "Abraham och Ester", Sveriges Television (SVT) 2001.
- 617 Se till exempel, Karin Brygger och Ivar Frischer, *Estera: Essä* (Göteborg 2019); Bernt Hermele och Cato Lein, *Överlevarna: röster från förintelsen* (Stockholm 2020) s. 255–256.

- 618 Adamczyk och Nordmark (1971).
- 619 Promemoria med rubriken "Öreryd" daterad den 29/4 1946 och signerad av Ted Winther, Statens utlänningskommission Andra världskriget lägerarkiv, Handlingar rörande skolverksamheten bland flyktingar, Övrig skolverksamhet, RA, SE/RA/420393/06/F4 B/3.
- 620 Adamczyk och Nordmark (1971); Bengt Turlock och Sven Palsten, "Dödsfall: Jan Rogo", *Dagens Nyheter* 27/8 1998.
- 621 Tadeusz Nowakowski, *Polacy w Szwecji: Słownik biograficzny emigracji Polskiej w Szwecji* [Polacker i Sverige: biografiskt lexikon] (Tullinge 1992) s. 104–105; "Teresa Matuszak-Trojanowska", *Dagens Nyheter* 15/5 1986; "Tadeusz Matuszak", *Svenska Dagbladet*, 6/6 1993; Utdrag ur 1946 års Lysnings- och Vigselsbok för Öreryds församling i Redvägs kontrakt, Skara stift, Jönköpings län.
- 622 New York, U.S., Arriving Passenger and Crew Lists (including Castle Garden and Ellis Island), 1820–1957, Year 1947, Arrival New York, New York, USA, The National Archives at Washington, D.C. (NA), Microfilm Serial: T715, 1897–1957, Line 1, Page Number 498; U.S., Border Crossings from Canada to U.S., 1895–1960, NA, Record Group Number 85, Series Number M1480, Roll Number 036. En bild av hans gravsten finns på: <<https://www.findagrave.com/memorial/168101268/peter-eisenstadt>>
- 623 Stig Hellström, "Sjuntorps IF 100 år", *Westgötarnas Idrottshistoria*, (februari 2019), s. 9.
- 624 New York, U.S., Arriving Passenger and Crew Lists (including Castle Garden and Ellis Island), 1820–1957, NA, Year 1952, Arrival New York, New York, USA, Microfilm Serial T715, 1897–1957, Line 1, Page Number 76.
- 625 Katarina Rydberg, "Porträttet: KTH-professor i biokemi: Forskare mot alla odds", *KTH-Nytt*, (april 1993)..
- 626 Se till exempel: Halina Neujahr, "Warszawa – Majdanek – Skarzysko – Ravensbrück – Bergen-Belsen – Norrköping. Minne och reflektioner", i Roman Wasserman Wroblewski (red.) *6 tusen av 6 miljoner ett requiem* (Stockholm 1995) s. 25–45.
- 627 Roman Wasserman Wroblewski, "Halina Neujahr: Professor som överlevde nazisternas dödsläger", *Dagens Nyheter* 27/7 2006.
- 628 Bertil Litsner, "När vi kommit undan tyskarna bombades var båt av engelskt flyg", *Aftonbladet* 9/5 1971.
- 629 Robinson (2020) s. 171–172.
- 630 Jacalyn Duffin, "Poisoning the Spindle: Serendipity and Discovery of the Anti-tumor Properties of the Vinca Alkaloids", *Canadian Bulletin of Medical History: Bulletin canadien d'histoire de la médecine* 17:1-2 (2000).
- 631 Felt (7/1 1949) s. 4; Eleanor Middleton, "Preserve Those Liberties", *Fellowship* (1955) s. 20–21.; Social Security Death Index, Master File, Social Security Administration, Washington D.C., USA.
- 632 Johansson (2002) s. 172–175.
- 633 Mårtenson (1985) s. 137.
- 634 Utdrag ur 1946 års Lysnings- och Vigselsbok för Anderstorps kbfd i Anderstorps församling i Västbo kontrakt, Växjö stift, Jönköpings län.
- 635 Samtal den 25/7 2017 med Jerzy Wutkowski, vars mor, före detta politiska fången Irena Galikowska Wutkowska, kom till Sverige med Röda korsets vita bussar och slog sig ner i Gislaved.
- 636 Författaren dokumenterade några av dessa gravar när hon bodde i trakten.
- 637 Mårtenson (1985) s. 138.
- 638 Samtal med Karin Johansson från Öreryds hembygdsförening, maj 2021.
- 639 Martínez (2017).
- 640 Samtal med Karin Johansson från Öreryds hembygdsförening, maj 2021.

Till varje namn, ett ansikte, en berättelse

Peter Vig

Vid skolstarten i augusti 2019 fick rektor Martin Roth på Borgarskolan en idé. Kunskapen om att Malmö Nya Borgarskola (som var skolans namn då) under några vår- och sommarmånader 1945 fungerade som ett reservsjukhus för många av dem som hade räddats till Sverige från tyska koncentrations- och förintelsläger hade legat till stor del förborgad, i snart 75 år. Det var dags att ändra på det, tyckte Martin. Det skulle, på en framträdande plats på skolan, skapas en professionellt producerad och permanent installerad utställning som belyser de korta men historiskt väldigt viktiga månaderna för skolan, Malmö, Sverige och världen, men framför allt för de människor som hade räddats och kom att bli patienter där.

Redan 20 år tidigare hade det gjorts två olika elevarbeten om Reservsjukhuset Borgarskolan.

Det ena arbetet bestod av tre tavlor i A1-format som fortfarande 2019 hängde på en vägg i foajén vid

biblioteket. Eleverna Hanna Lawitz och Miriam Korman hade gjort utställningen som ett specialarbete i historia, handledda av läraren Birgitta Flamholz. Det andra specialarbetet hade gjorts av Maria Kraskowski, Jenny Svensson, Charlotte Swidén som hade intervjuat några som var med och arbetade på Reservsjukhuset Borgarskolan. Det arbetet presenterades i ett häfte som vi tyvärr inte har kunnat finna. En av intervjuerna skrev de tre eleverna om i Borgarskolans jubileumsskrift 1999, när skolan firade 125 år. Det är en intervju med Birgit Werner-Nyström. Birgit arbetade som frivillig sjuksköterska på Malmö Borgarskola sommaren 1945.

Eleverna skrev att när de ställde frågan om vad som var värst, vad som påverkade henne mest, så visade Birgit tydligt att de hade kommit in på något som än till den dagen berörde henne starkt. Birgit berättade att det inne i salarna fanns en stank av död och sjukdom.

Upplevelserna hade för Birgit varit så påträngande och fruktansvärda att hon inte hade kunnat förmå sig att äta middag, när hon kom hem efter arbetsdagen. Birgit hade fortfarande svårt att ta in det grymma och fasansfulla som koncentrationslägerfångarna hade utsatts för. För henne var Malmö Borgarskola sedan dess Dödens hus.⁶⁴¹

”Folk dog som flugor. De kom in på bårar genom entrén, och bars ut i kistor på baksidan.”, citerade eleverna Birgit.

Trots det kom hon senare att jobba på Borgarskolan som lärare i många år. Som lärare gick hon dock aldrig upp på tredje våningen, till den sal där just hennes patienter hade legat. Upplevelserna hon bar på från den tiden hade hon helst velat glömma.

Martin Roth berättade för mig att han genast när han började arbeta på Borgarskolan noterade elevarbetet i foajén vid skolbiblioteket. Informationen som fanns där var högintressant och viktig men de flesta som vistades på skolan uppmärksammade inte den.

Martin funderade emellanåt på varför skolan inte hade gjort mer kring detta och vad som i så fall kunde göras? Kunde man använda hågkomsten om denna tid, och kunskap och lärdom kring det som hade skett, i arbetet för att motverka antisemitism? Under sommaren 2019 hade Martin bestört läst och hört om unga judars situation i Malmö. Berättelserna vittnade både om händelser av utsatthet och om en stark rädsla för att utsättas för något mycket obehagligt. De vågade därför ofta inte vara öppna med sin judiska identitet.

Idéen om en permanent utställning ledde till ett uppmuntrande samtal med Malmö museer och Stadsarkivet i Malmö. Efter några gemensamma möten skrev Martin stipendieansökningar för att få resurser till att skapa en professionell utställning. Till utställningen skulle det finnas ett utbildningsmaterial som kunde användas av besökande skolklasser. En hemsida, där en större mängd fördjupande information skulle finnas tillgängligt, behövde också produceras. I mars 2022, fanns de två första resurserna på plats.

Uppdraget att producera utställningen gick till Sofie Bergkvist, på Bergkvist ORD&TEXT. Den stod färdig och invigdes den 10 november 2020. Det var mitt under pandemin och invigningen fick anpassas till det. Utbildningsministern, Anna Ekström, var med och visades runt uppkopplad via FaceTime. Kommunalrådet Katrin Stjernfeldt Jammeh kunde närvara fysiskt i en av de mindre grupperna som utställningen premiärvisades för. Tre av dem som utställningen berättar om var också fysiskt representerade, genom deras barn.

Tankarna på en utställning kring Reservsjukhuset Borgarskolan presenterade Martin för mig i samband med att jag, en kort tid efter det att jag gått i pension i juni 2019, fick ett alldeles unikt uppdrag på Malmö Borgarskola som en judisk resurs på deltid.

Min uppgift i arbetet med utställningen skulle bestå av att göra research, med utgångspunkt i patientliggaren. Försöka finna information som skulle kunna levandegöra några av de människors öden som hade varit patienter på Reservsjukhuset Borgarskolan, i

”Folk dog som flugor. De kom in på bårar genom entrén, och bars ut i kistor på baksidan.”

april-augusti 1945. Och när utställningen väl var färdig, skulle jag fungera som guide för den och vara en resurs för skolklasser och enskilda elever som ville arbeta med studiematerialet eller på annat sätt kring utställningen.

En hemsida för utställningen skulle också skapas, där den stora mängd information som inte gick att ha med i en utställning, kunde göras tillgänglig. Kanske också en bok. Och forskningen om det som rör Reservsjukhuset Borgarskolan skulle fortsätta.

Sökandet inleddes för nästan exakt två år sedan, i mars 2020. På något märkligt sätt gav, trots allt, den pandemi som världen hade drabbats av några månader tidigare mig bra förutsättningar för att göra efterforskningar. Åtminstone på nätet. Jag hade nu gott om tid för att sitta hemma vid min dator och googla fram den ena informationen efter den andra. Nackdelen var och är fortfarande, att jag inte har kunnat ägna mig åt efterforskningar i de icke-digitaliserade arkiven. Till exempel på Stadsarkivet i Malmö och på Arkivcentrum Syd i Lund. Jag fick även, i en inte så liten grad, förlita mig på information från judiska bekanta och andra inom den judiska gruppen i Sverige.

Ivan och Gladys Neuman / Newman

Ivan och hans syster Gladys var de två första som vi hade någon information om utav de 1 031 personer som vid något tillfälle hade varit patienter på Reservsjukhuset Borgarskolan, mellan den 26 april och den 10 augusti, 1945.

Berättelsen om dem och två bilder på Ivan, en från Reservsjukhuset Borgarskolan den 1 maj 1945, och en från hans besök i Malmö 1998, fanns med i den elevutställning i form av tre tavlor som sedan 1998 hade hängt på skolan.

Informationen om Ivan och Gladys hade eleverna fått av Lena Millinger, som Ivan hade kontaktat för att få hjälp med att bevisa sitt förflutna. Lena arbetade då på Malmö Museer.

Den unga kvinnan, eller snarare flickan, i förgrunden, identifierades 1998 av Lena Millinger. Det är Gladys Neuman, 14 år.

Inför arbetet med utställningen tog jag och utställningsproducenten, Sofie Bergqvist, kontakt med Lena Millinger för att få veta mer om syskonen Neuman. Lena höll just på att skriva en bok om Gladys och Ivan Neuman: *För det fanns inga barn i Ravensbrück* (Isaberg förlag, 2021). Jag fick läsa manuset och Lena gav mig även tillgång till dokumentärfilmen *The Story of Ivan Newman* som spelats in i Malmö 1998. På så vis fick jag en betydligt större och djupare kännedom om Ivan och Gladys Neumans historia.

Gladys var född i USA av ungersk-judiska föräldrar. När Gladys var tre år, 1934, reste mamman med henne till mormor och morfar i Budapest. Hennes mor var

gravid och födde Ivan i Ungern samma år. Av oklara omständigheter blev de kvar i Ungern ända fram till 1944, när Tyskland ockuperade landet och genast startade en omfattande deportation av judarna till förintelslägret Auschwitz-Birkenau.

Familjen lyckades under några månader, på olika sätt, undkomma deportation. Men så, en dag i november 1944, tvingades också de iväg, ut på en lång och mycket svår vandring till Österrike varifrån de på ett brutalt sätt transporterades med boskapsvagnar till koncentrationslägret Ravensbrück.

Gladys och Ivan Neuman kom med de Vita bussarna till Malmö och Reservsjukhuset Borgarskolan den 1 maj, 1945, och redan den 3 maj förflyttades de till en förläggning i Kristianstad. Året därpå blev Ivan och Gladys mer eller mindre lurade till att lämna Sverige för USA. De var fortfarande bara barn och dessutom föräldralösa.

När Gladys var 19 år gifte hon sig. Året därpå föddes sonen Thomas. Gladys hälsa hade varit sviktande sedan deportationen men hon hade trots det kämpat på. 1953 dog Gladys.

År 1998 var Ivan Newman, som han nu hette, tillbaka i Malmö. Ivan sökte vid den här tiden desperat efter bevis som kunde styrka vad han och familjen hade varit med om under Förintelsen.

Det här året var vi fortfarande i internets barndom. Malmö Museer hade en enkel hemsida. En vän till Ivan hade hittat hemsidan, där det stod om tiden då museet hade varit flyktingförläggning 1945. Kunde bevisen han så frenetiskt hade sökt efter i Ungern och Tyskland, i själva verket finnas i Sverige? När Ivan hörde av sig till

Bilden är tagen på Reservsjukhuset Borgarskolan, den 1 maj 1945.

Foto: K W Gullers/Nordiska museet.

Malmö Museer var det Lena Millinger som han fick kontakt med. Han mindes att någon hade fotograferat honom då han låg i en säng på någon förläggning.

I ett arkiv på Malmö Museer hittade Lena en minnesbok som någon hade sammanställt, med bilder och tidningsklipp från flyktmottagandet i Malmö 1945 och en tid framåt. I den fann hon en bild som var publicerad i ett reportage i tidningen SE. Hon kopierade den och skickade ett fax till Ivan i USA och frågade om det kunde vara han.

“Yes, it is me!”, var svaret från Ivan.

Lena fick också veta att Ivan och hans syster Gladys hade tagits om hand av en familj Karlsson i Diö, Småland.

Med hjälp av en enastående hjälpsam person på dåtidens manuella nummerupplysning, lyckades Lena få kontakt med Ulla-Brita Carlsson. Lena berättade för Ulla-Brita om sin kontakt med Ivan, att han behövde bevis på att han hade deporterats till Ravensbrück och på det som han, systemen och mamman hade utsatts för där. Ulla-Brita hade efter samtalet med Lena plockat fram gamla foton och bland dem hittade hon ett exemplar av *Lyckoslanten* nr 2 från 1946. I den finns det publicerat en berättelse som Gladys själv hade skrivit, om deportationen från Budapest till Ravensbrück och även detaljerade beskrivningar av förhållandena som de levde under och led av.

Gladys ord och bilder i *Lyckoslanten* blev det bevis som Ivan i sista minuten fick faxat till sig, och fick på så vis godkänt för erhållande av åtminstone en viss ekonomisk ersättning för sitt enorma lidande. Ett lidande som började i och med deportationen i november 1944, och

som sedan aldrig riktigt har tagit slut. Ivan Neuman var 1998 redan en välbärgad man och var inte i behov av den ekonomiska ersättningen, men han hade ett behov av att få ett officiellt erkännande av det han, systemen och deras mamma hade utsatts för.

Sedan reste Ivan Neuman till Malmö. Tillsammans med Lena Millinger besökte han de platser som han och hans syster hade befunnit sig på innan de hade rest till USA, i augusti 1946.

Birgitta Flamholz som arbetade på Borgarskolan i slutet av 1990-talet minns mycket väl omständigheterna kring specialarbetet som eleverna gjorde om skolans tid som reservsjukhus. Eleverna ville göra ett arbete i historia. Men om vad? När eleverna diskuterade det med Birgitta erinrade hon sig ett gammalt tidningsklipp som hon hade sett någonstans. Det var en artikel i tidningen som berättade om att Borgarskolan hade fungerat som reservsjukhus sommaren 1945. Det kunde ju vara något att skriva om. Sagt och gjort.

Utifrån nämnda tidningsklipp och några andra liknande, spann eleverna en berättelse om händelserna på skolan under den tiden. Plötsligt en dag fick arbetet en dramatisk ny inriktning. En lärare som kände till specialarbetet kom med andan i halsen fram till Birgitta i lärarrummet. “Du måste skynda dig! Jag mötte precis en man som var här på skolan 1945. Han var här med en kvinna som arbetar på Malmö Museer. De är på väg att gå härifrån nu”. Birgitta rusade ner för att försöka genskjuta dem, men de var borta.

Där kunde berättelsen om Ivans återbesök på Borgarskolan ha tagit slut, för Birgitta och eleverna. Elevernas

KW Gullers numera nästan ikoniska bild på Ivan i sjuksängen på Reservsjukhuset Borgarskolan den 1 maj 1945, såsom den presenterades i elevutställningen 1998.

Foto: K W Gullers/Nordiska museet.

utställning om Reservsjukhuset Borgarskolan 1945 hade kunnat sakna den betydelsefulla del som berättar något om Ivan, hans syster Gladys och deras mammas öde, före, under och efter Förintelsen. När Birgitta någon dag senare fick kontakt med Lena Millinger på Malmö Museer, som var den som hade varit med Ivan på Borgarskolan, och Lena vid ett par tillfällen träffade eleverna, så rullades några väldigt starka levnadsöden upp för dem.

Så här skrev eleverna om ”mötet” med Ivan Newman (Neuman), som visserligen aldrig blev till ett fysiskt möte men väl ett mycket starkt mentalt möte:

I maj 1998 kom en amerikan på besök till Malmö Borgarskola. Han heter Ivan Newman och han gick upp till sal 34, för där hade han tillbringat några dagar sommaren 1945. Anledningen till att Ivan besökte Sverige var att han hade skrivit ett mail till Malmö Museers hemsida:

”Är detta det museum som 1945 tog emot överlevande från koncentrationslägren? Jag har mindre än tio dagar på mig att bevisa att jag överlevde Ravensbrück och kom till Malmö med de Vita bussarna.”

Detta meddelande såg Lena Millinger vid Malmö Museer och med hennes hjälp kunde Ivan Newman få ”sin identitet och sitt förflutna tillbaka”. Om detta berättar Lena Millinger i en artikel i *Lyckoslanten* (3/98).⁶⁴²

Varför i *Lyckoslanten*? Jo, Ivan och hans syster kom till Sverige med Röda Korsets vita bussar, och efter att

de fått sjukvård här så bodde de ett tag hos en fosterfamilj i Småland innan de återvände till USA. Under denna tid skrev Ivans syster ett brev till *Lyckoslanten* (2/46) där hon berättade om syskonens hemska upplevelser under kriget.

Tack vare dessa och några ytterligare extraordinära sammanträffanden så fick den unga pojken på bilden också ett namn. En för eftervärlden tidigare okänd pojke, vet vi nu, heter Ivan Neuman. Och vi vet dessutom väldigt mycket mer om honom. Och om Gladys, hans syster.

När jag hade läst Lena Millingers bok om Gladys och Ivans liv och om Gladys son Thomas Broffman, kände jag ett starkt behov av att försöka få kontakt med Thomas. Vi är båda barn till överlevande från Förintelsen. Jag hittade honom på Facebook och skrev ett långt meddelande samtidigt som jag gjorde en vänförfrågan. Det dröjde någon vecka innan han fick syn på mitt meddelande, eftersom vi ännu inte var Facebook-vänner, men då svarade han direkt. Sedan dess har vi pratat några gånger på Zoom, och även Ivan har varit med. Det har varit mycket starka och fina samtal. Jag är, liksom Ivan, född i Budapest. Han tio år före deportationerna och det urskillningslösa mordandet av nästan 600 000 ungerska judar, och jag 10 år senare.

Efterforskningarna påbörjas

På våren 1945, när det fortfarande var tio dagar kvar tills andra världskriget definitivt skulle ta slut i Europa, omvandlades Malmö Nya Borgarskola till ett reservsjukhus.

De första 30 patienterna skrevs in där den 26 april. Tio av dem var danska män. Den äldste av danskarna var 45 år och den yngste, Fritz Hansen, hade fyllt 18 år bara en månad tidigare. Fem män var från Norge. De var alla äldre än 25 år, den äldste 49 år.

Övriga femton som kom till Reservsjukhuset Borgarskolan den dagen var alla från Frankrike. Och endast kvinnor. De flesta av dem, har efterforskningar visat, hade varit verksamma i den franska motståndsrörelsen. Där var också judar aktiva men inte just de två unga judiska kvinnorna som kom den dagen. Systrarna Suzanne och Fortuneé Eskénazi (namnen inringade på

bilden av patientliggarens första sida). De hade deporterats till förintelselägret Auschwitz-Birkenau med hela sin familj. Deras brott? Att ha fötts som judar.

Systrarna Suzanne och Fortuneé Eskénazi var de första som jag gjorde en internetsökning på. På en fransk hemsida om Förintelsens offer från Frankrike, fann jag omskakande information om vad som hade drabbat dem och andra i den närmaste familjekretsen.

Suzanne och Fortuneé Eskénazi hade med sin mellansyster Clara/Claire, född 1918, och sin farbror(?) Samuel, samt föräldrarna Michel och Victoria deporterats från Drancy i Frankrike, den 30 maj, 1944. Även den äldsta

Första Namn	Ålder	Släkt	Adress	Födelse	Stad
1. 1881 Suzanne, dansk	63	1881	dansk	1881-01-01	1881-01-01
2. 1882 Suzanne, dansk	62	1882	dansk	1882-01-01	1882-01-01
3. 1883 Suzanne, dansk	61	1883	dansk	1883-01-01	1883-01-01
4. 1884 Suzanne, dansk	60	1884	dansk	1884-01-01	1884-01-01
5. 1885 Suzanne, dansk	59	1885	dansk	1885-01-01	1885-01-01
6. 1886 Suzanne, dansk	58	1886	dansk	1886-01-01	1886-01-01
7. 1887 Suzanne, dansk	57	1887	dansk	1887-01-01	1887-01-01
8. 1888 Suzanne, dansk	56	1888	dansk	1888-01-01	1888-01-01
9. 1889 Suzanne, dansk	55	1889	dansk	1889-01-01	1889-01-01
10. 1890 Suzanne, dansk	54	1890	dansk	1890-01-01	1890-01-01
11. 1891 Suzanne, dansk	53	1891	dansk	1891-01-01	1891-01-01
12. 1892 Suzanne, dansk	52	1892	dansk	1892-01-01	1892-01-01
13. 1893 Suzanne, dansk	51	1893	dansk	1893-01-01	1893-01-01
14. 1894 Suzanne, dansk	50	1894	dansk	1894-01-01	1894-01-01
15. 1895 Suzanne, dansk	49	1895	dansk	1895-01-01	1895-01-01
16. 1896 Suzanne, dansk	48	1896	dansk	1896-01-01	1896-01-01
17. 1897 Suzanne, dansk	47	1897	dansk	1897-01-01	1897-01-01
18. 1898 Suzanne, dansk	46	1898	dansk	1898-01-01	1898-01-01
19. 1899 Suzanne, dansk	45	1899	dansk	1899-01-01	1899-01-01
20. 1900 Suzanne, dansk	44	1900	dansk	1900-01-01	1900-01-01

Ett uppslag i den patientjournal som finns förvarad i original på Landsarkivet i Lund. Tillsammans med mängder av andra dokument och foton som rör flyktingmottagandet under denna period.

system, Dorothée, eller Dora som hon kallades, deporterades med sin man Paul och deras lille son, Gerard, 2,5 år. Dora var dessutom gravid när de deporterades, i en konvoj med sammanlagt 997 så kallade "arbetsjudar" som skulle transporteras till Auschwitz.

Kan vi föreställa oss under vilka förhållanden som transporten av denna familj skedde? Vad som hände dem vid framkomsten? Knappast. Det finns ett otal skildringar av både transporterna och vad som hände när man kom fram, men att riktigt ta in det och förstå, det är nästan omöjligt, det går inte riktigt att göra.

Under vår- och sommarmånaderna 1945 skulle ytterligare 1 000 personer komma att vara patienter på Reservsjukhuset Borgarskolan. 1 000 av de cirka 25 000 som vid den här tiden kom från Tyskland med de Vita bussarna och båtarna till Malmö och Trelleborg, vidare till många andra platser i Malmöhus län och övriga Sverige. Malmö och Trelleborg, och därifrån vidare till många andra platser i Malmöhus län och övriga Sverige. Av dem var många judiska överlevande, men långt ifrån alla. De flesta kom framför allt från Ungern, Rumänien, Polen, Tjeckoslovakien och Frankrike.

De icke-judiska patienterna bestod av cirka sextio norska och danska motståndsmän, men också många franska motståndskvinnor och motståndsmän. En hel del var icke-judiska polska kvinnor och män, varav många hade arresterats och deporterats efter det stora upproret som hade brutit ut i Warszawa hösten 1944.

Drygt 500 polska överlevande intervjuades under knappt ett års tid av ett team från Polish Research Institute i Lund.⁶⁴³ Vid en jämförande genomgång av

namnlistan i det numera digitaliserade Ravensbrück-arkivet vid Lunds Universitetsbibliotek och Reservsjukhuset Borgarskolans patientliggare, har jag hittat fjorton patienters vittnesmål. Ingen av dessa fjorton personer var judiska överlevande. Endast en mindre andel sådana vittnesmål finns i detta arkiv. De fjorton vittnesmålen liksom två judiska överlevande, som jag för en jämförande studie har valt att lägga till, finns i mitt omfattande digitala arkivmaterial som rör Reservsjukhuset Borgarskolan.

Hur går jag vidare med min research?

Hur skulle jag gå till väga för att hitta någon mer information om personerna i patientliggaren? Och om alla de som på olika sätt hade varit inblandade i arbetet med flyktingarna?

Rektor Martin Roth hade strax efter skolstarten i augusti 2019 tagit kontakt med Samuel Thelin på Malmö Museer och Karin Sjöberg på Malmö Stadsarkiv och bett dem vara behjälpliga med planeringen och projekteringen av en permanent utställning om Reservsjukhuset Borgarskolan. De ställde mer än gärna upp på det. Båda har i många år varit engagerade i det som rör räddningsaktionerna av de danska judarna 1943 och överlevande från Förintelsen och övriga flyktingar från Tyskland 1945.

I början av år 2020 hade Karin Sjöberg på Stadsarkivet i Malmö varit på Arkivcentrum Syd och kopierat alla sidor i Reservsjukhuset Borgarskolans patientliggare. Uppdraget att utifrån patientliggaren försöka hitta ytterligare personer som vi kunde få någon kännedom

om föll på mig. Samuel och Karin var hela tiden mycket behjälpliga, då jag kom med specifika frågor, och där till exempel Karin direkt kunde söka i någon specifik del i stadens arkiv, men de kunde inte avsätta den myckna tid som det skulle komma att ta med att gå igenom patientliggaren och på olika sätt söka sig fram till några fler namn som vi kunde hitta en historia bakom.

Jag hade ju aldrig ägnat mig åt forskning tidigare. Hur skulle jag ta mig an detta? Jag tänkte att med lite tur så hittar jag kanske något efternamn som jag känner igen bland de över tusen personerna; ett namn som jag känner igen på någon av alla de judar i Sverige som jag har känt och känner. Jag gjorde också en efterlysning i de judiska församlingarna i Sverige om det bland dem kunde finnas någon som kände till någon bekant eller släkting som kan ha varit patient på Reservsjukhuset Borgarskolan. Jag fick en enda träff på detta vis.

Judith och Abram Popinski, kom båda som överlevande till Malmö 1945. De var mycket aktiva i Föreningen Förintelsens Ögonvittnen, vars medlemmar efter starten 1991 har gjort mängder av skolbesök. Borgarskolan hade ofta besök av någon från gruppen. Judith och Abram hade varit där vid ett flertal tillfällen.

Judith och Abram skrev manus till sina framträdanden i skolorna. Berättelserna finns numera utgivna i bokform av deras dotter Henrietta Stein. Idag är hon också själv ute på skolor och andra platser och berättar om Abrams och Judiths liv, före under och efter Förintelsen. Henrietta visste från sin pappas berättelse att han efter att först ha varit på Malmö Museums

flyktingförläggning, hade blivit sjuk och flyttats till Reservsjukhuset Borgarskolan.

Nu hade vi tre personer som vi hade något att berätta om. Eller egentligen fem. För innan Henrietta berättade för mig om sin pappa Abram så hade jag genom en sökning på internet funnit berättelsen om familjen Eskenazi, som jag skrivit om tidigare i denna artikel.

Sex överlevande systrar

Under någon dag gjorde jag internetsökningar på de två första sidornas namn i patientliggaren. Utan resultat. Då bestämde jag mig för att bläddra igenom patientliggaren, sida för sida. Kanske fanns det ett namn som jag kände igen och den vägen, genom att kontakta någon som jag trodde var släkt med vederbörande, kanske hitta människan bakom namnet. På sidan 57 av 100 dök äntligen ett namn upp som jag kände igen. En ung kvinna, född 1924, skrevs in som patient den 26 maj 1945, och hade ett efternamn som jag kände igen. Jag tänkte direkt på en judisk bekant, Dan Schreiber i Göteborg, som har samma efternamn. Kan det vara en släkting?

”Nej”, sa Schreiber när jag ringde upp honom, ”det är ingen släkting, men min pappa berättade om fyra systrar Schreiber som han hade träffat på en flyktingförläggning i Ulricehamn.” Och så visste min vän vad tre av dem hette som gifta, och han kunde också namnge barn till två av dem. Ett av namnen, Jan Wronkow, kände jag igen. Det är någon jag tror mig ha träffat vid något tillfälle, på något judiskt sommarläger. Vi är jämngamla.

Jag gjorde en internetsökning på hans namn, och hittade ett telefonnummer. Jag ringde, men ingen svarar. Då skickar jag ett meddelande, där jag berättar vem jag är, vad jag arbetar med och varför jag nu kontakter honom. "Är Gabriella Schreiber kanske en släkting till dig?", avslutar jag mitt sms.

Strax därpå ringer telefonen, och jag såg att det var från numret som jag just hade skickat ett sms till. "Hej Jan", sa jag. "Hej Peter, Gabriella är min mamma! Jag visste inte att hon ensam hade varit i Malmö efter det att de sex (!) systrarna tillsammans kom till Sverige."

Det är svårt att beskriva känslan jag fick direkt när han hade sagt detta. Jag liksom skälvde till och fick gåshud. Och var nära gråten. Det var en så stark känsla som kom över mig. Sex judiska systrar som hade deporterats och överlevt. Hade de haft fler syskon, som inte hade överlevt? Föräldrar? Andra släktingar? Hur hade de här sex lyckats med att överleva?

Jag har ju själv levt hela livet med min pappas och mammas berättelser om Förintelsen som ett ständigt närvarande minne, att hantera och förhålla mig till. Ja, i pappas fall var det en utsagd, /ordlös,/ aldrig uttalad berättelse. Vi fick ändå reda på en del av vår mamma utifrån det hon berättade om sin ena systers och sin ena brors överlevnad, och hennes berättelser om pappas och hans ena systerdotters överlevnad.

Pappa hade en annan familj före Förintelsen. Han var ju tio år äldre än mamma. Hans hustru och deras två små pojkar, fem och sju år gamla, fick gå direkt till gaskamrarna efter ankomsten till Auschwitz. Av pappas övriga familj var det bara en av pappas äldsta systers två

döttrar som överlevde. Pappa hade fler än tio syskon. Många var gifta och hade barn. Men pappa berättade aldrig något om sitt liv, om någon i sin egen lilla familj, eller om någon eller något i den stora familjen som han hade varit en del av. Vi vet idag bara namnet på sju av pappas syskon, två syskonbarn och ett syskonbarnbarn, som inte överlevde.

Det blev en oerhört känsloladdad stund för mig, när Jan ringde tillbaka och det som till för en stund sedan hade varit ett namn utan en historia, nu liksom klev fram och blev, ja levande. Det var så mycket som föll över mig. Jag tänkte att det måste ha hörts på min röst att jag var omskakad, så jag berättade för honom om mina känslor och tankar just då. Han förstod. Sedan höll vi kontakten och han delade med sig av sin mammas, systrarnas och övriga familjens historia. Jan berättade att år 1998 gjorde en kusin till honom en film som visades på TV4, om de sex överlevande systrarna. Vi har fått en kopia och förhoppningsvis kan vi göra den tillgänglig på den hemsida som vi håller på att skapa för det material vi har funnit och det vi kan komma att finna om människorna och händelserna som har samband med Reservsjukhuset Borgarskolan.

Nu hade vi sex personer som vi kunde berätta något om i utställningen.

Det skulle bli en professionellt producerad utställning som skulle få en permanent plats i den rätt väl tilltagna foajén till skolans bibliotek. Foajén, som har en yta på ca 6x11 meter användes tidigare som ett elevuppehållsrum med några bord och stolar samt några långbänkar.

Gabriella Wronkow, född Schreiber, den 4/6 1925. Hon kom till Reservsjukhuset Borgarskolan den 26 maj och dagen efter det att hon hade fyllt tjugo år, den 5 juni, kunde hon förflyttas till en flyktingförläggning i Ulricehamn där hon förenades med sina fem systrar. Bilden är troligen tagen i Sverige någon gång mellan 1945 och 1948.

Foto: fotograf okänd/Privat ägo.

Halvvägs

Vi skulle behöva berättelser bakom namnen till ytterligare fyra eller fem personer. Sista dagen för insamlingen av de texter och bilder som skulle kunna vara med i utställningen sattes till den 31 augusti 2020. Det var fortfarande relativt gott om tid.

Jag fortsatte mitt sökande efter namn som jag kände igen. Emellanåt, när ett namn av olika anledningar gav mig en magkänsla av att den här personen kanske jag skulle kunna hitta någon information om med en internetsökning, så stannade jag upp och gjorde just det, en internetsökning. Och precis som med systrarna Suzanne och Fortuneé Eskenazi, som jag har berättat om tidigare, hände det ytterligare en gång till innan tidsfristen för inlämning av text och bild passerat, att jag fick träff.

Hur upprätthålla sin mänsklighet?

Ett namn till dök upp där efternamnet var mig bekant. Det var Margot Fink. Jag känner ju några personer i Malmö med det efternamnet. Men innan jag tog kontakt med någon av dem så gjorde jag en internet-sökning. Jag fick en träff! Det var en artikel i den israeliska tidningen *Haaretz* nätupplaga, från den 12 april, 2007, skriven av Aviva Lori.

Rubriken på den mycket långa artikeln löd "With their head held high" och handlade om en då alldeles ny utställningsdel som visade upp föremål som judiska kvinnor hade lyckats smuggla med sig in i olika getton och läger samt på dödsmarscher, och dessutom lyckats behålla dem. Andra föremål hade kvinnorna

på olika konstfärdiga sätt lyckats tillverka under sin tid i fångenskap. Föremålen hade det gemensamt att de på olika sätt hade gett kvinnorna en möjlighet att behålla sin känsla av att vara just det, en kvinna. En av kvinnorna som nämndes i artikeln är Margot Fink, född 1925, som kom till Reservsjukhuset Borgarskolan den 15 maj 1945. Vi fick nu veta att Margot tillsammans med en grupp andra kvinnor i juni 1944 hade blivit skickad från förintelselägret Auschwitz-Birkenau till ett koncentrationsläger i Tyskland som låg i närheten av en fabrik där de skulle arbeta. Margot hade där lyckats att förfärdiga en kam, som hon kunde använda för att emellanåt få något så när styr på sitt tovigiga och ständigt smutsiga hår. Och om så bara för en stund få en känsla av bevarad kvinnlighet och mänsklighet.

Margot föddes i Köln i Tyskland. Därifrån blev hon och hennes lillebror Max skickade till en moster och morbror och deras dotter i Amsterdam för att föräldrarna var oroliga för hur framtiden skulle bli. Det var 1938 och Margot var 13 år. En ännu yngre syster lyckades föräldrarna skicka med en Kindertransport till England och en äldre bror lyckades ta sig till det brittiska mandatet Palestina.

När kriget så bröt ut i september året därpå och Holland ockuperades av Nazityskland, gömde sig Margot, hennes lillebror och släktingarna de bodde hos under mer än tre års tid på olika håll i landet. Men 1943 blev de tillfångatagna och splittrades. Margot blev uttagen till tvångsarbete på en av elektronikföretaget Philips fabriker. Hennes lillebror, samt mostern som de hade bott hos, såg hon aldrig mer i livet. Inte heller

Margot hade där lyckats att förfärdiga en kam, som hon kunde använda för att emellanåt få något så när styr på sitt tovigiga och ständigt smutsiga hår.

Foto: Yad Vashem Artifacts Collection. Courtesy of Margot (Fink) Berlin, Israel

föräldrarna som hon och lillebrodern hade skilts ifrån fem år tidigare återsåg hon någonsin mer.

Morbrodern och hans dotter, Margots kusin, hade också lyckats överleva.

När Margot hade återfått sina krafter och även lyckats få kontakt med sin morbror och kusin, återvände hon till dem i Holland. Men året därpå, 1946, tog hon sig till Palestina. Hon är 96 år nu, och bor på ett äldreboende för huvudsakligen holländska överlevande, i Herzliya i Israel. Jag har kontakt med både henne och hennes dotter. Jag hittade nämligen en hemsida som jag inte hade fått syn på och av någon anledning,

fast den måste ha funnits där när jag sökt på Margot Fink tidigare. Det är en artikel från 2018 i en holländsk tidning som har ett reportage om henne i samband med ett högtidlighållande av att det var 70 år sedan som dagens Israel bildades.

”Hon är över nittio, men det syns knappast på henne. Margot Berlin går fortfarande snabbt genom sin lägenhet i Beit Juliana äldreboende i kuststaden Herzliya.” Det visar sig att det privata äldreboendet har en hemsida

och jag ringde dit och fick kontakt med Margot. Hon var fortfarande relativt pigg och pratade bra engelska.

När jag hade fått den första Googleträffen på Margot Fink ringde jag till en av dem med samma efternamn, som jag känner. ”Nej”, säger denne, ”det är inget namn jag någonsin har hört talas om. Så vi är absolut inte släkt”. Jag försökte med att ”det kan ju vara någon som du inte har hört talas om”. Men, min bekant avfärdade det bestämt.

Walderhaug	7742
Tillnamn	Nr
Turid	
Samtliga förnamn (tilltalsnamnet understrykes)	
Född 17/9 1943.	
-	Norsk
hemort	nationalitet
Ankom 26/7 1945	Nya Borgarskolan förläggningens namn

Turid Walderhaugs registerskort

En dag i slutet på juli 1945 fylls två uppslag av patientliggaren med 30 namn på pojkar och flickor födda mellan 1941 och 1944.

Jag tog kontakt med Karin Sjöberg på Stadsarkivet i Malmö för att förhöra mig om hon hade någon kännedom om dem. Det visar sig att Karin under en längre tid har haft kontakt med en av dem. Turid hade först i vuxen ålder fått vetskap om sin verkliga bakgrund. Turids berättelse är en av de elva som finns med i utställningen.

Madeleine, en av tusen som inte finns med i utställningen

Under mina många genombläddringar av patientliggaren, både före och efter att utställningen var färdigställd, så gjorde jag också noteringar om personer som jag av olika anledningar fick för mig skulle kunna vara möjliga att hitta vid en sökning på nätet. En annan möjlighet är att sökningen ska hjälpa mig att hitta en person med samma efternamn som skulle kunna vara en släkting. Oftast av en ganska outgrundlig anledning. Det är mer utifrån en magkänsla än något annat.

Ett sådant namn som jag tidigt hade skrivit ner var Madeleine Bruck. I patientliggaren skrevs också födelsedatum och år in. Där står att Madeleine är född den 7 april 1932. Hon hade alltså precis fyllt 13 år någon vecka innan hon på ett ännu okänt sätt kom med de Vita bussarna till Sverige och Malmö. Hon skrevs in en av de allra första dagarna, den 28 april. En väldigt speciell dag. För just den dagen, så gjordes det en cirka 30 minuter lång journalfilm från hamnen i Malmö när dagfärjan från Köpenhamn med flyktingar från Tyskland anlände. Jag visste att dokumentärfilmaren Magnus Gertten hade gjort två filmer om några av de som kom den dagen, som hans team hade lyckats att identifiera, söka upp, *Harbour of Hope*, (2011) och *Every Face Has a Name* (2015).

Så jag skrev till Magnus och hans researcher, som jag båda två är bekant med privat, och berättade vad jag höll på med och att jag nu hade en ung judisk flicka från Frankrike som troligen hade kommit till Malmö

den 28 april och som jag sökte information om till vår blivande permanenta utställning.

Jag fick ganska snabbt svar av Magnus att det namnet inte var bekant för dem. Vidare berättade han att de flesta franska flyktingarna som kom den 28 april kom med kvällsfärjan från Köpenhamn så de finns inte med på den berömda journalfilmen från den dagen. Vidare informerade han mig om att passagerarlistorna, både från dagsfärjan och kvällsfärjan finns på hemsidan som de har skapat kring filmen *Every Face Has A Name*. Och där, på en av de listorna hittade jag verkligen Madeleines namn! utropstecken, för då visste jag att hon faktiskt kom den dagen till Malmö. Och ett annat ”utropstecken” i mitt huvud blev det när jag såg att det under hennes namn på listan stod ett annat namn som högg tag i mig. Det stod Hermine Bruck, född år 1900. Jag förstod att det med stor sannolikhet kan vara Madeleines mamma. Men, hon kom inte till Reservsjukhuset Borgarskolan. Vart kom hon då? Ja, den frågan fick jag svar på någon månad senare. Då hade tiden för när manus senast måste vara klart redan passerats med råge.

Karin Sjöberg och jag gjorde ett besök på Riksarkivet i Lund. Vi beställde fram lite olika arkivlådor och jag bläddrar också igenom den digitala bildsamlingen som ännu endast kan nås från arkivets datorer. Plötsligt stötte jag på Hermine's namn. Hon skrevs in på Malmö Museum den 28 april. I Reservsjukhuset Borgarskolans patientliggare kunde jag se att Madeleine flyttades över dit den 4 juni. Då var de två tillsammans igen. Den vetskapen kändes bra för mig. Bilden av Madeleine och tankarna på hur hennes liv kan ha varit före, under och

efter Förintelsen hade gripit tag i mig och nu kunde jag inte få den tanken att släppa taget.

Samma dag som jag hade skrivit till Magnus, fått svar och hittat Madeleine och kanske hennes mamma på en av de många passagerarlistorna från den dagen, gjorde jag ytterligare en sökning på internet. Jag fick en träff på en sida som hör till United States Holocaust Memorial Museum (USHMM), som jag av någon anledning inte hade fått eller uppmärksammat tidigare.

Madeleine Bruck.

Foto: fotograf okänd/The Jacob Rader Marcus Center of the American Jewish Archives.

Jag blev helt tagen. Tanken på vad den här unga flickan hade utsatts för tillsammans med sin mamma och övriga familj under Förintelsen som hade pågått de åren väckte en känslostorm i mig. När jag såg bilden på Madeleine kunde jag inte låta bli att tänka på likheten med Anne Frank, vars bildlika unga ansikte jag ju har sett många gånger.

På hemsidan till Kazerne Dossin, ett belgiskt museum och minnesplats, hittade jag ett annat foto på Madeleine. Personal vid Kazerne Dossin meddelade mig att det var några år sedan som de hade varit i kontakt med personen som hade lämnat fotot till dem, men att de skulle göra ett försök och skriva och berätta om mig och fråga om de var intresserade att vi kopplades ihop. Det dröjde inte lång tid förrän jag fick svar via en mejladress till en person som visade sig vara brorson till Madeleine. Brodern levde inte längre, inte heller mamman, som gick bort redan 1950. Men, Madeleine levde! Jag blev helt omtumlad av det beskedet. Det var ju helt fantastiskt. Det visade sig dock att Madeleine aldrig hade velat prata om vad som hände före, under och åren strax efter Förintelsen. Så de flesta av familjens och mina frågor om det är ännu obesvarade.

Jag har bett dem att fråga henne om ankomsten till Sverige. Vad minns Madeleine av den?

Vad minns hon av separationen från sin mamma vid ankomsten? Madeleine transporterades till Borgarskolan och mamman, Hermine, till Malmö Museum.

De återförenades visserligen efter en vecka, men det måste ju ha varit oerhört traumatiskt, tänker jag, för Madeleine, och säkert även för mamman att bli åtskilda

på en för dem då okänd lång tid. Minns Madeleine något av det? Minns hon något om återföreningen? Minns hon något om tiden de tillbringar för återhämtning, på museet? Det var trots allt en hel månad, 4 juni till 4 juli. Minns hon något om när de flyttades till Robertshöjd utanför Göteborg? Minns hon något om när och hur det bestämdes att de skulle tillbaka till Frankrike? Hur gick det till? Vad minns hon om återkomsten och den första tiden efteråt? När fick de veta att brodern Alexandre levde? Vad har hon för minnen kring det första mötet med honom? Och tankarna och minnena om och kring kusinerna, Lili, Robert och André, samt deras mamma Charlotte, som också mirakulöst hade överlevt nästan 18 månader, i först Buchenwald och sedan Bergen-Belsen. Kusinerna var tretton, åtta respektive fem år vid befrielsen av Bergen-Belsen, den 15 april 1945. När fick hon reda på att hennes far inte levde? Orkar hon berätta om sina tankar och känslor kring det som var då? Och det som är nu?

Den äldsta av de tre kusinerna som också blev deporterade och överlevde, Lili Keller-Rosenberg, har under många år varit mycket ute på skolor i sin hembygd, för att berätta om sina och familjens upplevelser före, under och efter Förintelsen. En skola har även fått namn efter henne. Så sent som 2021, när Lili var 88 år, kom hennes berättelse ut i bokform, *Et nous sommes revenues seuls* (Och vi blev ensamma kvar).

Utställningen tar form

Det var fortfarande ganska gott om tid. Jag fortsatte att söka på nätet efter namn som jag av olika anledningar hade fastnat för. Och skickade sms-meddelanden eller mejl till personer som hade samma efternamn, oftast judiska, som några av de som hade varit patienter på Reservsjukhuset Borgarskolan. Gång efter gång fick jag samma svar, "Nej, tyvärr, det är ingen släkting och inte heller någon jag känner till något om".

Men så en dag stötte jag åter på ett bekant namn. Det var en kvinna som var född år 1900, i den ungersktalande delen av Rumänien. Hon skrevs in den 4 maj 1945 och redan den 7 maj förflyttades hon till Ulricehamn.

Jag känner en ung judisk kvinna med samma efternamn som för några år sedan flyttade från Stockholm till Malmö. Hon är medlem i Judiska Församlingen i Malmö och vi är båda aktiva i Berättargruppen Förintelsens efterlevande. Jag skickade i väg ett sms och frågade om det kunde vara en släkting till henne som hade varit patient på Reservsjukhuset Borgarskolan. Ganska snabbt fick jag ett svar: "Det ringer inga klockor men jag ska fråga mamma. Vad spännande om det vore så!"

En stund senare fick jag ett nytt sms från henne: "Från mamma: Javisst, det är ju Erszok! Din mormors faster."

Och så kan ännu ett levnadsöde som drabbats av andra världskriget och Förintelsens fasor levandegöras.

Nu dröjde det inte lång tid förrän jag hittade ännu ett efternamn som jag kände igen. Det var en kvinna från Polen, född den 26 juni 1920. Hon hade nyss fyllt

25 år när hon den 28 juni 1945 kom till Reservsjukhuset Borgarskolan. Diagnosen "Nihil" som hon hade fått var inget jag fäste mig närmare vid, men förstod senare att det handlade om en djup depression. Den här unga kvinnan hade varit ovanligt lång tid på Reservsjukhuset Borgarskolan när hon drygt en månad senare förflyttades till förläggningen på Linnéskolan.

Det har bott en familj med det efternamnet i Malmö, i alla år sedan min familj flyttade hit 1968. Föräldrarna var i mina föräldrars ålder och barnen är i min ålder. Sonen känner jag mycket väl, och han bor fortfarande i Malmö. Jag slog honom en signal och han svarade. När jag hade berättat om mitt ärende och nämnde namnet så mindes han det mycket väl.

Det var någon släkting till min far, men jag vet inte riktigt på vilket sätt de var släkt. Jag minns att vi brukade åka och besöka henne varje månad på S:t Lars, som på den tiden var ett mentalsjukhus i Lund. Efter några år dog hon och jag vet faktiskt inte var hon blev begravnen.

Min vän lovade att han skulle leta i sin fars kvarlåtenskap efter information.

Några dagar senare ringde han upp mig. Han hade inte hittat något om kvinnan, däremot något mycket intressant och viktigt om sin far. Han hade hittat ett registerkort från Reservsjukhuset Borgarskolan med pappans namn! Han hade av någon oklar anledning kommit till Sverige med ett annat efternamn. Jag hittade honom i patientliggaren. Det blev en omtumlande

Vera Vanos grav på gamla judiska begravningsplatsen i Malmö.

Bild: Peter Vig

känsla för oss båda. Ännu ett anonymt namn som nu kunde levandegöras.

Min väns far fick en särskild koppling till Harry Rubinstein, som våren 1945 och fram till sommaren 1946 arbetade som kurator på Judiska Församlingen, med fokus på de överlevande som då kom till Sverige.

Harry Rubinstein utbildade sig till lärare och började arbeta på Borgarskolan, först som lärare och därefter i många år som biträdande rektor. Harry gifte sig med en överlevande som hade räddats till Sverige med de Vita Bussarna, 1945.

År 1992, när Harry Rubinstein och många med honom kände att förnekelsen av Förintelsen hade börjat få ett stort, obehagligt och otäckt genomslag tog han initiativ till att starta, och i många år leda, en berättargrupp av judiska överlevande. Det var män och kvinnor som överlevt Förintelsen, räddats till Sverige och nu bodde i Malmö, som började gå ut i framför allt skolor för att berätta om sina egna och släktingar och vänners erfarenheter före, under och efter Förintelsen, *Föreningen Förintelsens Överlevande*.

Rummet i skolan där utställningen, som har fått namnet "I Livets Väntrum", har byggts upp heter numera Harry Rubinstein-rummet.

Inte alla överlevande överlevde

Inte så få av de överlevande som räddades till Sverige 1945 dog inom loppet ett år. Det gäller inte minst de judiska överlevande. Fyra personer avled på Resersjukhuset Borgarskolan; två judiska kvinnor och två kristna män. Jag har hittills funnit ytterligare elva

judiska överlevande som avled inom ett år efter vistelsen på Resersjukhuset Borgarskolan.

Slutord

Efter det att utställningen stod färdig och invigd den 10 november 2020 har mina efterforskningar fortsatt. Och precis som med systrarna Suzanne och Fortuneé Eskenazi, som jag har berättat om tidigare, har det inträffat vid ytterligare ett stort antal tillfällen att jag har fått träff när jag har gjort en internetsökning på ett namn som finns i patientliggaren för Resersjukhuset Borgarskolan.

När detta skrivs, i mars 2022, har vi information om ett hundratal personer. Jag räknar med att det antalet kommer att mångdubblas allt eftersom jag söker på fler namn.

Utöver berättelserna har jag i vissa fall också lyckats både lokalisera och få kontakt med personerna själva, och/eller med efterlevande.

Efterforskningarna fortsätter. Både för att finna mer kunskap om dem vi redan har hittat information om, men också för att veta mer om dem vi saknar information om.

Texten till denna antologi, om Resersjukhuset Borgarskolan i april till augusti 1945, har kretsat kring de som var av judisk börd. Det är gjort för att det uttalade syftet med antologin är att belysa "Lokalhistoriska perspektiv på Förintelsen."

Man skulle kunna argumentera för att även alla de många som kom att bli patienter på Resersjukhuset Borgarskolan, och inte var av judisk börd, också på olika

sätt hade någon form av anknytning till Förintelsen av Europas judar.

Det var danska och norska motståndsmän. Det var franska motståndsmän och motståndskvinnor. (En av de sistnämnda, Charlotte Sylvie Jackson, född Barrelet de Ricout, finns med i utställningen.)

Det var polska, romersk-katolska män och kvinnor. Det var spädbarn med en tysk far och en norsk mor som sänts till Tyskland för att adopteras bort, men istället kom att adopteras bort i Sverige.

Jag tänker mig att de alla kommer att få sin rättmätiga plats i den stora berättelsen om andra världskriget, Förintelsen och Malmös, Skånes och Sveriges roll, som också kommer att skrivas, med utgångspunkt i Reservsjukhuset Borgarskolan, april till augusti 1945.

Ingen kan ta ifrån Birgit Werner-Nyström hennes oerhört starka minnesbilder av tiden då hon arbetade på Reservsjukhuset Borgarskolan. Många var verkligen i oerhört dåligt skick när de kom dit, och enligt patientliggaren var det fem personer som avled på skolan. I mina efterforskningar har jag tills idag funnit ytterligare fem unga kvinnor som avled inom några månader efter att de hade lämnat Borgarskolan. Många, för att inte säga de flesta, av de som trots allt kunde återgå till någon form av vardagsliv, var på olika sätt och i olika grad märkta och skadade för livet, fysiskt såväl som psykiskt.

I Sydsvenska Dagbladet Snällposten kunde man läsa följande, i ett större reportage om flyktmottagandet:

Borgarskolan är ett sjukhus där rutinen löper smort – den har också varit i verksamhet i cirka tio dagar

och där under jämväl fått organiseras efter hand. Sal efter sal med sjuksängar, sönderslagna människor med hemskt utmagrade kroppar, med ärriga lemmar, med i förtid åldrade ansikten, munnar med utslagna tänder. Somliga äro märkta för alltid, andra ha repat sig hastigt – ingen som ser dem i dag kan av utseendet gissa sig till vad de gått igenom, människans motståndskraft är stor.

Reflektioner och tankar om Reservsjukhuset Borgarskolan och utställningen *I Livets Väntrum*:

Carl Ahrholt, elev, Borgarskolan:

Carl Ahrholt, började på Borgarskolan ht 2020. Han säger det är omöjligt för honom att riktigt kunna begripa hur det var under tiden då hans skola, Malmö Borgarskola, fungerade som ett reservsjukhus för över tusen personer, som på olika sätt upplevt krigets fasor.

Och så fortsätter Carl att berätta om sina reflektioner och tankar om Reservsjukhuset Borgarskolan och den permanenta utställningen som nu finnas om den tiden på skolan.

Det är bara 75 år bort men för någon född på 2000-talet kan det kännas lika länge sen som 1700-talet.

Därför tycker jag att det är så bra med utställningar som *I Livets Väntrum* som ger sådana som mig, som inte riktigt kan föreställa sig vår historia, en idé om hur det var och vem som påverkades. *I Livets Väntrum* ger mig och andra en inblick i de olika patienternas liv. Både under deras tid på Borgarskolan men även utanför och jag tror definitivt att det är viktigt läsa och höra om individers upplevelser under händelser som de som var då.

Tack vare att detta nu kommit att uppmärksammas, det som hände då, på platser som Borgarskolan, så blir det lite mer begripligt och betydligt mer nära. Både de som kom som flyktingar kommer närmare men också alla de som arbetade

där och på andra platser, med flyktingarna. Det är väldigt starkt, att få ta del av vad flyktingarna hade varit med om. Man funderar också mycket på alla de som hjälpte till med att ta hand om dem. Det finns inte så mycket berättelser direkt från dem, men jag hoppas att de inte fick något annat än hyllningar för sina hjältedåd. De gjorde något som ungdomar i idag och i framtiden nog har svårt att föreställa sig. Det som de gjorde måste räknas som något av det finaste som en människa kan göra mot en annan människa.

Därför tycker jag att det är så bra med utställningar som *I Livets Väntrum* som ger sådana som mig, som inte riktigt kan föreställa sig vår historia, en idé om hur det var och vem som påverkades. *I Livets Väntrum* ger mig och andra en inblick i de olika patienternas liv. Både under deras tid på Borgarskolan men även utanför och jag tror definitivt att det är viktigt läsa och höra om individers upplevelser under händelser som de som var då. För att verkligen förstå, liksom "se", hur det kunde vara. Det ger så mycket mer jämfört med att ta del av statistik eller "torra" faktauppgifter, som ger dig siffror och data, men inte så ofta en djupare känsla för det som berättas.

En utställning som *I Livets väntrum*, med sin placering på Borgarskolan, som ju var en av de många platser där det faktiskt hände något mycket viktigt,

Utställningen / Livets Väntrum
upptar ungefär halva foajén till
skolans bibliotek.

Bild: Sofie Bergkvist

är något som kan motivera eleverna att fördjupa sig i och reflektera över vad som hände då.

För det är det jag tycker är kanske viktigast, att vi förstår som dagens ungdom att det inte bara fanns krig, inte bara hat och ilska utan även folk som arbetade här, på Borgarskolan och andra platser i Sverige, men också ute i Europa och övriga världen med och för folk som var utsatta.

Eftersom det huvudsakligen är "krigsdelen" av konflikter som man ofta annars fokuserar på så är det lätt att de som drabbas av hemskheterna på andra sätt och de som hjälper och gör fantastiska insatser, i det tysta, liksom inte verkar ha funnits,

Man måste minnas att i varje konflikt finns det också mycket gott, och det kommer alltid finnas. Det kommer alltid finnas människor som gör rätt. Gör gott. Till exempel de som arbetade på ett Reservsjukhuset Borgarskolan, för att hjälpa dem som har lidit och skadats i konflikten eller de som långt senare hjälper till, med att minnas det som har hänt.

Det känns som att jag inte tillräckligt mycket kan understryka att jag inte hade en aning om Borgarskolans historia som reservsjukhus under 1945 tills jag fick möjligheten att titta på utställningen. När jag berättade om det för mina vänner var de lika förvånade. Det som hände på Borgarskolan för 75 år sedan har haft en mycket stor påverkan på väldigt många människor, både de som var med då och inte längre finns bland oss men också på många som lever idag. Inte minst det faktum att de faktiskt lever idag. Tack vare det som hände på Borgarskolan.

Därför kan vi inte låta det försvinna till den glömda delen av historien.

Claes Hedlund och Stefan Lindhe, lärare, Borgarskolan:

Claes Hedlund och Stefan Lindhe undervisar i religion, historia och samhällskunskap på Borgarskolan. Här är några reflektioner och tankar från dem.

I all historieundervisning försöker läraren återskapa det förflutna så att det blir både begripligt, fängslande och väcker intresse. Att skapa inlevelse genom narration är ett viktigt verktyg för att åstadkomma denna effekt. Stommen i dessa berättelser måste bli olika enskilda människooden – så som utställningen I livets väntrum på Malmö Borgarskola. Dessa berättelser får aldrig tystna. Beslutet om total förintelse av miljoners judar vilade ytterst på antisemitisk grund – en grund som än i dag behöver bekämpas med en aldrig vikande motreaktion. Utställningen kan utgöra en bra grund för fortsatta studier och projekt kring Förintelsen, och i förlängningen även andra folkmord. Borgarskolans "berättelse" om Reservsjukhuset Borgarskolan är ett levande och mycket viktigt exempel på hur historieämnet med relativt enkla metoder kan levandegöras och skapa engagemang.

Den pensionerade mellanstadieläraren, Peter Vig, har med ett kreativt sökarbete lyckats rekonstruera berättelser om många av dem som under några vår- och somarmånader 1945 under mycket dramatiska

och exceptionella omständigheter kom för att under kortare eller lite längre tid, få vård på Reservsjukhuset Borgarskolan. Det finns goda förutsättningar för lärare och elever i Malmö att dra nytta och lärdom av detta gedigna utställnings- och forskningsarbete så att dessa människoöden lever vidare till kommande generationer.

Malin Nihlberg, lärare, Borgarskolan:

Vi besökte utställningen *I Livets Väntrum* som en del av ett större tema om Förintelsen i en klass som läser svenska som andraspråk i åk 1 på Malmö Borgarskola.

Syftet med temat har varit att ge eleverna en förståelse för hur antisemitismen drabbade och tog oskyldiga människoliv. Efter att först ha läst romanen *Sarahs Nyckel* (2006) av Tatiana de Rosnay som handlar om den judiska flickan Sarah som förs bort i Vél d' Hiv-räden i Paris har eleverna också sett programmet *Förintelsens överlevare* (UR 2012). Här berättar, bland andra, Hédi Fried och Emerich Roth om sina upplevelser av koncentrationslägren. Utställningen *I Livets väntrum* bidrog med fler levnadsöden och tillsammans med Peter Vigs besök i klassen, där Peter berättade om sina föräldrars erfarenheter före, under och efter Förintelsen och hans relation till det, så fick eleverna ytterligare pusselbitar till vad som skedde under det Andra Världskriget.

Elevernas samtal och reflektioner kring den fiktiva berättelsen om Sarahs livsöde knöts samman med de faktiska livsöden de läste och lyssnade på. På så

sätt fungerade romanen som en historisk verklighet speglad i utställningen. De faktiska livsöden de tog till sig på utställningen har väckt förståelse och empati för det som hände under Förintelsen. Den starka upplevelsen som eleverna fick, genom läsning av boken, att besöka utställningen, se en film och få ett klassrumsbesök, bidrog till ett djup i samtalen när de gemensamt diskuterade teman, motiv, känslor, budskap att förmedla och som de sedan individuellt uttryckte i egenkomponerade dikter.

Det har känts som ett privilegium att få ta del av processen när elever förstår vikten av historia och med vördnad och empati tar till sig människors livsöden. Att få se deras starka reaktioner och genuina empati ger hopp om framtiden och att historien aldrig kommer att få upprepas.

Elevdikter, Borgarskolan:

Några elever på Borgarskolan reflekterar över den permanenta utställningen, *I Livets Väntrum*, på skolan, med egna dikter.

Mardrömmen

Månen lyser över döda kroppar
De ligger där, så oskyldigt när regnet droppar
Gasen som nyss rymt från lungorna
Och orden som ligger kvar på tungorna

Ett barn sitter gömt, medan ett annat flyr
Ingen är säker när en galning landet styr

En judestjärna ligger kastad på marken
Och träden i skogen har skotthål i barken

Människan får aldrig glömma denna tid
Ingen får glömma denna dystra strid

Nyckeln i fickan ligger tungt mot låret
Medan handen rör sig i det rakade håret

Kanske lyckas man fly
från mardrömmen
Men minnena kommer alltid komma tillbaka
i sömnen

Klaustrofobisk

Jag önskar att jag inte behövde uppleva det jag gjorde.
Jag önskar att jag kunde vräka ur mig alla hemska
tankar.
Jag önskar att jag kunde få krama om min familj,
även om det bara vore för en sista gång.

Sjunga vår favoritsång, en sista gång.

Springa runt i vår lilla lägenhet som var så trång, en
sista gång.

Men innan jag hann blinka så handlade det inte
längre om vem som hade bäst mode,
utan allt handlade enbart om att jag var jude.

Jag önskar att det inte var sant.

Jag har nått vägens yttersta kant.

Jag är allt annat än okej, men ändå säger någonting i
mig lugna dig.

Jag känner mig instängd... nästan klaustrofobisk,
som att den jag är kommer vara den som jag alltid
kommer att behöva vara.

Som om min enda mening var att överleva.

Det finns ingen chans för mig.

Jag har förlorat hela mitt liv, På så kort tid.

Jag sitter fast i mitt eget huvud, jag är blank som en
spegel och har varit det ett tag.

Jag pratar, men allt jag kan höra är mina egna tankar
som talar tillbaka till mig. «Dina känslor är gömda,
«Alla är helt bortglömda, Jag gråter i mörkret och
därför verkar jag okej.

Men sanningen är att alla mina rädslor rinner
igenom mig.

Jag faller.

Faller som dominobrickor.

Faller som bladen i oktober.

Jag är hungrig.

Hungrig som en varg. Hungrig för glädje.

Hungrig för den känslan av att glömma bort allting och äntligen släppa taget.

Jag är hungrig för den dag där jag kan berätta till min familj om vad jag gått igenom.

Hungrig för den dag min son får veta vem jag faktiskt är,

utan att jag förklarar mig till någon jag inte är.

Fastnat inuti mitt huvud. Fastnat inuti mitt huvud.

Jag sitter fast i mitt huvud.

Karin Sjöberg, Stadsarkivet i Malmö:

När jag fick frågan om jag ville hjälpa till med att göra en utställning om Reservsjukhuset Borgarskolan, april-augusti, 1945, så blev jag oerhört tacksam och hedrad då jag hade arbetat mycket med frågor kring flyktingmottagandet under det Andra Världskriget, både i rollen som pedagog och arkivarie.

Att göra en utställning om Borgarskolan som reservsjukhus 1945, på den plats där det ”verkliga” hände, gör att historien blir mer konkret och levande. Det lokala perspektivet väcker nyfikenhet. Det ger närhet och autenticitet till historien, särskilt genom att skildra olika personöden. Inom historieämnet talas det om vikten att skapa förståelse för enskilda personers levnadsvillkor och hur dessa påverkas av olika faktorer, samt fundera över och reflektera kring olika källor. Det betyder att utställningen med fördel kan användas som ett fördjupande komplement till den ordinarie undervisningen. Att dessutom skapa

ett digitalt fördjupningsmaterial kommer att ytterligare öka användningsmöjligheterna.

Trots att jag tidigare på olika sätt hade arbetat med hur flyktingmottagandet i Malmö var organiserat 1945, så visste jag nästan ingenting om Reservsjukhuset Borgarskolan, då jag påbörjade samarbetet.

Min roll i utställningsarbetet var att hjälpa till med forskning och framtagandet av material i olika arkiv. Arbetet gav mig möjlighet att fördjupa kunskaperna om såväl det tillfälliga Reservsjukhuset, som var de historiska källorna finns bevarade. Det var särskilt intressant att se hur mycket information det gick att få fram bara via internet. Tyvärr är mycket i arkiven fortfarande inte digitaliserat.

Det mest minnesvärda blev att få ta del av de olika personödena som vi lyckades att hitta information om och till och med möta en del av de anhöriga. Utställningens viktigaste syfte är att vi aldrig får glömma det som har hänt – Förintelsen. Vi måste fortsätta att söka berättelser, dokumentera och bevara dem samt föra berättelserna vidare. Ett långsiktigt och tålmodigt arbete som nu har påbörjats.

Det är bra och viktigt att Borgarskolan också ska arbeta med att göra materialet tillgängligt i digital form.

Oavsett form finns det alltid många etiska frågor att ta ställning. Därför är det oerhört viktigt att även det fortsatta arbetet görs på ett värdigt och respektfullt sätt.

Noter

- 641 Fyra personer avled på Reservsjukhuset Borgarskolan. Två judiska kvinnor och två män som har begravts på en kristen begravningsplats. Den ene av dem har jag dock funnit en namne till, också från Tjeckoslovakien, i en förteckning över judiska överlevande som räddades till Malmö. Jag kommer att undersöka detta vidare. Ytterligare elva judiska överlevande som hade avlidit inom ett år efter vistelsen på Reservsjukhuset Borgarskolan har jag hittills funnit. Fem av dem på den judiska begravningsplatsen i Malmö där det finns något mer än 200 gravar som tillhör överlevande som avled inom ett år efter att de hade räddats till Sverige, 1945. De övriga sex har begravts på andra judiska begravningsplatser i Sverige. Birgit Werner-Nyströms känsla av ett "Dödens hus" skulle kunna ha berott på att hon mött patienter som hade skrivits ut från Reservsjukhuset Borgarskolan på någon av de många förläggningarna i Malmö, dit många av dem flyttades, och där några av dem kan ha avlidit.
- 642 Lena Millinger har nu också skrivit en bok om Ivan och hans syster Gladys. Lena Millinger, *För det fanns inga barn i Ravensbrück* (Hestra 2021).
- 643 Totalt innehåller arkivet över 500 enskilda vittnesmål (mer än 5000 tätskrivna sidor) som redogör för förhållandena i Ravensbrück, Bergen-Belsen, Dachau, Majdanek, Sachsenhausen, Neuengamme och Auschwitz. Intervjuerna gjordes direkt efter krigsslutet, bara några månader efter att de befriats. Det innebär att vittnesmålen är avsevärt mer detaljerade och tillförlitliga än andra dokumentationsprojekt som gjorts senare. Intervjuerna utfördes också efter källkritiska principer, med avsikten att de skulle ha tillräckligt stor tillförlitlighet för att kunna användas i domstolar och i samband med rättegångsprocesser. Vittnesmålen bekräftas även av det ytterst omfattande nazistiska dokumentmaterial som fördes och som också ingår i arkivet. Det handlar exempelvis om officiella listor över alla som avrättats i lägret, listor över fängstransporter, kartor över lägren, namnlistor över de som bodde i barackerna, liksom journaler över medicinska experiment och namnlistor över alla som fördes med bussar till Sverige. I arkivet ingår även en stor mängd dagböcker,

brev, teckningar, fotografier och andra personliga ägodelar som tillhört fångarna under deras tid i lägren. Totalt handlar det om hundratusentals dokumentsidor som vart och ett är bokstavligen unikt, det vill säga det existerar endast i ett enda exemplar, i just detta arkiv. /Beskrivningen är lånad av Oscar Heimburg, från denna hemsida <<https://www.lu.se/artikel/manga-backar-sma-ger-hopp-om-digitalt-ravensbruck-arkiv-0>>

Skalan 1:100000

VRyds 18 a ko
BRO H9

(75.Stockholm)

Personliga synpunkter och erfarenheter om lokalhistoria kopplad till Förintelsen i Sverige

Roman Wasserman Wroblewski
Föreningen Förintelsens Minne

På ett tidigt stadium, redan under första hälften av nittioalet, blev jag medveten om att Förintelsen har lämnat klara, orubbliga spår i hela Sverige. Det handlade inte om Förintelsens överlevande såsom mina föräldrar och merparten av deras vänner. I Stockholm rörde det sig om ett antal fasta platser och adresser som berördes i juli 1945 i samband med transporter av sjuka och överlevande från koncentrationslägret Bergen-Belsen, de som kom inom ramen för United Nations Relief and Rehabilitation Administrations (UNRRA) så

kallade Vita-skepp-aktion. Jag upptäckte platser såsom Frihamnen, Ropsten, Epidemisjukhuset vid Roslagstull och Norra judiska begravningsplatsen i Solna, den sista platsen har det mest uppenbara sambandet med Förintelsen. Förutom de ovan nämnda platserna finns det inom 60 kilometers radie från Stockholms centrum även andra platser såsom Sigtuna, Täby, Stureby, Vikingshill och Lidingö, bara för att nämna några, med en lokalhistoria kopplad till den mörkaste perioden i judisk historia – Förintelsen.

På samma sätt som i Stockholm, där Frihamnen utgjorde en mottagningshamn för de Vita båtarna, användes ett antal hamnar på både öst- och västkusten för samma ändamål, nämligen att ta emot sjuka och utmärglade överlevande. Hamnarna i södra Sverige, de som låg närmast Lübeck, trafikerades flitigast av de Vita skeppen och dit kom också flest överlevande. När både vanliga sjukhus och beredskapssjukhus i södra Sverige var helt fyllda skickades patienter vidare till beredskapssjukhus som låg centralt, såsom i Karlstad och Örebro. Till Örebro kom till exempel ett ambulanståg i slutet av maj 1945 med kvinnor från Ravensbrück, som anlänt till Sverige med Röda Korsets vita bussar.

Beredskapssjukhusen var ofta förlagda till skolor där barnen fick en tidig sommarledighet år 1945. I många svenska städer utgör just hamnar, sjukhus och skolor samt begravningsplatser en komplex del av lokalhistoria som direkt kan kopplas till Förintelsen.

De överlevande som var någorlunda friska, och andra folkgrupper som kom till Sverige vid krigsslutet, placerades i flyktingläger (flyktingförläggningar). Flyktingläger fanns då över hela landet. Flera av de flyktingförläggningar dit de överlevande kom, hade tidigare bebotts av norska flyktingar, som efter krigsslutet flyttade åter till Norge. På platser där de bodde, finns ofta minnesstenar eller minnestavlor. Den första norsk-svenska minnesstenen restes 1977 i Öreryd, som år 1940 var det första mottagningslägret för flyktingar från Norge. Andra ställen med norska minnestavlor i Kjesäter och på Lidingö. Trots att judiska överlevande

senare befann sig på exakt samma platser så saknas där än idag ”offentlig” information om detta.

Lokalhistoria och tidningarna

Lokalhistoria kan studeras bäst i lokalpressen. Lokaltidningar är oftast inte digitaliserade men finns bland annat på mikrofilm i Kungliga biblioteket i Stockholm. När det gäller till exempel Beredskapssjukhuset i Sigtuna så finner man betydligt mera information i *Sigtunabygden* och *Uppsalas Nya Tidning* (UNT) än i Stockholmstidningarna. På samma sätt skildras händelserna som berör Beredskapssjukhuset i Uddevalla och Örebro i *Örebrokuriren* eller *Nerikes Allehanda* mycket bättre i de lokala tidningarna än dags- och kvällstidningar i Stockholm och Göteborg. Jag fick veta alla detaljer om Beredskapssjukhuset Margretegärdeskolan i Uddevalla just genom de lokala tidningarna. Information om när skolan tömdes på elever och skolbänkar och när den byggdes om med skärmväggar så att klassrum blev flera mindre rum, sjukhussalar, hittade jag i lokalpressen i Uddevalla. Jag fick också veta att många överlevande faktiskt kom sjövägen till Uddevalla. Således igen, en lokalhistoria med skolan och hamnen involverade.

Det personliga, som också bör ingå i lokalhistoria, hittar man emellertid inte mycket av i tidningarna. Det handlar om de på sjukhus intagna patienterna och personalen där. Patienterna på Uddevalla Beredskapssjukhus kom från flera europeiska länder. Från deras dokument, såsom läkarkort och brittiska DP-2 kort, kan man få en hel del personlig information. Ett exempel

Piri Weinbergers teckning.

Foto: Cecilia Ahlsén/ Bohusläns museums samlingar.

är Pola Rozenbaum från Polen som var 13 år när kriget startade. Dokumenten avslöjar att hennes far dog i gettot och modern mördades i Auschwitz. En annan patient, en ungersk flicka vid namn Piri eller Piroška Weinberger som var tolv år när andra världskriget bröt ut, beskriver för UNRRS:s personal i Lübeck att hon ”lämnade sin familj” i Auschwitz. Hon anger att hennes pappa då var 50 år och mamma 45 år, hennes syster Lili var bara 14 medan brodern Natan var 19 år. ”Lämnade sin familj i Auschwitz” betyder att familjen efter selektionen fick gå till gaskamrarna där de mördades. Denna typ av personlig information hittar man sällan i tidningarna.

Av de ovan kortfattade uppgifterna kan man dock avläsa en bit av Förintelsens kronologi och logistik: insamlandet i getton, transport till koncentrations- och utrotningssläger, selektion och därefter förintelse eller slavarbete. En del mindre lokaltidningar innehåller en del personliga skildringar. I Uddevalla var redaktör Sven Lidman, som var med och startade Uddevalla Hembygdsförening och arbetade vid *Bohusläningen* och *Kuriren*, en av dem som kom närmast de till Uddevalla ankomna överlevande. Som tack fick Lidman en teckning, en akvarellmålning av Piri Weinberger. Teckningen, målningen, finns numera i Bohusläns museum. Motivet är, för en icke invigd, lite svårt att tyda, men händelsen finns faktiskt beskriven i de lokala tidningarna. Vid två tillfällen hade kvinnor i Uddevalla (från en hembygdsförening) bakat kaffebröd åt de överlevande. Troligen på grund av att direktkontakt mellan Uddevallakvinnorna och patienterna inte var tillåten

enligt de gällande karantänsreglerna. På målningens vänstra sida ser man kvinnorna som bakar i sina hus. I mitten av målningen ser man sjuksystrar som delar ut bakverken. I målningens högra nedre hörna ligger de sjukaste patienterna kvar i sina sängar.

En bild som tydligt visar patienternas situation och kontakter med lokalbefolkningen i Uddevalla. Uddevallaborna fick enbart se de friskaste kvinnorna promenera bakom stängslet runt beredskapssjukhuset förlagt till Margretegårdeskolan. Lokalbefolkningen visste att de som fördes dit med ambulanser och bars på bår in i den omvandlade skolbyggnaden var sängliggande och många kämpade fortsättningsvis för att överleva. En enkel teckning ger här liv till de tidningsnotiser som beskrev Uddevallakvinnornas aktion. Man får också veta att då det inte fanns någon Röda Kors-förening i staden, hade hembygdsförening ställt upp för att hjälpa till.

Lokalhistoria – tidsaspekten

När man skriver lokalhistoria, brukar man oftast beskriva ett avgränsat område, till exempel en by, eller en stad eller en stadsdel. Lokalhistoria kan när det handlar om Förintelsen beröra nästan hela Sverige. Lokalhistoria är, förutom en geografisk avgränsning dessutom oftast avgränsad i tiden. För min del ska jag begränsa mig till att skriva om lokala händelser med början år 1945. Då fanns det inte längre någon tvekan om att det hade pågått en industrialiserad massmördande där judar mördades i dödsfabriker. Det första utrotningsslägrat Majdanek befriades av sovjetiska trupper i juli 1944. I Majdanek hann inte nazisterna förstöra alla bevisen på massmord.

Lokalhistoria – undervisning, egna erfarenheter

När jag tidigare i min blogg skrivit om platser som i Sverige kan kopplas till Förintelsen så var huvudtanken att kunna integrera denna lokalhistoria på olika sätt med skolundervisning i historia, religionskunskap, samhällskunskap eller liknande ämnen. Lokalhistoria i undervisningen skall, enligt mig, förstärka och komplettera det allmänt beskrivna händelseförloppet i läroböckerna eller det som förmedlas av läraren under lektionerna. Lokalhistoria kan, om rätt använd, vara ett utmärkt redskap för att göra historieundervisningen intressant och levande, särskilt när det gäller undervisning om ett så känsligt ämne som Förintelsen.

I skolundervisningen glömmar man tyvärr bort den enskilda människan i sammanhanget. Siffror som sex miljoner mördade judar och sex utrotningsläger har fått täcka hela Förintelsehistorien. Kanske med undantag för Anne Frank. Den typen av en opersonifierad information om Förintelsen har jag i snart tre decennier försökt att motverka genom att alltid tillföra enskilda livsöden en lokalhistorisk koppling. I flera fall har jag även kunnat studera de positiva effekterna av en sådan lokalhistorisk förmedling.

Förintelsemonumentet vid Synagogan i Stockholm

Innan monumentet blev till och avtäcktes, fanns de inlämnade namnen på familjemedlemmarna som mördades under Förintelsen i en bok som heter *6 tusen av 6 miljoner – ett requiem* (1995). I denna bok finns alla

de då kända namnen på dem som kom till Sverige vid slutet av andra världskriget och som dog kort efter ankomsten. Genom att studera namnen i boken eller senare på det färdiga monumentet kunde elever själva upptäcka ett antal gemensamma nämnare. Bland annat att alla 8 000 judar vars namn finns med på monumentet, dog eller mördades under en mycket begränsad tidsperiod – åren 1939–1945 – och att de flesta mördades i utrotningsläger med namn som Treblinka, Auschwitz, Chelmno, Belzec, Majdanek och Sobibor. I flera fall var den gemensamma nämnaren att platsen där de dog var ”okänd”. Andra uppgifter såsom födelsedatum och födelseplats indikerade också att Förintelsen drabbade judar från nästan hela Europa, och att både barn och vuxna mördades. Genom att berätta om de familjer som inte överlevde och som sörjs av enstaka familjemedlemmar som överlevt och kommit till Sverige, skapas en personlig koppling till Förintelsen. Namnen på monumentet hittar man numera i stora databaser. Många namn, särskilt namnen på dem som mördades av *Einsatzgruppen* hittar man aldrig. Däremot hittar man ofta information om de som överlevde, de som jag har kallat för uppgiftslämnare. Om man till exempel söker på uppgiftslämnaren Halina Neujahr, således en överlevande, finner man en personlig, skakande historia om en flicka som var 15 år när andra världskriget började (1939). Familjen Neujahr blev inspärrad i Warszawas getto i fyra år. Under upproret i gettot i april 1943 tillfångatogs Halina, hennes mor och syster i en bunker och fördes i boscapsvagnar till koncentrations- och förintelselägre Majdanek. Efter selektionen dödades modern. Systrarna

Halina och Sara blev slavarbetare och flyttades i tur och ordning till lägren Skarzysko, Ravensbrück och Bergen-Belsen där de befriades den 15 april 1945. Dagen innan transporten skulle avgå från Lübeck avled Halinas syster och hon är begravd i Lübeck. Halina Neujahr kom till Beredskapssjukhuset i Norrköping med lasarettsfartyget *HMS Prins Carl*. Hon vägde då drygt 20 kg och vårdades som patient på flera sjukhus. I Sverige lärde hon sig blixtnabbt svenska och tog svensk studentexamen. Redan 1948, tre år efter befrielsen och ankomsten till Sverige, började hon studera vid Kungliga Tekniska högskolan (KTH). Halina var den enda kvinnliga studerande i en årskurs bestående av 30 kemiteknologer. Hon blev civilingenjör, och senare teknologie doktor och professor i biokemi. För att ytterligare personifiera den lokala historien kan ett antal dokument med koppling till Halina användas, bland annat foton på henne vid ankomsten till beredskapssjukhuset i Norrköping och utdrag ur hennes medicinska journaler från Norrköpings och Rosöga sjukhus.

Lokalhistoria med en sådan personlig prägel ger mening åt den stora historien och tvärtom. Lokalhistoria i Stockholm, uppbackad med personliga dokument som inskrivningskort från sjukhus, skrivna och undertecknade av svenska läkare, skapar trovärdighet åt den stora historien om Förintelsen. Resultatet av detta blir att historien förs närmare eleven. Det viktiga i inlärningsprocessen är att skapa empati för den som det historiska berättandet handlar om. Empati skapas lättare när en jämgammal person beskrivs. Anne Franks historia och hennes dagbok, som skildrar hennes upplevelser, blev

Lokalhistoria med en sådan personlig prägel ger mening åt den stora historien och tvärtom.

Vera Kraemers grav på Norra judiska begravningsplatsen i Stockholm.

Foto: Roman Wasserman Wroblewski.

känd bland annat därför att många tonåringar kunde identifiera sig med hennes öde. Anne var bara tio år när andra världskriget började år 1939.

En stark lokalhistoria ger en möjlighet till ett kronologiskt berättande om hela Förintelsen, från insamlandet av judar i getton, transporter med tåg från hela Europa till utrotningsläger och där ett industriellt planerat mord i gaskammare och förbränning till aska väntade dem. Denna logistik är beskriven i alla läroböcker fast eleven ofta inte ser, inte förstår den och minns endast efteråt att det fanns vaktorn och taggtråd och att det var dåligt med mat i koncentrationslägren.

Norra judiska begravningsplatsen i Stockholm

Utan ett personligt sammanhang finns det enbart liten mening med att berätta eller skriva lokalhistoria kopplad till Förintelsen. Lokalhistorien måste levandegöras genom foton, dokument och helst med en muntlig föredragning. Om detta sker på plats såsom vid kvarter K och J på den Norra Judiska begravningsplatsen skall elevens iakttagelser om till exempel förekomsten av visst namn eller lands- eller ett ortsnamn tas tillvara. Kopplingen till individuella levnadsöden kan och bör skapas av läraren i en aktiv process. Vid ett besök på den judiska begravningsplatsen kan eleverna snabbt räkna ut åldern på de begravda offren. De skall inte lämna uppgiften om födelseåret, men istället uppge hur gamla de begravda personerna var när kriget bröt ut 1939. Det skall påpekas att i Polen skapades de första gettona redan 1939. För många så handlade det därför om 6 år i

fångenskap. En annan uppgift som man kan ge eleverna är att på samma sätt är att räkna ut hur länge personerna levde efter ankomsten till Sverige i juli 1945. Inom J-fältet så rör det sig om mellan 1–2 år, man bör dock räkna tiden i månader. Inom K-fältet däremot rör det sig endast om dagar eller veckor. En tredje uppgift som en annan grupp elever kan utföra är att registrera vilka länder som de begravda föddes i.

Den egna undersökningen på plats och den efterföljande egna muntliga presentationen av resultaten ger eleven en djupare mening och förståelse för lokalhistoria och Förintelsen. Lärarens viktiga roll är att fylla luckor i berättelsen genom en kronologisk översikt. Den historiska berättelsen måste naturligtvis levandegöras genom dokument, texter, foton. Därför behöver läraren själv ha en direkt, lätt tillgång till relevanta texter och bilder. Undervisning med ett lokalhistoriskt perspektiv kan till exempel underlättas med hjälp av QR-information. Inom föreningen Förintelsens Minne har vi testat QR-systemet genom markering av ett antal gravar tillhörande Förintelsens överlevande, egentligen Förintelsens offer, som dog strax efter ankomsten till Sverige. Våra testelever hade inga svårigheter att med hjälp av mobiltelefonen finna information om personen vid vars grav de stod. Denna information ledde vidare till andra uppgifter om utrotningsläger där personens familj förintades.

Judiska studenter vid Förintelsens offers gravar

På samma plats har jag även haft möjlighet att prova lokalhistorisk undervisning med judiska studenter vid Paidea-folkhögskola i Stockholm. Det var en heldag av undervisning blandad med arbete vid Förintelseoffers gravar. Arbetet innebar att ta fram två av de fem sista gravstenarna som vi inom Föreningen Förintelsens Minne sedan 2018 höll på att frilägga. Trots att gravstenen låg djupt under marken, så fastställde jag innan jag frilade gravstenen, vem personen var genom gravnumret. Jag berättade om flickan som var begravd där, om hennes familj och att hon var den enda i denna som fram till augusti 1945 "överlevde Förintelsen". När stenen helt frilagts och namnet kunde avläsas, så blev det plötsligt helt tyst i hela gruppen. Alla studenter kom fram och smekte stenen. Sista eleven smekte stenen och lät handen vila, en lång, lång stund. Hon slöt ögonen och bara satt där vid graven med handen på den kalla gravstenen. Hon ingick något slags förbund, inte bara med den begravda flickan utan med alla offren. Det var den starkaste upplevelsen för mig, läraren. Lokalhistoria vid K-kvarteret, den näraliggande och konkreta historien gjorde alla de mer komplexa skeendena begripliga.

Lokalhistoria och hembygdsmuseer samt artefakter

Lokalhistorisk information finner man oftast i hembygdsmuseer med samlingar av olika typer av historiska föremål som drivs i föreningsregi. Hembygdsföreningar

har massor av föremål från trakten att titta på. Man får information om föremålens historia och deras betydelse för bygden. Det är emellertid sällan att Förintelsen nämns i dessa sammanhang.

Ett undantag är Lärbro hembygdsförening. Inom hembygdsföreningen finns ett renodlat Bygdemuseum och ett Krigssjukhusmuseum⁶⁴⁴. I det sistnämnda nämns Förintelsen bara indirekt genom att berätta att bland de olika patienter som passerade sjukhuset i Lärbro fanns även före detta fångar från koncentrationslägren Auschwitz och Bergen-Belsen. På museets hemsida skriver man: "Den 25 juli 1945 anlände ett Röda Kors fartyg med 151 patienter komna från 17 länder och den 29 juli anlände ytterligare 150 patienter. Sammanlagt anlände ca 500 koncentrationslägerfångar. På Lärbro kyrkogård finns 45 krigsgravar varav 9 är judiska." Kopplingen till Förintelsen finner man bland annat genom att fördjupa sig i de begravda judiska patienternas öden. År 1994 bad jag pastoratet i Lärbro om en lista och närmare information om de judar som ligger begravda i "krigsgravar" vid Lärbro kyrka. Jag fick en kort lista med pastoratets stämpel. Listan innehöll patienternas namn, deras yrken samt födelse- och dödsdatum. Ingen närmare personlig information. Dödsorsaken var i samtliga fall tuberkulos, TBC.

I ett antal museer i Sverige finns ett flertal personliga artefakter som kan kopplas till Förintelsen. En del av dem finns undangömda i förråd och är inte indexerade/beskrivna. En hel del finns dock avbildade och

tillgängliga genom ett digitalt museum. I till exempel Bohusläns museum i Uddevalla innehåller arkiven en del artefakter, bland annat en duk, en anteckningsbok *Till minne från beredskapssjukhuset juli – augusti 1945* och en teckning. Samtliga finns reproducerade i Digitalt Museum.⁶⁴⁵ Beskrivningen av duken och anteckningsboken var emellertid felaktig, och det berättades där, precis som på många andra ställen, att patienterna kom med de Vita bussarna och Folke Bernadotte. Inte heller bilderna var de bästa. Genom samarbete mellan Föreningen Förintelsens Minne och en av kuratorerna i Bohusläns museum har vi kunnat både ändra och utöka antalet bilder och rätta innehållet i texterna. Vidare har vi förberett personlig information om kvinnan bakom teckningen som jag redan har behandlat ovan. Konstnären bakom teckningen, Piri Weinberger, var tolv år när andra världskriget bröt ut (se Lokal historia och källor, nedan). Hon var fånge i fem koncentrationsläger. En annan viktig artefakt är den nämnda anteckningsboken som skrevs som tack till patienternas sjuksyster.

Lokalhistoria och källor

Lokalhistoria berättad på detta sätt kräver källor som gör det möjligt att personifiera innehållet. Vid produktionen av boken *6 tusen av 6 miljoner – ett requiem* (1995) användes enbart ett mindre antal arkivmaterial. Detta berodde huvudsakligen på att ett flertal engagerade medlemmar, tillika överlevande i Föreningen Förintelsens Minne tillförde egna bilder och egna, inte tidigare publicerade, berättelser och foton. Denna tidiga produktion från Föreningen Förintelsens Minne har 25 år

senare följts upp av två andra produktioner från samma förening (2020). Denna gång har vi inkluderat mycket av källmaterial från olika utländska och svenska arkiv.

I de nya produktionerna från Föreningen Förintelsens Minne, bland annat, en bok, *The Liberated 1945 – White Boat mission from Bergen-Belsen to Sweden* (2020), och en hemsida, *De Befriade 1945*⁶⁴⁶, finns ett utökat källmaterial och även en noggrant beskriven lokalhistoria om ett antal platser i Sverige.

Ett av de viktigaste arkiven med källmaterial som kan användas till att personifiera lokalhistoria skapades av regissören Steven Spielberg år 1994, *The Survivors of the Shoah Visual Foundation*. Huvuduppgiften var att spela in och arkivera intervjuer med överlevande från Förintelsen världen över. Det insamlade materialet skulle framför allt användas i pedagogiska syften.

Intervjumaterialet som tillkom inom ramen för projektet är enormt. Under de första fem åren av projektet, fram till 1999, samlade Steven Spielbergs Shoah-stiftelse in närmare 50 000 intervjuer med överlevande från Förintelsen. I projektet har överlevande bosatta i 57 länder och på 32 olika språk intervjuats. Med tanke på att de flesta överlevande efter att ha tillfrisknat lämnade Sverige, så är det mesta av informationen gällande till exempel tiden i Bergen-Belsen, mottagandet i Sverige och annat inspelat utanför Sverige och på andra språk än svenska. Källmaterialet ger möjlighet att få mer information om de överlevande som kom till Sverige vid krigsslutet men reste vidare redan efter en kort tid i landet. De flesta ville åka, och åkte också, till dåvarande brittiska Mandatet Palestina. I Israel finns mycket

Auschwitz. Remiss till blodundersökning i Auschwitz. Bland personerna på listan finns dr. Josef Mengeles tvillingar, bland andra Eva och Vera Weiss med tatueringsnummer A 6026 och A 6027.

Bild: The Archive of The State Museum Auschwitz-Birkenau in Oświęcim.

-4 JUN 1944 9.6

Der Lagerarzt des
KL Auschwitz II.
(Frauenlager)

An das
Hygiene-Institut der Wehrmacht u. Polizei
A u s c h w i t z.

Anbei wird Blutmaterial zur Untersuchung
auf Weh. Vidal-Weil Folix- eingesandt:

1. H. Nr. A 6035/2wll.	Moschkowic Helena	stark
2. " A 6026/ "	Weiss Eva	stark
3. " A 6027/ "	Weiss Vera	stark
4. " A 5343/ "	Schwarz Elisabeth	stark
5. " 30619/27a	Zalesinska Janina	stark
6. " 399/22	Maurer Anna	stark
7. " 809/29	Hippeler Gerda	stark
8. " 27223/19b	Grad Josefa	stark
9. " 54215/21b	Wilk Helena	stark
10. " 42754/14b	Titus Alexandrad	stark
11. " 27830/13b	Plukowicz Nina	stark
12. " 35733/20b	Kiernicka Henryka	stark
13. " 63899/25a	Stemplowska Julia	stark
14. " 17663/15b	Bujak Cecylia	stark
15. " 79849/21a	Perchonska Otilia	stark
16. " 22097/8a	Sitkowska Josefa	stark
17. " 63449/27a	Rzepecka Eugenia	stark
18. " 26776/14b	Mazurkiewicz Maria	stark
19. " 55015/25a	Ojszynska Boleslawa	stark
20. " 31534/19b	Kaminska Janina	stark
21. " 48293/19b	Herej Kazimiera	stark
22. " 65747/19b	Borysowa Anna	stark
23. " 32384/19b	Krol Mieczyslaw	stark
24. " 20209/19b	Piech Otilia	stark
25. " 27023/19b	Pajczynska Helena	stark
26. " 45539/19b	Wojtowicz Teodora	stark
27. " 18597/19b	Kozioł Bronisława	stark
28. " 65314/19b	Czerwack Alexandra	stark
29. " 26731/19b	Nowak Stanisław	stark

Der 2. Lagerarzt des
KL Auschwitz II.
Hauptsturmführer

22098

Archivum Museum Auschwitz / Auschwitz Museum's Archive

källmaterial om den gruppen. Materialet innehåller bilder tagna av dåvarande immigrationsmyndigheter och i en hel del svenska främlingspass. De frågor som ställdes i intervjun hade en viss kronologiskt följd, så det är möjligt att hitta rätt i de flera timmar långa intervjuerna.

Kraften i källmaterialet som skall personifiera en lokalhistoria beror ofta på vad det handlar om. Ett dokument från en rasbiologisk undersökning av tvillingarna Eva och Vera Weiss, som kom till Sverige med den sista Vita Båten, med dr. Mengeles underskrift och Auschwitz stämpel är naturligtvis ett starkt dokument. Plötsligt blir det som man "bara talade om" verklighet för till exempel skolelever. Dokument från Auschwitz, tillsammans med ett antal andra dokument som handlar om dessa systrar, bildar en kronologisk serie. Först de tyska dokumenten om deportationer och slavarbete i lägren, följda av brittiska dokument tillkomna efter befrielsen och därefter ett antal svenska dokument som tillsammans skapar en röd tråd och på så sätt stärker trovärdigheten. En trovärdighet som är svår att knäcka även för de värsta förnekarna av Förintelsen. Samtidigt så kommer man ifrån den tidigare diskuterade och ofta upprepade förenklingen med sex miljoner mördade judar och sex dödsläger. Lokalhistoria med en individuell

Viola Horvaths beskrivning av tillfångatagandet i

Ungern, tiden i fångenskap i Nazityskland och därefter i Sverige. Sigtunaringen. Viola skrev poesi på svenska. Hon dog på TBC-sjukhuset i Ribbingelund. Hennes gravplats är, trots stora eftersökningar, fortsättningsvis okänd.

Källa: Sigtunaringen.

SIGTUNARINGEN

I SVERIGE.

Jag ser som en praktfull tavla det härliga svenska landskapet framför mig. Sjön speglar solens silverstrålar. Runtom höjer sig gamla mäktiga furor och granar mot himmelen. Överallt råder stillhet, ro. Vinden för med sig avlägsna melodier. Ofrivilligt knäpper mina händer sig till bön. Mina läppar väkar tack och min själ är fylld av odefinierbart intensiva känslor. Jag är i Sverige... är det bara en hallucination, en önskedröm, eller verklighet? Frågar jag mig.

Precis för ett år sedan begav sig en ungorsk flicka på långvandring från Budapest. Hon hade frivilligt följt sin mor. Då visste hon inte, att hon för sinna gången skulle följa sin mor, bort till en avlägsen, fientlig värld, ut i landsflykt. Odet ville, att min mor kort därpå avled. Jag såg henne, men nu är jag redan lugnare, mer resignerad, och är stolt över mina föräldrar. Min fader dog som en hjälte för sitt fosterland, min moder som martyrs för sin tro. Jag anmälde mig frivilligt till Tyskland, jag ville dela min mors öde och har så lätt lärt känna alla landsflykters och koncentrationslägrens grymhet. Engelmännen räddade mig från döden, då de befriade hel-sen. Jag tillbringade två månader i ett engeliskt sjukhus, tills jag samlat tillräckligt med kraft för att kunna anträda resan till Sverige. Tre oförgätligt vackra dagar tillbragte jag på havet, var dag såg jag soluppgången och beundrade den praktfulla solsedsgången på aftonen. Efter tre dagars resa kom jag till till Stockholm. Jag kommer aldrig att glömma det mottagande som svenskarna gav oss. De

togo emot både mig och mina olyckskamrater med så mycken hjärtlighet, uppmärksamhet, kärlek och förståelse för vår svåra nöd till både kropp och själ, att jag frågade mig: äro dessa svenska kvinnor och män verkligen främlande människor för mig — det förefaller som om de vore gamla goda vänner till mig. Kontakten var genast funnen utan att vi behövde söka den. För ett år sedan var jag en eländig fånge, jag blev pinad, slagen, uthungrad. Och här i Sverige har jag åter blivit en människa. Jag har helt långsamt kunnat vänja mig vid att andas fri luft, att inte mer behandlas som ett nummer, att också jag är en individ, en människa som har rätt att leva och vara glad. Om inte mina barn-domsinnet drog mig tillbaka till mitt fosterland, skulle jag helst för alltid vilja stanna i Sverige, detta sagoland. Nu är jag ännu sjuk, men när jag blir frisk, vill jag fara till Stockholm, där jag framför allt beundrar Kungliga Slottet. Sedan vill jag också se Uppsala. Jag har så länge önskat att få beundra det berömda gamla universitetet. Och när jag så en gång får återvända hem, vill jag överallt berätta, hur detta undersköna land ser ut, där det bara finns goda människor och där man överallt bara kan se skönhet och harmoni.

Jag tackar min Gud, att Han tillåtit mig att få se och för-sinna så mycket vackert. Jag tackar Sveriges Konung, att han möjliggjort det för mig att få återkänna mig till både kropp och själ. Kyrklockans toner om aftonen när här också våra deon på sjukhuset på Stilleben, och våra hjärtan uppfyllas med bön och tacksägelse för Sveriges underbara land och för det goda, hjälpsamma svenska folket. Gud välsigne det svenska folket och giv det framtida, ro och fred!

Horvath Viola.
Ungers, 17 år.

Sigtuna. Bilden av flickorna från Bergen-Belsen som står bakom taggtråd i Sigtuna gick länge. Det handlade om platsen där fotot togs. Jag hade två alternativ att välja. Trappan på väg till studenthemmet Berga eller Backa inom läroverkets område eller en liknande trappa inom Sigtuna stiftelsens område. Trappor och byggnaderna var projekterade av samma arkitekt och fanns på flera ställen inom området. Trappor i läroverket kände jag väl då min dotter bodde där i två år. Området inom Sigtunastiftelsen var rätt så obekant för mig. På väg till ett möte i Sigtuna stiftelsen såg jag plötsligt "min" trappa. Trots att den var tom så fylldes den på en gång med unga kvinnor från Bergen-Belsen. De stod bakom ett taggtrådsstängsel som drogs mellan Sigtunastiftelsens Bibliotek och resten av området på kullen dit Beredskapssjukhuset har förlagts. Plötsligt förflyttades jag till sommaren 1945.

Foto till vänster: Marte Rydbacks samling, Sigtunastiftelsens arkiv. Foto till höger: i författarens ägo.

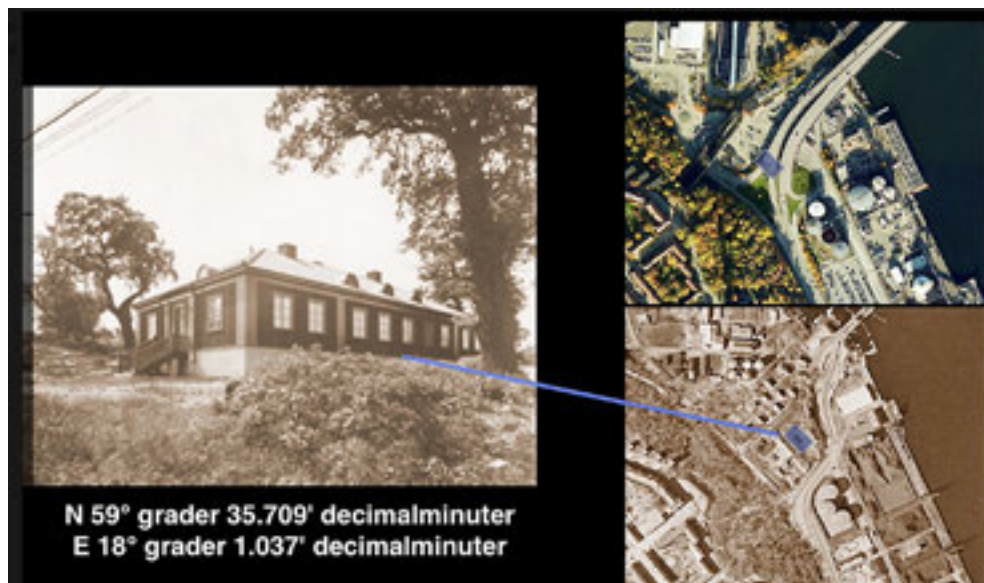
koppling ger ett mer fruktbart perspektiv för inläring än den allmänt förekommande, standardiserade skolversionen där man av olika skäl vid sidan av Förintelsen även diskuterar andra folkmord utan att ge möjlighet att ge en djupare förståelse för det förstnämnda.

Lokalhistoria – återkoppling till existerande platser

Lokalhistoria berör ofta distinkta platser och byggnader. När det gäller överlevande som kom till Stockholm så finns det ett antal platser starkt knutna till mottagningslogistiken: Kajplats 2 i Frihamnen, Desinfektionsanstalten i Ropsten, Epidemisjukhuset vid Roslagstull, Beredskapssjukhuset i Sigtuna och Norra judiska begravningsplatsen i Solna. Desinfektionsanstalten har jämnats med marken. Av Epidemisjukhuset vid Roslagstull finns idag ett fåtal byggnader kvar. I Sigtuna, däremot, är de allra flesta byggnaderna som tjänstgjorde som beredskapssjukhus kvar. Man kan lätt hitta platsen dit ambulansbussar med de överlevande anlände och trapporna till Sigtunastiftelsens huvudbyggnad. Trappor och ingången genom vilka man bar in de allra sjukaste på bår. I filmen som Föreningen Förintelsens Minne spelade in hösten 2021 är just kopplingen till arkivmaterialet, bland annat i form av foton från 1945, en viktig del. Källmaterial från olika arkiv blandas här med den rörliga filmen inspelad på plats.

När det gäller Epidemisjukhuset så bör man tänka på Inskrivningsjournalen som en viktig källa. Om man bläddrar genom den hittar man plötsligt, med början 1 juli 1945, en helt ny grupp patienter som saknar adresser i Stockholm. I stället skriver man till exempel polsk eller *ungersk krigsfånge*. Den benämning finner man huvudsakligen för patienter som har körts direkt från *S/S Kastelholm* som var förtöjd i Frihamnen. När det handlade om patienter som redan var registrerade i Sigtuna, skrev man oftast *polsk*, *ungersk* eller *tjeckoslovakisk flykting*. Totalt hade då Epidemisjukhuset tillgång till 749 vårdplatser, varav 494 i paviljongerna, 55 på observationsavdelningarna och hela 200 i Beredskapssjukhuset.

De mest sjuka patienterna, som kom under juli 1945, kördes direkt från fartyget i Frihamnen till Epidemiska beredskapssjukhuset. När de tillfrisknade, så fördes de vidare till Sigtuna Beredskapssjukhus. På samma sätt har patienter, vars hälsa blivit sämre i Sigtuna, körts till Epidemisjukhuset. Patienter som dog på det sistnämnda sjukhuset fördes till Norra begravningsplatsen där de kristna begravdes på den katolska begravningsplatsen och de judiska bara ett tiotal meter därifrån på den judiska begravningsplatsen.

Platsen för Desinfektionsanstalten i Ropsten.

Lokalhistoria

– användning av journalfilmer

Det finns flera journalfilmer där man har filmat ankomsten till Sverige av före detta koncentrationslägerfångar. En av filmerna visar överlevande som kom till Malmö våren 1945. För den som skriver eller berättar lokalhistoria finns i dessa filmer många filmsekvenser att bearbeta och berätta om. Filmerna visar de viktigaste stegen i mottagningen, bland annat inlämning av inresekort, de A5-format som fylldes i strax före avresan i Lübeck,

och ett bad samt desinfektion vid ankomsten. Andra filmer visar förflyttningen till beredskapssjukhus, som fick tjänstgöra som karantänssjukhus med polisbevakning. Andra filmer visar överlevande som har flyttats till flyktingläger och aktiviteter där. I några fall går det att identifiera personerna på filmen. Dessa filmer finns utspridda på flera arkiv. Förutom rörliga bilder kan man naturligtvis använda sig av enstaka stillbilder ur filmaterialet. Förutom det svenska materialet så finns det flera filmer tagna i koncentrationslägret Bergen-Belsen

vid (eller efter) befrielsen. Jag har till exempel studerat filmsekvenser gjorda i lägret vid baracken nr. 211 där det fanns ett barnhem varifrån många barn kom till Sverige med den absolut sista turen av S/S *Kastelholm*.

Lokalhistoria – användning av GPS och digitala verktyg

I artikeln, *Förintelsens Minne i Stockholm – Lokalhistoria berättar* (2018) har jag bland elva platser med lokalhistoria kopplad till Förintelsen, beskrivit Desinfektionsanstalten i Ropsten. Då byggnaden inte existerar längre, har jag till beskrivningen varit nödsakad att, förutom bilden på byggnaden, även bifoga ett dåtida flygfoto. Jag har även angivit GPS koordinater för platsen latitud N 59° grader 35.709' decimalminuter, longitud E 18° grader 1.037' decimalminuter. För Kajplats 2 i Frihamnen gäller motsvarande koordinaterna 59°20'40.0"N 18°07'18.2"E och för Sigtuna-stiftelsen 59°36'58.7"N 17°42'36.6"E.

På flygbilden från 2018, där Sanitetsstationen vid Rosten är markerad med en fyrkant, ser man att platsen har genomgått stora förändringar sedan 1945. Huset där Sanitetstationen fanns har rivits. Precis på denna plats går numera den västergående trafiken från Lidingö och avtagsvägen till höger mot Ropsten och Värtahamnen. Hit, till Sanitetstationen kom de flesta "patienter" från Vita båtarna. Trots att alla deras kläder och de själva genomgått en noggrann desinfektion både i Bergen-Belsen och därefter på Swedish Transit Hospital i Lübeck så upprepade man proceduren i Stockholm. Från Sanitetstationen kördes senare de

flesta överlevande till Beredskapssjukhuset i Sigtuna. Arméns eller Civilförsvarets ambulansbussar tycks ha använts för dessa transporter.

Man kan numera söka på de flesta digitala kartor, även i mobilen, genom att ange koordinater direkt i sökfältet. De andra tio platserna kan man söka på samma sätt eller med hjälp av befintliga gatuadresser. Man kan på samma sätt lätt producera en karta med dessa elva, eller fler platser, där det finns lokalhistoria kopplad till Förintelsen.

Slutord

Lokalhistoria i Sverige med koppling till Förintelsen skall bidra till en fördjupad förståelse av det som hände i Europa, och det är min förhoppning att dessa spår av Förintelsen skall väcka människor till att våga säga ifrån vid liknande situationer i framtiden. En brygga mellan den lokala historien i Sverige och Förintelsen är inte en pappersprodukt utan en bestående verklighet.

Lokalhistoria handlar i detta sammanhang om att lyfta fram de viktigaste platserna i Sverige med koppling till Förintelsen. Det handlar både om en säker lokalisering och en obestridlig koppling till Förintelsen, vilket naturligtvis kräver goda kunskaper i ämnet.

Referenser

Wroblewski R. (red.) 6 tusen av 6 miljoner – ett requiem (1995). Föreningen Förintelsens minne.

ISBN: 91-630-3612-6

Wasserman Wroblewski R (2020). The Liberated. White Boat Mission from Bergen-Belsen to Sweden. Föreningen Förintelsens Minne.

ISBN: 978-91-986601-2-8.

Wroblewski R. (2021). Vita Båtar, logistiken och Beredskapssjukhusen är bäst beskrivna i den svenska lokala pressen – UNT och Bohuslänningen. <https://jimbaotoday.blogspot.com/2021/06/vita-batar-logistiken-och.html>

Lokalhistoria – städer

Karlstad

Wroblewski R. (2019). Förintelsens offer i Karlstad – Under identiska gravvårdar av sten ligger femton kvinnor, några blott tonåringar... A-21646 <https://jimbaotoday.blogspot.com/2019/01/forintelsens-offer-i-karlstad-under.html>

Stockholm

Wroblewski R. (2018). Förintelsens Minne i Stockholm – Lokalhistoria berättar. <https://jimbaotoday.blogspot.com/2018/11/forintelsens-minne-i-stockholm.html>

Örebro

Wroblewski R. (2021). I kölvattnet av UNRRAs Vita Båtar – Örebro beredskapssjukhus – Hit kom Förintelsens överlevande med tåg från södra Sverige. https://jimbaotoday.blogspot.com/2021/06/i-kolvattnet-av-unrras-vita-batar_25.html

Sigtuna

Wroblewski R. (2018) Sigtuna – Platsen där man dog eller föddes på nytt <https://jimbaotoday.blogspot.com/2018/10/sigtuna-platsen-dar-man-dog-eller.html>

Uddevalla

Duken från Uddevalla – Minnet av Förintelsen och UNRRAs Vita båtar – Finns på Bohusläns museum. <https://jimbaotoday.blogspot.com/2021/05/duken-fran-uddevalla-minnet-av.html>

Kalmar

Wroblewski R. (2018). Förintelsen och Kalmar – Den yngsta har inte fyllt 15 år och den äldsta var 34 år gammal – De få av Förintelsens offer som är namngivna och har en gravplats <https://jimbaotoday.blogspot.com/2018/10/forintelsen-och-kalmar-den-yngsta-har.html>

Norrköping

Wroblewski R. (2019). "1945-års överlevande" som kom med Vita Båtar är begravda i Norrköping som Förintelsens offer.
<https://jimbaotoday.blogspot.com/2019/07/judiska-flyktingar-1945-ars-overlevande.html>

Mölndal

Wroblewski R. (2021). Uppbyggnad och avveckling av Beredskapssjukhusen i samband med Andra Världskriget.
<https://jimbaotoday.blogspot.com/2021/02/avveckling-av-beredskapssjukhusen-efter.html>

Lokalhistoria – Undervisning

<https://jimbaotoday.blogspot.com/2019/12/nelly-sachs-och-alfred-nobel-lika.html>

Hemsida

De Befriade 1945. Föreningen Förintelsens Minne (2020).
<https://www.shma.online>

Noter

644 <<https://www.hembygd.se/larbro-krigssjukhus-museum>> (20/8 2021).

645 <<https://digitaltmuseum.se/021027023092/bordsduk>> (augusti 2021).

646 <www.shma.online>.

Författarpresentationer

Mordechay Giloh

Mordechay Giloh är född i Sverige av polskjudiska föräldrar och har bott i Israel sedan 1973. Sedan 2009 har han forskat om mottagandet av de överlevande från nazisternas koncentrationsläger 1945, och publicerat sina rön i föredrag i Sverige och Israel, i ett antal forskningsartiklar och i boken *Björkar och järnvägsspår* som kom ut på hebreiska 2018. Den beräknas komma ut i en svensk bearbetning 2022.

Lars Hansson

Lars Hansson är fil. dr i historia. Avhandlingen *Vid gränsen* handlar om hur flyktingarna från Norge mottogs i Sverige under andra världskriget. Han har även gett ut böckerna *Flykten till Sverige* och *Flykten i norr*.

Anna Hellerstedt

Anna Hellerstedt är lärare, arrangör av resor i förintelsens spår och författare till flera ungdomsböcker med teman som rasism och människors lika värde. Hon har bland annat skrivit *The Highway to Doverstorp* och *Min mamma var den vackraste i hela Jugoslavien*.

Per Magnus Johansson

Per Magnus Johansson är fil. mag i historia. Han arbetar som antikvarie vid Helsingborgs museum, främst med museisamlingar, dokumentationer, utställningar och publikationer.

Lars Lagergren

Lars Lagergren är pensionerad docent i kultur och social förändring. Han har publicerat två egna lokalhistoriska monografier och ett antal artiklar samt tillsammans med professor Annette Thörnquist redaktör och medförfattare i antologin *Finspång – en bit av folkhemmet*.

Johan A. Lundin

Johan A. Lundin är professor i historia och forskningsledare för Historia och historiedidaktik vid Malmö universitet. Hans forskning har en bred kulturhistorisk ansats och har bland annat handlat om transnationell kriminalitet under mellankrigstiden; genus och religion; antifascism i Sverige och Norden.

Victoria Van Orden Martínez

Victoria Van Orden Martínez är doktorand i historia vid Linköpings universitet, där hon forskar om livet för överlevande från nazistiska förföljelser som kom till Sverige som flyktingar under och efter andra världskriget. Särskild fokus ligger på kvinnornas situation och betydelsen av bland annat könsroller.

Johan Perwe

Johan Perwe är författare, researcher och forskare med en fil. kand i historia från Stockholms universitet och journalistexamen vid Göteborgs universitet. Parallellt med sitt författarskap arbetar han bland annat som pressansvarig och kommunikatör vid Forum för levande historia. Han har tidigare utgivit böckerna *Svenska i Gestapos tjänst: V140 Babs*, *Livräddare: Bombprästen Erik Perwe på uppdrag i krigets Berlin* och *Mörkläggnin: Nazismen och motståndet i Norrköping 1933–1945*. Hans senaste bok *Bländat av brunt: nazismen och motståndet i Linköping 1933–1945* utkom hösten 2022.

Pontus Rudberg

Pontus Rudberg är historiker och forskare verksam vid Hugo Valentin-centrum, Uppsala Universitet. Han har

bland annat forskat om Sveriges, och särskilt svenska judars, respons på Förintelsen. Rudberg är författare till boken *The Swedish Jews and the Holocaust* (2017) och en av redaktörerna till *Early Holocaust Memory in Sweden* (2021).

Jan-Erik Svenblad

Jan-Erik Svenblad är pensionär och tidigare ombudsman inom Metall och IF Metall. Han är för närvarande ordförande för Föreningen Doverstorps flyktingläger. Verkar som guide ute vid lägerplatsen samt är en flitig föreläsare kring lagrets historia.

Harry R:son Svensson

Harry R:son Svenssons forskning inriktar sig på örlogsstaden Karlskrona och den svenska örlogsflottan. Han disputerade 2017 vid historiska institutionen på Stockholms universitet med avhandlingen *Fabian Philip, familjen Ruben och örlogsstaden: Entreprenörsfamiljen som grundade Mosaiska församlingen i Karlskrona 1780–1945*. Avhandlingen studerade judisk integration i en svensk örlogsstadsmiljö. År 2019 publicerade Svensson boken *Svensk nazism och historiebruk: Fallstudier om flottan och örlogsstaden Karlskrona*.

Malin Thor Tureby

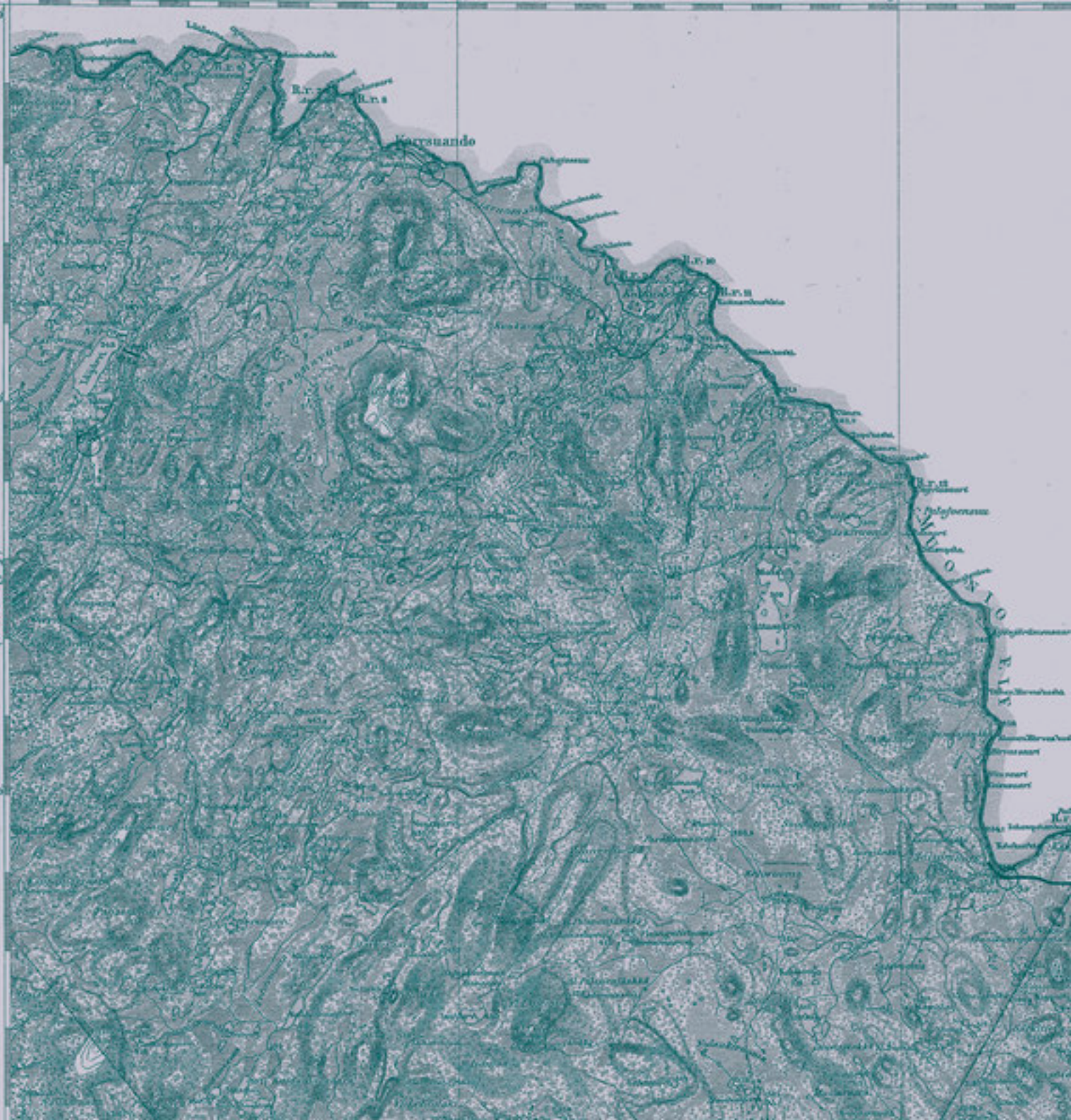
Malin Thor Tureby är professor i Historia vid Malmö Universitet. Hon arbetade som förordnad expert i den statliga utredningen om Sveriges museum om Förintelsen 2019–2020. Just nu forskar hon om överlevandes minnesaktivism i ett historiskt perspektiv, kulturarvsinstitutioners praktiker för insamling och digitalisering av levnadsberättelser samt om judiska kvinnors historia. Bland hennes senaste publikationer kan nämnas rapporten *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser: Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020* (Stockholm: Forum för levande historia, 2020).

Peter Vig

Peter Vig är sedan september 2019 anställd på den största gymnasieskolan i Malmö, Borgarskolan, med det tämligen unika uppdraget att vara en elev- och lärar-assistent/judisk resurs. En viktig del i det uppdraget har varit att arbeta med planering och produktion av den professionellt utformade och permanenta utställningen *I Livets Väntrum*, samt att hålla i guidade visningar av utställningen. Med hjälp av Pedagogisk Inspiration finns det nu också ett studiematerial som kan användas vid besök av skolklasser.

Roman Wasserman Wroblewski

Docent Roman Wasserman Wroblewski tillhör den så kallade Andra Generationen. Hans föräldrar överlevde Förintelsen, dels i Warszawas Getto dels med så kallade ariska dokument efter flykten från gettot 1942. Han har under flera decennier ägnat sig åt att skildra Förintelsen och är ordförande för Föreningen Förintelsens Minne. Wasserman Wroblewski var redaktör för en av de första svenskspråkiga böckerna som sakligt beskrev Förintelsen och dess förlopp: *6 tusen av 6 miljoner – ett requiem* (1995). I samband med 75 års minnet av befrielsen av koncentrationslägret Bergen-Belsen, varifrån den största delen av överlevande kom till Sverige, publicerade han *The liberated 1945: White Boat Mission from Bergen-Belsen to Sweden* (2020). Wasserman Wroblewski har nyligen skrivit en bok om Janusz Korczak, hans pedagogik och hans barnhem som kommer att publiceras på polska 2023 och på engelska 2024. Han håller även på att avslutar en bok om en mycket speciell grupp av barn från det första gettot som inrättades i Polen i Piotrków Trybunalski. En stor del av barnen befriades i Bergen-Belsen och kom till Sverige med de Vita båtarna. Berättelsen om dem visar, förutom deras enskilda öden, den mörka periodens logistik – från getton till utrotnings- eller koncentrationsläger. I boken finns berättelser av ett flertal överlevande barn från denna stad som stannade i Sverige efter kriget. Boken utkommer på engelska under hösten 2023.

Tillnamn _____ 7742
Nr _____
Särskilda förnamn (tilltalsnamnet understrykes) _____
1943. _____
Förmort _____ Norsk _____
nationalitet _____
7/1945 _____
Nya Borgarskolan
förläggningens namn _____

Historien skrivs nu. Du är en del av den.

Forum för levande historia är en myndighet med uppdrag att främja demokrati, mänskliga rättigheter och alla människors lika värde. Genom kunskap om historien vill vi bidra till reflektion och lärande om hur dåtid och nutid hänger ihop. Vår utgångspunkt är lärdomar från Förintelsen och kommunistiska regimers brott mot mänskligheten.

Vårt arbete är inriktat på kunskap, kultur och utbildning. Vi tar fram utställningar, fortbildningar, rapporter, material för skolan och håller seminarier och samtal. Verksamheten finns i hela Sverige, digitalt eller på plats, ofta i samarbete med lokala, nationella och internationella samarbetspartners.

levandehistoria.se

**Forum
för levande
historia**

Nazitysklands folkmord på Europas judar under andra världskriget, Förintelsen, är en händelse med stor betydelse i dagens Europa. De viktiga berättelserna om Förintelsen utspelar sig på platser bortom Sveriges gränser, framför allt i delar av Europa som antingen ingick i dåtidens Tyskland, var ockuperade av Tyskland eller var allierade med Tyskland. Länder som stod utanför kriget, såsom Sverige, tillskrivs i allmänhet rollen som "åskådare". Möjligen får Sverige en mer framskjuten roll i berättelserna om flyktingpolitik eller räddningsaktioner, men det handlar sällan om platser i Sverige. Fokus ligger oftast på den centralt formulerade politiken eller på enskilda insatser utomlands som Raoul Wallenbergs och Per Angers räddningsinsatser i Budapest.

I denna antologi får platser i Sverige en avsevärt större betydelse. Många svenska orter har en beröringspunkt med Förintelsens historia som inte alltid är känd. Antologin ger några exempel på lokalhistoriska kopplingar till Förintelsens historia. Syftet är inte att ge en heltäckande bild, utan att bidra med kunskaper om några fall där Förintelsen kom att beröra platser och människor i Sverige. Förhoppningsvis kan det inspirera till fler undersökningar och projekt med lokalhistoriska perspektiv på Sverige och Förintelsen.

